

Redakční rada:

prof. PhDr. I. Čermák, CSc.
doc. PhDr. V. Dočkal, CSc.
prof. PhDr. J. Džuka, CSc.
doc. PhDr. J. Ferjenčík, CSc.
prof. PhDr. A. Heretik, Ph.D.
PhDr. I. Chodura
prof. PhDr. J. Janoušek, DrSc.
prof. PhDr. J. Kožený, CSc.
prof. PhDr. D. Kusá, CSc.
doc. PhDr. M. Lečbych, Ph.D.
prof. PhDr. P. Macek, CSc.
PhDr. V. Mertin
J. Padevět
doc. PhDr. J. Srnec, CSc.
PhDr. I. Šolcová, Ph.D.
(vedoucí redaktorka)
doc. PhDr. J. Štikar, CSc.

Výkonní redaktori:

PhDr. D. Heller
PhDr. J. Kotrlová

Adresa redakce:

Hybernská 8, 110 00 Praha 1
tél./fax 222 221 652
e-mail: redakce@praha.psu.cas.cz
solcova@praha.psu.cas.cz

OBSAH

- 1 Úvodník
- 2 *M. Blatný, I. Šolcová* / Osobnostní předpoklady osobní pohody
- 13 *P. Urban* / Věda o well-being – několik (více méně kritických) poznámek
- 22 *M. Nitsche* / Metodologické srovnání práce s fenomenálními poli ve fenomenologické topologii a ve fenomenologické psychologii osobnosti
- 31 *A. Koubová* / Ludický princip v kontextu otázky po zdařilém životě
- 41 *V. Pokorný* / Zdařilost, zvládání, teritorium: úvaha k étosu hranice
- 53 *V. Chrz, E. Dubovská, P. Tavel, I. Poláčková Šolcová, I. Čermák* / Resilience ve stáří: žánry narativní konstrukce
- 64 *I. Poláčková Šolcová, E. Richterová* / Fyziologické a sociokulturní souvislosti vývoje regulace emocí
- 76 *K. Millová* / Sociální dimenze optimálního vývoje: otázky a výzvy
- 86 *M. Gorčíková, J. Šafr* / Interakce dětí s rodiči a vývoj rané čtenářské gramotnosti na počátku školní docházky
- 96 *M. Klicperová-Baker* / Sociálně psychologické základy demokracie: teoretická analýza a empirické sondy
- 110 *L. Kollerová, P. Janošová* / Prosociální chování ke spolužákům: role rodiny
- 120 Strategie AV21

CONTENTS

- 2 *M. Blatný, I. Šolcová* / Personality and well-being
13 *P. Urban* / The science of well-being – some (more or less critical) remarks
22 *M. Nitsche* / How do phenomenological topology and field approach in psychology work with phenomenal fields? A methodological comparison
31 *A. Koubová* / Ludic principle: reinterpreting the concept of well-being
41 *V. Pokorný* / Well-being, boundaries and territory: towards the ethos of boundary
53 *V. Chrz, E. Dubovská, P. Tavel, I. Poláčková Šolcová, I. Čermák* / Resilience in later life: genres of narrative construction
64 *I. Poláčková Šolcová, E. Richterová* / Physiological and sociocultural interplay in the development of emotion regulation
76 *K. Millová* / Social dimension of optimal development: Questions and challenges
86 *M. Gorčíková, J. Šafr* / Parent-child interaction and early literacy development in the beginning of the school
96 *M. Klicperová-Baker* / Social psychological foundations of democracy: Theoretical analysis and empirical probes
110 *L. Kollerová, P. Janošová* / Prosocial behavior toward classmates: The role of family

ČESKOSLOVENSKÁ PSYCHOLOGIE. Vydává Psychologický ústav AV ČR, v. v. i., Hybernská 8, 110 00 Praha 1. Informaci o předplatném podává, objednávky pro Českou a Slovenskou republiku přijímá a distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele společnost ADISERVIS, s. r. o., Na Nivách 18, 141 00 Praha 4. Příjem objednávek tel.: 603215568, 241484521, e-mail: adiservis@seznam.cz, příjem reklamací: adiservis@seznam.cz. Smluvní vztah mezi vydavatelem a předplatitelem se řídí Všeobecnými obchodními podmínkami pro předplatitele. Objednávky do zahraničí vyřizuje ADISERVIS, s. r. o., Na Nivách 18, 141 00, Praha 4, tel.: 241484521, 603215568, e-mail: adiservis@seznam.cz; MediaCall, s. r. o., Vídeňská 546/55, 639 00 Brno, zákaznická linka: +420 532 165 165, e-mail: export@mediacall.cz, www.predplatnedozahranici.cz. Cena jednoho čísla 95 Kč, celoroční předplatné 540 Kč. Vychází 6x ročně. Sazba: František Lávička, Praha. Tiskne: Serifa, Praha.

© Psychologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha, 2016

Zvláštní číslo vyšlo v květnu 2016.

Akademie věd
České republiky

Strategie AV21

Špičkový výzkum ve veřejném zájmu

Vážení a milí čtenáři,

v roce 2014 zahájila Akademie věd České republiky nový výzkumný program *Strategie AV21*, jehož mottem je „Špičkový výzkum ve veřejném zájmu“. Jeden z projektů řešených v rámci této nové strategie si klade za cíl prozkoumat otázky spojené s optimálním vývojem člověka, rozvojem jeho osobnosti a realizací lidského potenciálu. Výzkumný tým složený z psychologů, filosofů, historiků a sociologů v souladu se současným interdisciplinárním pojetím celoživotního vývoje člověka přistupuje k tématu z mezioborové perspektivy. Cílem jejich snažení není jen lépe porozumět ovlivňujícím faktorům optimálního vývoje člověka, ale také podrobit kritické analýze existující koncepty používané pro zachycení pozitivních stránek lidské existence a nabídnout nové výzkumné postupy a teoretické koncepce pro zkoumání zdařilého života.

Stati obsažené v tomto zvláštním čísle časopisu *Československá psychologie* vycházejí z prvního workshopu pracovní skupiny k tématu optimálního vývoje s názvem „Optimální vývoj a zdařilý život: osobnostní a sociální předpoklady“, který se konal 29.–30. 9. 2015 v Praze. Jde proto převážně o texty přehledové, metodologické a teoretické, které mapují dosavadní koncepty (osobní pohodu, sociální adaptaci) a ovlivňující faktory (osobnostní a sociokulturní) optimálního vývoje člověka. Přinášejí však i úvahy nad dosud neprozkoumanými nebo nově se objevujícími otázkami a existenciálními výzvami života, které přináší společenský vývoj a měnící se svět (ludické principy lidského jednání, étos hranice, věda o well-being).

Věřím proto, že stati obsažené v tomto zvláštním čísle *Československé psychologie* budou užitečné nejen odborníkům, kteří se zajímají o téma celoživotního vývoje člověka a existenciálních výzev lidského života, ale pro širokou odbornou veřejnost. Mapují stav výzkumu v České republice i v zahraničí a mohou se tak stát východiskem pro zájemce o tuto vědeckou oblast.

Prof. PhDr. Marek Blatný, DrSc.

Koordinátor výzkumného tématu

Role komunikace a sociální interakce ve vývoji osobnosti

OSOBNOSTNÍ PŘEDPOKLADY OSOBNÍ POHODY

MAREK BLATNÝ, IVA ŠOLCOVÁ

Psychologický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Personality and well-being

M. Blatný, I. Šolcová

The study first introduces two essential theoretical concepts of well-being: subjective well-being and psychological well-being. The main focus of the study is on the analysis of the links between personality and well-being. In agreement with the present views on personality domains, the relationships between well-being and personality traits, characteristic adaptations and personal narratives are examined. Of the personality traits, extraversion, neuroticism and conscientiousness have the closest associations with well-being. Characteristic adaptations like self-efficacy, goal progress and fulfilled aspirations have their own unique influence on well-being, but at the same time they are associated with personality traits and represent specific mechanisms through which personality traits

affect well-being. The links between well-being and personal narratives are not as tight as in the case of personality traits and characteristic adaptations, but also narrative identity makes a specific contribution to well-being.

key words:

personality,
subjective well-being,
psychological well-being,
personality traits,
characteristic adaptations,
personal narratives

klíčová slova:

osobnost,
subjektivní pohoda,
psychologická pohoda,
osobnostní rysy,
charakteristické adaptace,
osobní narativy

Pozitivním stránkám lidského života nebyla v psychologii dlouho věnována dostatečná pozornost. Není to však nikterak překvapivé – psychologie je vědní obor, jehož hlavním praktickým výstupem je pomoc lidem, proto se historicky obracela k tématům převážně lidsky bolestným. Snahou psychologů bylo popsat a pochopit, jaké jsou zdroje a příčiny osobní nepohody, a jak tyto negativní stavy a nesnáze překonávat a zvládat. Tento stav se však výrazně změnil v posledních třiceti letech, kdy se osobní pohoda (a další související konstrukty jako štěstí, životní spokojenost či kvalita života) stala jedním z nejstudovanějších psychologických témat.

Cílem těchto studií bylo především identifikovat proměnné nebo faktory, které s osobní pohodou souvisejí. Oproti očekávání byly nalezeny jen nevelké souvislosti mezi osobní pohodou a demografickými a situačními faktory, jako je např. věk, manželský stav nebo socioekonomický status (Diener a kol. 1999). Naproti tomu dosaďadní výzkum odhalil významné a především stabilní vztahy mezi osobní pohodou a osobnostními proměnnými (Pavot, Diener, 2011).

V následujícím textu nejprve představíme dva nejvýznamnější teoretické koncepty osobní pohody – subjektivní a psychologickou pohodu (subjective well-being, psychological well-being). Hlavní těžiště článku bude spočívat v analýze vztahů mezi osobností a osobní pohodou. V souladu se současnými pohledy na úroveň osobnosti

M. B., Psychologický ústav AV ČR, v.v.i., Veveří 97, 602 00 Brno; e-mail: blatny@psu.cas.cz

Studie vznikla s podporou RVO: 68081740 a grantu GA ČR 15-22474S a je součástí výzkumného programu Akademie věd ČR Strategie AV21.

(McAdams, Pals, 2006), se budeme zabývat vztahy mezi osobní pohodou a osobnostními rysy, charakteristickými adaptacemi a osobními narativy.

DVĚ TRADICE VÝZKUMU OSOBNÍ POHODY: SUBJEKTIVNÍ A PSYCHOLOGICKÁ POHODA

V průběhu 20. století byla vytvořena řada teoretických koncepcí osobní pohody, z nichž zejména dvě získaly mezi badateli významnou pozici – subjektivní pohoda (subjective well-being; Diener, 1984) a psychologická pohoda (psychological well-being; Ryff, 1989). Subjektivní pohoda vychází z hédonické tradice (Bradburn, 1969) a zahrnuje vysokou úroveň prožívaných pozitivních emocí, nízkou úroveň prožívaných negativních emocí a kognitivní hodnocení vlastního života jako celku – životní spokojenost (Diener, 1984). Psychologická pohoda vychází z eudaimonické tradice (Waterman, 1993) a je považována za výsledek uskutečňování pozitivních životních snah, jako je dosažení nezávislosti, sebezpřijetí, harmonických vztahů s druhými, vlády nad prostředím, v němž člověk žije, životního cíle a osobního růstu (Ryff, 1989). Hédonická a eudaimonická osobní pohoda představují samostatné konceptuální konstrukty, které jsou však vzájemně korelované (Gallagher, Lopez, Preacher, 2009) a jsou proto pojímány jako vzájemně se doplňující (Pavot, Diener, 2011).

SUBJEKTIVNÍ POHODA

S pojmem subjektivní pohoda (SP) se můžeme setkávat od konce 50. let 20. století, když začal být užíván jako indikátor kvality života (Keyes, Schmotkin, Ryff, 2002). Rané práce v oboru především poukázaly na to, že ačkoliv lidé žijí v objektivně definovaných životních podmínkách, je to jejich subjektivní vnímání světa, které určuje, jak se budou chovat, jak budou prožívat životní události a jak budou reagovat na životní výzvy. Od 60. let 20. století jsou také rozlišovány dvě základní komponenty SP, životní spokojenost a štěstí (Bradburn, 1969). Životní spokojenost vyjadřuje jedincem vnímaný rozdíl mezi jeho aktuální životní situací a jeho očekáváními a aspiracemi (Campbell Converse, Rodgers, 1976) a štěstí vyjadřuje rovnováhu mezi prožívanými pozitivními a negativními emocemi (Bradburn, 1969).

Tříkomponentová struktura SP byla opakovaně potvrzena v mnoha pozdějších studiích (např. Lucas, Diener, Suh, 1996) a je v současnosti široce přijímána (Arthaud-Day a kol., 2005; Pavot, Diener, 2011). Afektivní komponenty (pozitivní a negativní afektivita) reflektují průběžné hodnocení emocí a nálad, zatímco životní spokojenost reprezentuje globální hodnocení vlastního života. Globální hodnocení života je někdy doplňováno informací o spokojenosti v jednotlivých doménách života (tzv. domain satisfaction), jako je např. spokojenost se zdravím, příjmem, vztahy či manželstvím.

SP vykazuje značnou stabilitu v čase (Pavot, Diener, 2011). Vysoké korelace byly nalezeny zejména pro střednědobé intervaly od 3 do 4 let (Lucas, Diener, Suh, 1996), avšak Fujita a Diener (2005) zjistili v rámci longitudinální studie German Socio-Economic Panel (GSOEP) signifikantní vztah i v rámci sedmnáctiletého intervalu. Neznamená to však, že by se SP v čase neměnila – ve zmiňované studii GSOEP 24 % účastníků současně uvedlo, že se jejich životní spokojenost signifikantně změnila oproti úrovni z prvního měření.

Pro vysvětlení kauzálních vztahů mezi SP a ovlivňujícími faktory byly formulovány modely, které mohou být rozděleny do dvou skupin: tzv. „top-down“ a „bottom-up“ teorie (Pavot, Diener, 2011). Bottom-up teorie jsou založeny na předpokladu, že celková SP je souhrnem hodnotících soudů ohledně různých životních oblastí a zá-

žitků a spokojenost ve specifických životních oblastech tedy vede ke spokojenosti se životem jako celkem. Naopak top-down modely jsou založeny na předpokladu, že určité osobnostní procesy určují celkové emoční naladění, které má vliv na to, jak lidé hodnotí životní zážitky. Takže celková SP ovlivňuje spokojenost ve specifických životních oblastech. Některé novější výzkumy (Heller, Watson, Hies, 2004; Schimmack, 2008) poukázaly spíše na směsici výše uvedených vlivů na SP: např. osobnostní rysy jako extraverté a neuroticismus uplatňují vliv zejména na afektivní komponenty SP (vlivy top-down), zatímco spokojenost v jednotlivých životních oblastech (práce, manželství) nemusí být nutně ovlivněna osobnostními charakteristikami a současně přispívá k celkové SP (vlivy bottom-up).

Pro vysvětlení relativně malého vlivu životních událostí a demografických podmínek na SP je dlouhodobě používán koncept „hedonic treadmill“ (Brickman, Campbell, 1971), který je založený na principu adaptační úrovně (Helson, 1964). Tento koncept postuluje, že ačkoliv životní události a změny v životních podmínkách mohou mít na počátku dopad na SP, lidé mají tendenci se na tyto nové podmínky rychle adaptovat – tzn., že lidé se vrací k hedonicky neutrálnímu bodu. Dalším konceptem, který současně vysvětluje jak význam adaptace, tak opakovaně nacházené vztahy mezi osobností a SP, je teorie dynamického ekvilibria (Heady, Wearing, 1989), též označovaná jako „set-point theory“ (Heady, 2008). Podle této teorie dochází k adaptaci na životní události a změny, ale spíše než že by se lidé vraceli k hedonicky neutrálnímu bodu, vrací se k typické, pro sebe vlastní úrovni SP, která je do značné míry determinována temperamentovými rysy extraverté a neuroticismu. Tato teorie tudíž vysvětluje jak relativně malý vliv životních událostí na SP, tak individuální rozdíly v SP.

PSYCHOLOGICKÁ POHODA

Zatímco hedonická tradice pohlíží na osobní pohodu z hlediska prožívaných pozitivních a negativních emocí a celkové životní spokojenosti, eudaimonická tradice vychází z koncepcí lidského vývoje a existenciálních výzev života (Keyes, Schmotkin, Ryff, 2002). Je založená zejména na teoriích vytvořených v 50. a 60. letech 20. století, které se pokusily popsat způsoby optimálního řešení základních otázek života (Ryff, Keyes, 1995). Charlotte Bühlerová, Erik Erikson a Bernice Neugartenová v rámci svých teorií celoživotního vývoje formulovali vývojové úkoly a způsoby jejich úspěšného zdolávání a teoretici, kteří se zabývali vývojem a růstem jedince, pro zachycení pozitivního fungování a sebenaplnění člověka poskytli konstrukty jako individuace (Jung, 1933), mentální zdraví (Jahoda, 1958), vůle ke smyslu (Frankl, 1959), zralost (Allport, 1961), plně fungující/rozvinutá osoba (Rogers, 1961) nebo sebeaktualizace (Maslow, 1968).

Carol Ryffová (1989, 2014) na základě styčných bodů mezi řadou teoretických koncepcí pozitivního vývoje formulovala model psychologické pohody, který zahrnuje 6 psychologických dimenzí, přičemž každá dimenze artikuluje odlišné životní výzvy, s nimiž se jedinec setkává při svém úsilí o pozitivní sebezrovoj. Těmito dimenzemi pozitivního psychologického fungování jsou sebezpřijetí, pozitivní vztahy s druhými, vláda nad svým prostředím, nezávislost, životní cíl a osobní růst.

Sebezpřijetí je výrazem pozitivního hodnocení sebe a vlastního života, a to i v tom případě, že jsou si lidé vědomi svých nedostatků a slabín. Dimenze pozitivních vztahů s druhými vyjadřuje lidskou potřebu vytvořit si a udržet vřelé a důvěrou naplněné interpersonální vztahy. Vláda nad prostředím, v němž člověk žije, zachycuje schopnost efektivně organizovat vlastní život (dobře s ním hospodařit) a utvářet své prostředí tak, aby lidé naplnili své osobní potřeby a touhy. Nezávislost vyjadřuje po-

třebu uchovat si svou individualitu v rámci širšího sociálního kontextu a vytvořit si pocit sebe-determinace a osobní autority. Poslední dvě dimenze, životní cíl a osobní růst, vyjadřují úsilí o nalezení smyslu ve vlastním životě a rozvinutí vlastního talentu a potenciálu.

OSOBNÍ POHODA A OSOBNOSTNÍ RYSY

Malý vliv socioekonomických a demografických faktorů na osobní pohodu přivedl badatele k zájmu o další možné determinanty spokojenosti. Pozornost se upřela především k osobnostním rysům, širokým dispozicím chovat se a prožívat určitým způsobem. Důvody zájmu o osobnostní proměnné vycházely jednak z faktu dlouhodobé stability životní spokojenosti, jednak z předpokladu, že vrozená emocionalita primárně ovlivňuje prožitky spokojenosti i hodnocení vlastního života.

Klíčovou pro pochopení vztahů mezi osobní pohodou a osobnostními rysy se stala zejména studie Costy a McCrae (1980), v níž autoři představili data z několika studií, včetně longitudinálních, které poskytly důkazy o tom, že extraverze je spojena s pozitivní afektivitou, avšak nikoliv s negativní afektivitou, zatímco neuroticismus je korelován s negativní afektivitou, avšak nikoliv s pozitivní. Jinými slovy, extraverze a neuroticismus se ukázaly jako významné a na sobě nezávislé zdroje afektivních komponent subjektivní pohody. Nalezené vztahy později replikovala řada studií (Pavot, Diener, 2011).

Studie Costy a McCrae (1980) se zaměřovala pouze na afektivní komponenty subjektivní pohody, ovšem i studie, které se zabývaly vztahem mezi osobnostními rysy a životní spokojeností, dospěly k obdobným závěrům – extraverze a neuroticismus se vždy ukázaly jako významné prediktory životní spokojenosti (Schimmack a kol., 2004).

S etablováním pětifaktorového modelu osobnosti (McCrae, Costa, 1999) se výzkum rozšířil na další osobnostní rysy – svědomitost, přívětivost a otevřenost zkušenosti (Lucas, 2008). Jako další významný prediktor osobní pohody se ukázala zejména svědomitost (Hayes, Joseph, 2003; Steel, Schmidt, Schulz, 2008).

McCrae a Costa (1991) rozdělili teoretická vysvětlení vztahů mezi osobnostními rysy a osobní pohodou do dvou obecných kategorií. První z nich představují temperamentové teorie, podle nichž temperamentové rysy jako extraverze a neuroticismus reprezentující částečně emocionalitu ovlivňují osobní pohodu „per se“. Druhou kategorií představují instrumentální teorie, které předpokládají nepřímé vztahy mezi osobností a osobní pohodou, tzn. že osobnostní rysy jsou zdrojem chování, které ve svém důsledku vede ke spokojenosti. Např. podstatou svědomitosti je aktivní plánování, organizování a realizování úkolů (charakteristiky jako cílevědomý, systematický, disciplinovaný), což vede k redukci či eliminaci stresu např. z nesplněných úkolů, a tudíž ke spokojenosti.

Vztahy mezi rysy osobnosti a osobní pohodou byly potvrzeny i v rámci teoretického modelu psychologické pohody. I v tomto případě se jako nejsilnější a nejkonzistentnější prediktory různých dimenzí psychologické pohody ukázaly neuroticismus, extraverze a svědomitost (Schmutte, Ryff, 1997). Ke stejným výsledkům dospěl i Garcia (2011), který ve svém výzkumu použil jednodimenzionální míru psychologické pohody.

Stabilní vztahy mezi osobností a osobní pohodou prokázaly zejména longitudinální studie. Kokko a kol. (2013) se zabývali tím, zda úroveň a možné změny v úrovni rysů a osobní pohody v průběhu střední dospělosti jsou navzájem spojené. Zaměřili se na subjektivní i psychologickou pohodu. Podle jejich zjištění osobní pohoda souvisí spíše

s iniciální úrovní rysů na počátku střední dospělosti než se změnami v jejich úrovni. Galeová a kol. (2013) studovali, zda osobnostní rysy predikují osobní pohodu i v delším časovém odstupu. Zjistili, že extraverte a neuroticismus měřené v mladé dospělosti (16 až 26 let) predikují osobní pohodu o 40 let později ve věku 60 let účastníků studie.

Dosud uvedené studie se zabývaly vztahy mezi osobností a osobní pohodou na úrovni velmi obecných, širokých rysů osobnosti. Pro predikci osobní pohody však mohou mít přínos i specifictější osobnostní charakteristiky. Vhodným teoretickým rámcem pro takový typ analýz je právě pětifaktorový model osobnosti, který chápe osobnostní rysy jako multifacetové konstrukty, které jsou složeny ze specifictějších charakteristik. Costa a McCrae (1992) pro měření facet rysů pětifaktorového modelu osobnosti poskytli metodu, dotazník NEO-PI-R, který u každého rysu zjišťuje 6 facet.

Byla nalezena řada vztahů mezi facetami osobnostních rysů a komponentami subjektivní pohody, ovšem jako nejsilnější a nejkonzistentnější prediktory napříč různými studii se ukázaly depresivita, faceta neuroticismu, a pozitivní emoce, faceta extraverte (Albuquerque a kol., 2012; Marrero Quevedo, Carballeira Abella, 2011; Schimmack a kol., 2004). Vztahem mezi facetami rysů pětifaktorového modelu osobnosti a dimenzemi psychologické pohody se zabývaly Sieglerová a Brummettová (2000). Více než 83 % signifikantních korelací mezi facetami rysů a dimenzemi psychologické pohody našli v rámci rysů neuroticismu, extraverte a svědomitosti, přičemž v rámci rysů přívětivosti a otevřenosti zkušenostem byla průkazných korelací méně než polovina.

Můžeme tedy uzavřít, že nejsilnějšími osobnostními prediktory subjektivní i psychologické pohody jsou rysy extraverte, neuroticismu a svědomitosti, a to i na úrovni svých facet. Z jednotlivých facet rysů osobnosti se jako nejsilnější a nejkonzistentnější prediktory osobní pohody ukázaly depresivita (neuroticismus) a pozitivní emoce (extraverte).

OSOBNÍ POHODA A CHARAKTERISTICKÉ ADAPTAČE

Dalšími úrovněmi osobnosti dle taxonomie vytvořené McAdamsem a Palsovou (2006) jsou charakteristické adaptace a osobní narativy. Charakteristické adaptace představují „širokou škálu motivačních, socio-kognitivních a vývojových adaptací“, které jsou specifické pro určitý čas, místo nebo roli (McAdams, Pals, 2006, s. 208). Od rysů se liší v tom, že jejich konkrétní podoby jsou specifické pro určitý životní kontext, např. lidé se mohou lišit ve svých cílech či sebedůvěře v různých oblastech života (přátelství, práce, rodina).

Psychologické konstrukty pro výzkum vztahů mezi charakteristickými adaptacemi a osobní pohodou nabídl především sociálně kognitivní teorie (Bandura, 1986). Patří k nim konstrukty jako vědomí vlastní účinnosti (self-efficacy), očekávání (např. očekávání ohledně budoucnosti, naučený optimismus), osobní cíle a obecně sebezpojetí, protože lidé nereagují na svět přímo, ale prostřednictvím obrazu, který si o světě a o sobě vytvořili (Bandura, 1999; Lent, 2004).

Studie socio-kognitivních prediktorů osobní pohody můžeme rozčlenit do tří oblastí. První okruh studií se zabývá vztahem socio-kognitivních proměnných a osobní pohody, ať už jde o jednotlivé proměnné (např. cíle) anebo o modely integrující více socio-kognitivních proměnných. Další okruh představují studie, které se zabývají přínosem socio-kognitivních proměnných nad význam osobnostních rysů pro predikci osobní pohody. A konečně poslední okruh představují studie, které zkoumají socio-kognitivní proměnné jako mediátory či moderátory vztahu mezi osobnostními rysy a osobní pohodou.

Dlouhou tradici má výzkum cílů v rámci telických a diskrepačních teorií osobní pohody (Diener a kol., 1999). Podle těchto teorií je úroveň osobní pohody dána mírou souladu či neshody mezi očekáváními, potřebami, cíli, aspiracemi a obecně životními plány a skutečným stavem věcí (Brunstein, 1993; Higgins, 1987; Michalos, 1985). Můžeme říci, že nenaplnění osobních snah a cílů vede k nespokojenosti, dosažení cílů vede k uspokojení. Cíle a aspirace musejí být především přiměřené našim schopnostem a možnostem (Wilson, 1967), avšak ani příliš nízké cíle nejsou pro osobní pohodu optimální – vedou k pocitům nudy (Csikszentmihalyi, 1990) a dokonce i úzkosti (Emmons, 1992). Dalším důležitým aspektem osobních cílů je to, zda jsme s nimi ztotožnění, zda vycházejí z našich niterných potřeb (jsou v souladu s osobním motivačním systémem), či jsme k jejich uskutečnění vedeni vnějšími pobídkami (Brunstein, Schultheiss, Grässmann, 1998; Klug, Maier, 2014; Sheldon, Elliot, 1999). Podle některých autorů má větší vliv na osobní pohodu samotný proces uskutečňování cílů, než samotné dosažení cíle (Csikszentmihalyi, 1990; Klug, Maier, 2014) – lidé s dlouhodobějšími cíli a vysokými aspiracemi i přes nízké aktuální výsledky mohou být uspokojeni, pokud dělají adekvátní pokroky při naplňování svých cílů.

Lent a kolegové (2005) zahrnuli do svého integrativního modelu osobní pohody další socio-kognitivní proměnné – kromě vnímaného dosahování cílů se zaměřili na vědomí vlastní účinnosti, očekávání výsledků a podporu z prostředí. Podle jejich zjištění spokojenost v určité životní oblasti je predikována socio-kognitivními proměnnými specifickými právě pro tuto oblast, konkrétně vědomím vlastní účinnosti, vnímaným pokrokem při dosahování cílů a podporou z prostředí. Spokojenost v ceněných specifických životních oblastech přispívala k predikci celkové životní spokojenosti, a to i při kontrole vlivu pozitivní afektivity. Model vztahů následně ověřili v longitudinální studii (Singley, Lent, Sheu, 2010).

Pokud jde o vztahy mezi sebepojetím a osobní pohodou, k životní spokojenosti přispívá kladné sebehodnocení (Blatný, 2001; Campbell, 1981; Emmons, Diener, 1985), konzistence sebepojetí, tj. soulad mezi různými aspekty sebepojetí jako je aktuální, ideální, vyžadované, či budoucí já, spokojenost s časem stráveným v rolích kongruentních se sebepojetím a psychologická autenticita (Cross, Gore, Morris, 2003; Pavot, Fujita, Diener, 1997; Reich, Kessel, Bernieri, 2013; Sheldon a kol., 1997). Koncept, který propojuje sebepojetí s tématem cílů, je komplexita sebepojetí (Linville, 1987). Komplexitou sebepojetí je označováno bohatství jednotlivých aspektů, kterými se člověk definuje (jde právě o cíle, hodnoty, životní role), a jejich vyváženého rozložení do různých oblastí osobního zájmu a důležitosti. Vysoká komplexita sebepojetí slouží jako nárazník vůči patologickému působení životní zátěže. Nízká komplexita Já je naopak spojena s intenzivními emočními reakcemi na zpětnou vazbu na výkon (Niedenthal, Setterlund, Wherry, 1992).

V uplynulé dekádě byla provedena řada studií, které zahrnuly do predikce osobní pohody jak osobnostní rysy, tak socio-kognitivní proměnné. Studovány byly životní aspirace, kongruence sebepojetí, iracionální přesvědčení, emoční inteligence, časová perspektiva, nové koncepty pozitivní psychologie, jako je vděčnost (appreciation), styl připoutání, přátelství a intimní vztahy, sociální žádoucnost nebo volnočasové aktivity (pro přehled Blatný, Šolcová, 2015). Obecným závěrem těchto studií je zjištění, že v podstatě všechny studované socio-kognitivní proměnné se uplatnily v predikci osobní pohody nad rámec osobnostních rysů.

Konečně, moderní metody pokročilé statistiky umožnily zkoumat vzájemné vztahy mezi osobnostními rysy a socio-kognitivními proměnnými v jejich vlivu na osobní pohodu. Předchozí výzkum poukázal na to, že proměnné jako sebehodnocení, vědomí vlastní účinnosti či kongruence mezi různými aspekty sebepojetí přispívají k životní

spokojenosti, zároveň však také odhalil, že tyto proměnné jsou korelovány s osobnostními rysy (Cellar a kol., 2004; Watson, Suls, Haig, 2002). Vznikl proto oprávněný předpoklad, že socio-kognitivní proměnné zprostředkovávají či usměrňují vztah mezi osobnostními dispozicemi a osobní pohodou.

Výzkum skutečně prokázal, že sebehodnocení a vědomí vlastní účinnosti zprostředkovávají vliv osobnostních rysů na osobní pohodu (Albuquerque a kol., 2013; Strobel, Tumasjan, Spörrle, 2011). Sebehodnocení a vědomí vlastní účinnosti jsou ovšem velmi obecné konstrukty, které mají podobu kognitivních přesvědčení, a jsou tudíž podobné osobnostním rysům. Další studie se proto zaměřily na jemnější kognitivní mechanismy, které mohou zprostředkovávat vztah mezi osobnostními rysy a osobní pohodou. Studovány byly např. chronicky dostupné zdroje (např. vzpomínky na emoční zážitky) (Schimmack, Diener, Oishi, 2002), konstruktivní myšlení (tzn. proces zpracování informací na základě navyklých způsobů uvažování, které facilitují řešení problémů a minimalizují stres) (Harris, Lightsey, 2005), maximizace (tzn. proces neustálého hledání, který vede k nespokojenosti po rozhodnutí a obecně k nižší životní spokojenosti) (Purvis, Howell, Iyer, 2011), resilience (schopnost nepodléhat negativním emočním zážitkům a flexibilně se adaptovat na měnící se prostředí) (Lü a kol., 2014) či smysl pro humor (Jovanovic, 2011). U všech studovaných proměnných bylo prokázáno, že mají svůj vlastní vliv na osobní pohodu, přičemž však současně mediují i vliv osobnostních rysů.

Socio-kognitivní charakteristiky mají tedy svůj vlastní unikátní vliv na osobní pohodu. Současně jsou však provázány s osobnostními rysy a představují konkrétní mechanismy, jimiž osobnostní rysy ovlivňují prožitky štěstí a spokojenosti se životem. Analýza vzájemného působení mezi různými úrovněmi osobnosti tak pomáhá umožnit hlubší a komplexní porozumění vztahům mezi osobností a osobní pohodou.

OSOBNÍ POHODA A OSOBNÍ NARATIVY

Poslední oblast vztahů mezi osobnostními proměnnými a osobní pohodou představují osobní narativy. Osobní narativy jsou příběhy o vlastním životě, které integrují naše předchozí zážitky do smysluplného celku a pomáhají propojit naši současnou narativní identitu s identitami minulými. Narativní identita je proto těsně spojena se subjektivní interpretací sebe jako šťastného nebo nešťastného člověka (Bauer, McAdams, Pals, 2008). Osobní narativy jsou pro každého člověka zcela jedinečné, mohou však být empiricky studovány z hlediska svých společných znaků jako je narativní koherence a komplexita, reflexe růstu a smyslu, významné životní body (nejvyšší, nejnižší a body obratu) nebo zvládnutí negativních životních událostí.

Vztah mezi narativní identitou a dobrým životem byl zkoumán zejména v rámci eudaimonického přístupu k osobní pohodě (Bauer, McAdams, Pals, 2008). Studie narativní identity pracovaly nejen s konceptem psychologické pohody, který klade důraz na pocit smysluplnosti života, tj. na porozumění sobě a světu, ale také s konstruktem vývoje ega či osobní zralosti (ego development, Loevinger, 1976), který vyjadřuje stupeň bohatosti a psychosociální integrace v rámci tohoto porozumění. Podle těchto studií šťastní a zralí lidé mají tendenci ve svých vyprávěních zdůrazňovat témata osobního růstu a vykoupění (redemption). S psychologickou pohodou jsou spojeny zejména narativy, které kladou důraz na vnitřní motivaci, zralost je spojena s tématy explorační a integrace vlastního já. Lidé s vysokou úrovní psychologické pohody mají obecně tendenci interpretovat obtížné situace a období ve svých životech jako epizody transformace, v nichž sice zažívají intenzivní bolest a utrpení, avšak dokáží se z nich poučit, získat nový sebe-vhled, prohloubit osobní vztahy a dojít k hlubšímu pochopení světa, v němž žijí.

Osobnostní rysy do určité míry ovlivňují i osobní narativy, podobně jako charakteristické adaptace (Shiner, Caspi, 2012). Např. pro lidi s vysokou mírou extravertze jsou typické narativy zaměřené na osobní odolnost, aktivitu, optimismus a pozitivní emoce (Raggart, 2006). Také ve výše uvedených studiích byla zjištěna korelace mezi extravertzi a neuroticismem a vzpomínkami, niternými cíli a osobní pohodou, ovšem vztahy mezi příběhy růstu a psychologickou pohodou zůstaly průkazné, i když byl kontrolován vliv osobnostních rysů (Bauer, McAdams, Sakaeda, 2005). Narativní identita má tedy pro osobní pohodu svůj specifický přínos (Bauer, McAdams, Pals, 2008).

Životní příběhy byly studovány i ve vztahu k subjektivní pohodě. Tyto výzkumy přinesly dva základní poznatky (Shmotkin, Shrira, 2012). Zaprvé, že vztah mezi autobiografickými vzpomínkami a subjektivní pohodou je obousměrný, tzn., že vzpomínky mohou na jedné straně asimilovat minulé emoce a ovlivňovat současnou subjektivní pohodu, ovšem na druhé straně může i současná subjektivní pohoda na základě aktuálních nálad a emocí evokovat autobiografické vzpomínky odpovídající současnému emočnímu naladění. Zadruhé, že vliv minulé zkušenosti na současnou subjektivní pohodu není jednoznačný. Podle jedné skupiny výzkumů jsou autobiografické vzpomínky převážně pozitivní, neboť se u nich projevuje obecný fenomén pozitivního sklonu v emocích, kdy pamatované emoce spojené s negativními událostmi jsou v čase více oslabovány než vzpomínky na emoce spojené s pozitivními událostmi. Druhá skupina výzkumů naopak prokázala, že nežádoucí nebo nepříjemné zážitky mají větší vliv na subjektivní pohodu než zážitky žádoucí či příjemné.

Nejednoznačné působení minulých zkušeností na současnou subjektivní pohodu vysvětluje Shmotkin (2005) na základě konceptuálního modelu, podle něhož mohou být hlavní autobiografické vzpomínky zachyceny konceptem „zakotvujících období“ (anchor period), které definuje jako subjektivně ohraničené fragmenty času, které jsou pro člověka mimořádně smysluplné jako „nejšťastnější období“ a „nejhorší období“. Kongruentní emoce (štěstí v pozitivních a utrpení v negativních obdobích) mají větší intenzitu ve svém vlivu na současnou osobní pohodu ve srovnání s inkongruentními emocemi, i když každá z emocí má unikátní vztah k současné osobní pohodě (Shmotkin, Shrira, 2012).

ZÁVĚR

Nabízí se uzavřít náš výklad konstatováním, že osobní pohoda je stavem mysli, který je do značné míry ovlivňován našimi emočními dispozicemi a navyklými způsoby uvažování o sobě a o světě. Toto poznání může přispět k lepšímu pochopení prožitku štěstí a napomoci vytváření intervenčních strategií pro zlepšení života konkrétního člověka a k jeho spokojenosti.

LITERATURA

- Albuquerque, I., de Lima, M. P., Matos, M., Figueiredo, C. (2012). Personality and subjective well-being: What hides behind global analyses? *Social Indicators Research, 105*, 447–460.
- Albuquerque, I., de Lima, M. P., Matos, M., Figueiredo, C. (2013). The interplay among levels of personality: The mediator effect of personal projects between the Big Five and subjective well-being. *Journal of Happiness Studies, 14*, 235–250.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart, & Winston.
- Arthaud-day, M. L., Rode, J. C., Mooney, C. H., Near, J. P. (2005). The subjective well-being construct: A test of its convergent, discriminant, and factorial validity. *Social Indicators Research, 74*, 445–476.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

- Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of personality. In D. Cervone, Y. Shoda (Eds.), *The coherence of personality* (pp. 185–241). New York/London: The Guilford Press.
- Bauer, J. J., McAdams, D. P., Pals, J. L. (2008). Narrative identity and eudaimonic well-being. *Journal of Happiness Studies*, 9, 81–104.
- Bauer, J. J., McAdams, D. P., Sakae-da, A. R. (2005). Interpreting the good life: growth memories in the lives of mature, happy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 203–217.
- Blatný, M. (2001). Personality determinants of self-esteem and life satisfaction: Gender differences. *Československá psychologie*, 45(5), 385–392.
- Blatný, M., Šolcová, I. (2015). Well-being. In M. Blatný (Ed.), *Personality and well-being across the life-span* (pp. 20–59). London: Palgrave Macmillan.
- Bradburn, N. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine Pub. Co.
- Brickman, P., Cambell, D. (1971). Hedonic relativism and planning the good society. In P. Brickman, D. T. Campbell (Eds.), *Adaptation-level theory: A symposium* (pp. 287–302). New York: Academic Press.
- Brunstein, J. C. (1993). Personal goals and subjective well-being: A longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1061–1070.
- Brunstein, J. C., Schultheiss, O. C., Grässmann, R. (1998). Personal goals and emotional well-being: the moderating role of motive dispositions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 494–508.
- Campbell, A. (1981). *The sense of well-being in America: Recent patterns and trends*. New York: McGraw-Hill.
- Campbell, A., Converse, P. E., Rodgers, W. L. (1976). *The quality of American life: Perceptions, evaluations, and satisfactions*. New York: Russell Sage Foundation.
- Cellar, D. F., Yorke, C. M., Nelson, Z. C., Carroll, K. A. (2004). Relationships between five factor personality variables, workplace accidents, and self-efficacy. *Psychological Reports*, 94, 1437–1441.
- Costa, P. T., McCrae, R. R. (1980). Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: happy and unhappy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 668–678.
- Costa, P. T., McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and the NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI)*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Cross, S. E., Gore, J. S., Morris, M. L. (2003). The relational-interdependent self-construal, self-concept consistency, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 933–944.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper Perennial.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542–575.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276–302.
- Emmons, R. A. (1992). Abstract versus concrete goals: personal striving level, physical illness, and psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 292–300.
- Emmons, R. A., Diener, E. (1985). Personality correlates of subjective well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 11, 89–97.
- Frankl, V. E. (1959). The spiritual dimension in existential analysis and logotherapy. *Journal of Individual Psychology*, 15, 157–165.
- Fujita, F., Diener, E. (2005). Life satisfaction set point: stability and change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 158–164.
- Gale, C. R., Booth, T., Möttus, R., Kuh, D., Deary, I. J. (2013). Neuroticism and extraversion in youth predict mental wellbeing and life satisfaction 40 years later. *Journal of Research in Personality*, 47, 687–697.
- Gallagher, M. W., Lopez, S. J., Preacher, K. J. (2009). The hierarchical structure of well-being. *Journal of Personality*, 77, 1025–1049.
- Garcia, D. (2011). Two models of personality and well-being among adolescents. *Personality and Individual Differences*, 50, 1208–1212.
- Harris, P. R., Lightsey, O. R. (2005). Constructive thinking as a mediator of the relationship between extraversion, neuroticism, and subjective well-being. *European Journal of Personality*, 19, 409–426.
- Hayes, N., Joseph, S. (2003). Big 5 correlates of three measures of subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 34, 723–727.
- Headey, B. (2008). Life goals matter to happiness: A revision of set-point theory. *Social Indicators Research*, 86, 213–231.
- Headey, B., Wearing, A. (1989). Personality, life events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 731–739.

- Heller, D., Watson, D., Hies, R. (2004). The role of person versus situation in life satisfaction: a critical examination. *Psychological Bulletin*, *130*, 574–600.
- Helson, H. (1964). Current trends and issues in adaptation-level theory. *American Psychologist*, *19*, 26–38.
- Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: a theory relating self and affect. *Psychological Review*, *94*, 319–340.
- Jahoda, M. (1958). *Current concepts of positive mental health*. New York: Basic Books.
- Jovanovic, V. (2011). Do humor styles matter in the relationship between personality and subjective well-being? *Scandinavian Journal of Psychology*, *52*, 502–507.
- Jung, C. G. (1933). *Modern man in search of a soul*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: the empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, *82*, 1007–1022.
- Klug, H. J. P., Maier, G. W. (2014). Linking goal progress and subjective well-being: A meta-analysis. *Journal of Happiness Studies*, *16*, 1–29.
- Kokko, K., Tolvanen, A., Pulkkinen, L. (2013). Associations between personality traits and psychological well-being across time in middle adulthood. *Journal of Research in Personality*, *47*, 748–756.
- Lent, R. W. (2004). Toward a unifying theoretical and practical perspective on well-being and psychosocial adjustment. *Journal of Counseling Psychology*, *45*, 79–122.
- Lent, R. W., Singley, D., Sheu, H.-B., Gainor, K. A., Brenner, B. R., Treistman, D., Ades, L. (2005). Social cognitive predictors of domain and life satisfaction: Exploring the theoretical precursors of subjective well-being. *Journal of Counseling Psychology*, *52*, 429–442.
- Linville, P. W. (1987). Self-complexity as a cognitive buffer against stress-related illness and depression. *Journal of Personality and Social Psychology*, *52*, 663–676.
- Loevinger, J. (1976). *Ego development*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Lü, W., Wang, Z., Liu, Y., Zhang, H. (2014). Resilience as a mediator between extraversion, neuroticism and happiness, PA and NA. *Personality and Individual Differences*, *63*, 128–133.
- Lucas, R. E. (2008). Personality and subjective well-being. In M. Eid, R. J. Larsen (Eds.), *The science of subjective well-being* (pp. 171–194). New York, London: The Guilford Press.
- Lucas, R. E., Diener, E., Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, *71*, 616–628.
- Maslow, A. H. (1968). *Toward a psychology of being* (2nd ed.). New York: Van Nostrand.
- McAdams, D. P., Pals, J. L. (2006). A new Big Five. *American Psychologist*, *61*, 204–217.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr. (1991). Adding Liebe und Arbeit: The Full Five-Factor Model and Well-Being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *17*, 227–232.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. (1999). A five-factor theory of personality. In L. A. Pervin, O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., pp. 139–153). New York: Guilford Press.
- Michalos, A. C. (1985). Multiple discrepancies theory (MDT). *Social Indicators Research*, *16*, 347–413.
- Niedenthal, P. M., Setterlund, M. B., Wherry, M. B. (1992). Possible self-complexity and affective reactions to goal-relevant evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, *63*, 5–16.
- Pavot, W., Diener, E. (2011). Personality and happiness: Predicting the experience of subjective well-being. In T. Chamorro-Premuzic, S. von Stumm, A. Furnham (Eds.), *The Wiley-Blackwell handbook of individual differences* (pp. 699–717). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Pavot, W., Fujita, F., Diener, E. (1997). The relation between self-aspect congruence, personality and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, *22*, 183–191.
- Purvis, A., Howell, R. T., Iyer, R. (2011). Exploring the role of personality in the relationship between maximization and well-being. *Personality and Individual Differences*, *50*, 370–375.
- Raggatt, P. (2006). Putting the five-factor model into context: Evidence linking big five traits to narrative identity. *Journal of Personality*, *74*, 1321–1348.
- Reich, W. A., Kessel, E. M., Bernieri, F. J. (2013). Life satisfaction and the Self: Structure, content, and function. *Journal of Happiness Studies*, *14*, 293–308.
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: a review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, *52*, 141–166.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psy-

- chological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.
- Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83, 10–28.
- Ryff, C. D., Keyes, C. L. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.
- Sheldon, K. M., Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: the self-concordance model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 482–497.
- Sheldon, K. M., Ryan, R. M., Rawsthorne, L. J., Ilardi, B. (1997). Trait self and true self: Cross-role variation in the Big-Five personality traits and its relations with psychological authenticity and subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1380–1393.
- Shiner, R. L., Caspi, A. (2012). Temperament and the development of personality traits, adaptations, and narratives. In M. Zentner, R. L. Shiner (Eds.), *Handbook of temperament* (pp. 497–516). New York, London: The Guilford Press.
- Shmotkin, D. (2005). Happiness in the face of adversity: Reformulating the dynamic and modular bases of subjective well-being. *Review of General Psychology*, 9(4), 291–325.
- Shmotkin, D., Shrira, A. (2012). Happiness and suffering in the life story: An inquiry into conflicting expectations concerning the association of perceived past with present subjective well-being in old age. *Journal of Happiness Studies*, 13, 389–409.
- Schimmack, U. (2008). The structure of subjective well-being. In M. Eid, R. J. Larsen (Eds.), *The science of subjective well-being* (pp. 97–123). New York: Guilford Press.
- Schimmack, U., Diener, E., Oishi, S. (2002). Life-satisfaction is a momentary judgment and a stable personality characteristic: the use of chronically accessible and stable sources. *Journal of Personality*, 70, 345–384.
- Schimmack, U., Oishi, S., Furr, R. M., Funder, D. C. (2004). Personality and life satisfaction: a facet-level analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1062–1075.
- Schmutte, P. S., Ryff, C. D. (1997). Personality and well-being: reexamining methods and meanings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 549–559.
- Siegler, I. C., Brummett, B. H. (2000). Associations among NEO personality assessments and well-being at midlife: facet-level analyses. *Psychology and Aging*, 15, 710–714.
- Singley, D. B., Lent, R. W., Sheu, H.-B. (2010). Longitudinal test of a social cognitive model of academic and life satisfaction. *Journal of Career Assessment*, 18, 133–146.
- Steel, P., Schmidt, J., Shultz, J. (2008). Refining the relationship between personality and subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 134, 138–161.
- Strobel, M., Tumasjan, A., Spörrle, M. (2011). Be yourself, believe in yourself, and be happy: Self-efficacy as a mediator between personality factors and subjective well-being. *Scandinavian Journal of Psychology*, 52, 43–48.
- Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.
- Watson, D., Sulz, J., Haig, J. (2002). Global self-esteem in relation to structural models of personality and affectivity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 185–197.
- Wilson, W. (1967). Correlates of avowed happiness. *Psychological Bulletin*, 67, 294–306.

SOUHRN

Studie nejprve seznamuje se dvěma klíčovými teoretickými koncepty osobní pohody: subjektivní pohodou a psychologickou pohodou. Těžičtě článku spočívá v analýze vztahů mezi osobností a osobní pohodou. Ve shodě se současnými pohledy na úroveň osobnosti jsou postupně analyzovány vztahy mezi osobní pohodou a osobnostními rysy, charakteristickými adaptacemi a osobními narativy. Z osobnostních rysů souvisejí s osobní pohodou nejvíce extraverte, neuroticismus a svědomitost. Charakteristické adaptace, jako je vědomí vlastní účinnosti, cíle či aspirace mají svůj vlastní jedinečný vliv na osobní pohodu, zároveň jsou však spojeny s osobnostními rysy a představují konkrétní mechanismy, jimiž osobnostní rysy ovlivňují osobní pohodu. Vazba mezi osobní pohodou a osobní narativy není tak těsná, jako v případě osobnostních rysů a charakteristických adaptací, nicméně i narativní identita má specifický přínos pro osobní pohodu.

VĚDA O WELL-BEING – NĚKOLIK (VÍCE MÉNĚ KRITICKÝCH) POZNÁMEK

PETR URBAN

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

The science of well-being – some (more or less critical) remarks

P. Urban

The multidisciplinary approach to optimal development and successful life is a new endeavour in Czech academia. As such, it has to deal with some initial tasks, such as contextualizing the research topic. This paper aims 1) to call attention to a wider scientific context of the optimal development research currently represented by the multidisciplinary investigation of well-being and 2) to reveal some political, economic and social aspects of this “new science of happiness”. The paper points to current connections between the science of well-being on the one hand, and politics and economics on the other hand, in order to highlight some ethical and philosophical issues implied here. The present

discussion makes clear that if we are to achieve a better understanding of optimal development and successful life, we must be ready to pose critical questions concerning the normative and value context of the fundamental concepts in the science of well-being.

key words:

well-being,
optimal development,
happiness,
politics,
social relations

klíčová slova:

well-being,
optimální vývoj,
štěstí,
politika,
sociální vztahy

*„Der Mensch strebt nicht nach Glück; nur der Engländer tut das.“
Friedrich Nietzsche, Götzen-Dämmerung*

Jeden z výzkumných projektů zahájených na půdě Akademie věd České republiky v rámci programu Strategie AV21 si stanovil za cíl prozkoumat problematiku optimálního vývoje člověka z mezioborové perspektivy.¹ Tento projekt, jenž přivedl dohromady badatelky a badatele z oblasti psychologie, sociologie, historie a filosofie, se zaměřil na téma, které má již delší dobu své pevné místo v českém psychologickém výzkumu (např. Blatný et al., 2010; Blatný et al., 2015; Kebza, Šolcová, 2003; Slezáčková, 2010, 2012). Mezioborový přístup k tomuto tématu je ale v českém prostředí v podstatě nový, a tak stojíme před některými počátečními úkoly, mezi něž patří zasažení zkoumané problematiky do širších souvislostí přesahujících hranice jednotlivých disciplín. Cílem tohoto příspěvku je zaprvé poukázat na širší vědecký kontext tázání

P. U., Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1; e-mail: petr_u@yahoo.com

Tato studie je výstupem grantového projektu „Empatie – mezi fenomenologií a neurovědami, GA ČR, P401/12/P544“ řešeného na Filosofickém ústavu AV ČR, v. v. i. Za cenné poznámky k předchozí verzi rukopisu tohoto textu děkuji Martinu Nitschovi a Vítu Pokornému.

¹ Projekt nese název „Optimální vývoj člověka a podmínky naplnění lidského potenciálu“ a je součástí programového rámce „Formy a funkce komunikace“. Tento článek vznikl v rámci řešení zmíněného projektu.

po optimálním vývoji člověka, který v současnosti představuje multidisciplinární výzkum „well-being“, a zadrhé poodkrýt z filosofické perspektivy některé politické, ekonomické a sociální aspekty této „nové vědy o štěstí“.

VĚDA O WELL-BEING

Rostoucí zájem o téma osobní pohody, spokojenosti, štěstí, pozitivního vývoje člověka a kvality života, jehož jsme svědky na poli psychologie od konce minulého století (srov. Delle Fave, 2013; Diener, 2009; Eid, Larsen, 2008; Pulkkinen, Caspi, 2002), přerostl v posledních dvou desetiletích do nového multidisciplinárního výzkumu, pro který se v angličtině zaběhlo označení „science of well-being“ či „science of happiness“. Na tomto vědním poli se protíná řada disciplín, mezi něž se řadí kromě psychologie (zastoupené především pozitivní psychologií) také biomedicínské vědy, sociologie, neurověda, fyziologie, genetika, ekonomie, politologie, filosofie a mnohé další (srov. Michalos, 2014). Klíčový výraz „well-being“ se v příslušné odborné literatuře často volně zaměňuje s mnoha jinými výrazy, jako je „kvalita života“, „dobrý život“, „vzkvétání“, „štěstí“, „pohoda“, „zdraví“ či „blaho“.² Tato víceznačnost by se dala chápat jako indície toho, že „otázka, jak definovat (či formulovat), co je to well-being, nemá stále žádné jasné řešení“ (Dodge et al., 2012, s. 222). Čím dál více badatelů se ale kloní k názoru, že well-being je komplexní a multidimenzionální konstrukt (např. Diener, 2009; Stiglitz, Sen, Fitoussi, 2009), takže prospívání, zdraví, štěstí, pozitivní vývoj, osobní pohoda atd. nejsou vzájemně se vylučujícími významy, ale jen různými významovými dimenzemi termínu „well-being“, které odpovídají jednotlivým dimenzím komplexního a mnohovrstvého jevu, jímž well-being je. Rozmanitost dimenzí well-being koresponduje s potřebou zapojení a integrace různých vědních disciplín a oborů do společného výzkumného rámce.

Tematická šíře současného mezioborového výzkumu well-being je pozoruhodná. Šestisvazková publikace *Wellbeing: A Complete Reference Guide* (Cooper et al., 2014) představuje na ploše čítající více než tři tisíce stran studie, které pokrývají témata od well-being dětí a rodin přes well-being ve stáří přes vztahy mezi well-being a životním prostředím, mezi well-being a ekonomikou až po možné aplikace a implementace poznatků o well-being ve veřejné sféře. Navzdory této obrovské šíři a rozmanitosti témat panuje napříč vědou o well-being konsensus, že cílem těchto multidisciplinárních zkoumání je „pochopení a kultivování faktorů, na nichž je založeno prospívání (flourishing) člověka“ a rozvinutí takové vědy, „která se zaměřuje jak na redukování toho, co snižuje hodnotu

² Pokud jde o vhodný český překlad slova well-being, stojíme před zapeklitým problémem. Čeština nemá pro slovo well-being žádný přímý ekvivalent. V současné psychologické literatuře se ustálil překlad well-being jako „pohoda“ či „osobní pohoda“ (např. Blatný et al., 2010; Slezáčková, 2010). Tyto výrazy se podle mého názoru ale více hodí pro překlad anglického termínu „good feeling“, který vystihuje jednu z dimenzí well-being blízkou tomu, co bývá označováno jako „subjective well-being“. Pokud bychom při převodu do češtiny chtěli zachovat vícerozměrný a komplexní význam slova well-being, na který kladou důraz představitelé současného mezioborového výzkumu, bylo by vhodnější vyjít z anglického slovesného základu „to be well“ či „to go well“, jehož pomocí lze well-being opsat jako „the experience of life going well“ (Huppert, 2014, s. 1). Česky bychom snad mohli říci „prožívání životního zdaru“, „prožívání zdařilého života“ či, v méně subjektivně zabarvené formě, „prospívání“. Zdá se ale, že ani „prospívání“, ani „zdar“ či „zdařilý život“ neobstojí jako univerzálně použitelný překlad well-being v jeho vícevrstvě významu. Pro účely tohoto článku proto raději zůstáváme u anglického výrazu well-being. Nechávám zde stranou v jistém smyslu velmi přesný a výstižný, ale v akademickém prostředí sotva prosaditelný návrh Víta Pokorného (osobní sdělení) překládat well-being jako „dobré bydlo“ („bydlo“ ve smyslu bydlet, žít, mít se). Science of well-being by pak byla „věda o dobrém bydle“ (pro Pokorného filosoficko-biologický koncept zdařilosti života viz Pokorný, 2016).

života, tak na posilování toho, co činí život hodným žití“ (Seligman, Parks, Steen, 2005, s. 282).³

Vedle stále sílící akademické expanze této vědy a všudypřítomného zájmu veřejnosti o popularizaci jejích výsledků můžeme v současnosti pozorovat ještě jeden pozoruhodný fenomén, totiž snahu o aplikaci jejích metod a poznatků ve veřejné a politické sféře. Již před bezmála půl stoletím prohlásil Robert F. Kennedy novátorsky, že „hrubý národní produkt dokáže změřit vše, jen ne to, co činí život hodným žití“ (Kennedy, 1968). Jeho podezření, že makroekonomické parametry poskytují jen velmi nedostatečný nástroj pro hodnocení růstu well-being obyvatel a národů, bylo v následujících desetiletích potvrzeno mnoha studii. Tyto studie prokázaly, že neexistuje přímá souvislost mezi výší hrubého domácího produktu a tím, jak lidé vnímají kvalitu svého života, ba dokonce že růst makroekonomických parametrů může být provázen poklesem životní spokojenosti obyvatel (Mohr, 2011). V důsledku těchto a dalších poznatků zahájila Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj v roce 2004 program s cílem redefinovat pojem pokroku a rozvoje. Tento program vyústil ve spuštění *OECD Better life initiative*, jejímž cílem je měřit rozvoj zemí a společností na základě jedenácti různých parametrů, které mají postihovat mimo jiné i „objektivní i subjektivní aspekty well-being“ obyvatel.⁴ Zhruba ve stejné době byl Evropskou komisí spuštěn podobně zaměřený program *Beyond GDP* (Constanza et al., 2009; Mohr, 2011). Francouzský prezident Sarkozy v roce 2008 sestavil odbornou komisi složenou z předních světových ekonomů a sociálních vědců, která po roce debat dospěla k závěru, že „nazrál čas, abychom přesunuli důraz z měření ekonomické produkce k měření well-being lidí“ – „důraz na well-being je důležitý, protože propast mezi informací obsaženou v datech o úhrnném hrubém domácím produktu a tím, co utváří well-being běžných lidí, se, jak se zdá, stále zvětšuje“ (Stiglitz, Sen, Fitoussi, 2009, s. 12). Jedno z doporučení, které tito autoři tzv. Stiglitzovy zprávy adresovali představitelům veřejného sektoru, nabádalo státníky, aby shromažďovali data o objektivním a subjektivním well-being občanů (Stiglitz, Sen, Fitoussi, 2009). Prezident Sarkozy a kancléřka Merkelová následně požádali statistické úřady svých zemí, aby implementovali toto doporučení za pomoci nejnovějších vědeckých poznatků o povaze a měření well-being. Britský premiér Cameron v roce 2010 vyhlásil zvyšování well-being občanů za klíčový bod své politiky a uložil Britskému národnímu statistickému úřadu, aby začal měřit „well-being národa“. Tyto iniciativy evropských vlád přerostly následujícího roku do globálních rozměrů. Rezoluce Generálního shromáždění OSN „Happiness: towards a holistic approach to development“, kterou v roce 2011 signovalo šedesát osm členských států, konstatuje, že „indikátor hrubého domácího produktu nevyjadřuje adekvátně štěstí a well-being obyvatel země“, a doporučuje dále všem členským státům, aby vypracovaly „měřítka, která by lépe postihovala význam, který má úsilí o štěstí a well-being pro vývoj, a zohlednily tato měřítka při formulování politických strategií“ (OSN, 2011).⁵ Koncept well-being a imperativ k jeho zvyšování se stal sou-

³ Antické filosofické kořeny pojmu prospívání člověka a zdařilosti lidského života výstižně shrnuje a kriticky komentuje Koubová (2016). Viz také *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being* (Fletcher, 2016), který podává obsáhlý přehled filosofických přístupů k otázce zdařilého života a štěstí. Možná protínání psychologických a fenomenologicko-filosofických přístupů promýšlí novým způsobem Nitsche (2016).

⁴ <http://wikiprogress.org/articles/archive/better-life-initiative/>

⁵ Toto doporučení je dále rozvinuto v notě generálního tajemníka OSN Pan Ki-muna z 16. ledna 2013, v níž se uvádí: „doporučujeme vládám, aby ... využívaly pečlivě získaná, úplná a všeobecná data o štěstí a well-being jako přiměřenější indikátor pro vylepšení makroekonomických strategií a pro poskytování veřejných služeb“ (Ki-mun, 2013, s. 17).

částí politického myšlení a plánování (Glatzer, 2015) a získal své pevné místo „na špičce globální agendy“ (Jané-Llopis, Anderson, Herrman, 2014, s. 599 n.).

Nutno dodat, že zájem o aplikaci poznatků vědy o well-being ve veřejné a politické sféře dlouhodobě projevují i sami její představitelé. Tak např. otcové pozitivní psychologie, Ed Diener a Martin Seligman, sebevědomě tvrdí, že „vědci nyní dokáží přímým způsobem zhodnotit well-being, a proto by měli vypracovat systém národních měřítek well-being, který by doplnil měřítka ekonomická“ (Diener, Seligman, 2009, s. 252 n.; srov. Layard, 2005). Zájem o implementaci poznatků o well-being v oblasti politiky je jasně vyjádřen i v programových prohlášeních mnoha výzkumných institucí, které byly v poslední době zřízeny při předních světových univerzitách.⁶

POZNÁMKA PRVNÍ – VLÁDNUTÍ ZALOŽENÉ NA VĚDĚ O WELL-BEING

Myšlenka, že vlády států se mají řídit ve svém rozhodování a plánování snahou o zvyšování štěstí obyvatel, byla formulována a teoreticky rozvíjena již před více než dvěma sty lety. Britský osvícenský filosof, Jeremy Bentham, vybudoval na této myšlence vlivnou politickou teorii – utilitarismus. Podle této teorie je správné každé takové jednání, které působí „co největší štěstí co největšímu počtu“, a špatné naopak to, které působí snížení štěstí obyvatel (Bentham, 1776/1977, s. 393).

Bentham velmi obdivoval pokrok přírodních věd a vysvětloval si ho především tím, že se v těchto vědách podařilo vymýtit jazyk metafyziky s jeho prázdnými pojmy, kterým neodpovídá nic reálného a empiricky prokazatelného. Byl přesvědčen, že i morální a politickou teorii je třeba očistit od abstraktních a prázdných pojmů, jako je „dobro“, „právo“ či „povinnost“, a vybudovat znovu na pevných empirických základech. Takový základ měl poskytnout právě pojem štěstí (happiness), který Bentham chápal jako převahu potěšení (pleasure) nad bolesti (pain). Potěšení a bolest mají v Benthamově pojetí význam empirického faktu: „příroda podřídila člověka vládě dvou suverénních panovníků, bolesti a potěšení“ (Bentham 1789/2000, s. 14). Měli být cílem správného vládnutí co největší štěstí co největšímu počtu obyvatel, pak je pro dosažení takového cíle klíčové pochopení mechanismů a faktorů, které vedou ke zvětšení lidského štěstí. Kdyby vláda měla přesné poznatky o tom, co motivuje lidské jednání a jaké faktory podporují zvětšování štěstí obyvatel, měla by spolehlivý a racionální základ pro politické plánování a jednání ve prospěch obyvatel. Bentham sice připouštěl, že každá osoba je sama sobě nejlepším soudcem, pokud jde o otázky štěstí v soukromém životě, ale pokud jde o správu veřejných věcí a vládu, považoval za nutné založit ji na jiných zdrojích poznání o tom, co je pro lidi dobré.

Bentham věřil v možnost vědecky podložené formy vládnutí a tuto víru opíral o přesvědčení, že lze objektivně měřit a kalkulovat kvantitu potěšení a bolesti, a tedy štěstí. Potěšení a bolest pro něj představovaly jen kvantitativně odlišné prožitky, které lze měřit na jedné jediné škále. Jak a pomocí jakých nástrojů by mělo takové měření probíhat? Bentham zvažoval dva indikátory, které by mohly pomoci vyřešit problém měření kvantity štěstí. Prvním měla být frekvence srdečního tepu a druhým peníze. Předpokládal, že jestliže dva různé druhy zboží mají na trhu stejnou peněžní hodnotu, lze se domnívat, že kupujícímu působí stejné množství potěšení. Fyziolo-

⁶ Např. Well-being Institute – University of Cambridge – <http://www.wellbeing.group.cam.ac.uk>; Center of Health and Wellbeing – Princeton University – <https://chw.princeton.edu>; The Center for WellBeing – Washington University <http://psychobiology.wustl.edu>; Wellbeing Research Group – University of South Australia – <http://www.unisa.edu.au/research/centre-for-research-in-education/research-groups/wellbeing-research-group/>; International Society for Quality-of-Life Studies – <http://www.isqols.org>.

gické indikátory, jako je tepová frekvence, mají v jeho očích tu výhodu, že poskytují spolehlivá empirická data, která jsou měřitelná nezávisle na subjektivních výpovědích jednotlivých osob, a dávají tak vládě do rukou objektivní a jazykem nezkreslené informace.

Tato Benthamova vize správného vládnutí, stejně jako jakákoli jiná vize vládnutí založeného na empirické evidenci a vědeckých poznatcích o štěstí obyvatel, ovšem implikuje řadu závažných problémů. Ve společnosti řízené podle takových pravidel se politická autorita soustředí v rukou odborníků, kteří tvrdí, že mají nejpřesnější poznatky a data o tom, co zvyšuje štěstí obyvatel a co podporuje jejich prospívání. Vláda nemusí vydávat počet ze svých politických kroků, naslouchat hlasům obyvatel, všimnout si jejich projevů odporu a nesouhlasu, protože svá rozhodnutí a jednání legitimizuje poukazem na empirickou evidenci o tom, co lidem prospívá. Prosadí-li se představa, že štěstí a prospívání společnosti je něčím, co lze vědecky změřit a odečíst z těl a chování lidí, dochází k depolitizaci společnosti a občané ztrácí hlas, už ho nepotřebují k líčení vlastních narativů a představ o tom, co je pro ně dobré a co ne (Davies, 2015a). Demokratické a participativní procesy se stávají čím dál zbytečnější oklikou na cestě k prospívající společnosti.⁷

Metafyzika, kterou chtěl Bentham vypudit z politické a morální teorie, se tak kradmo vrací v překvapivé rovině. Empirické indikátory štěstí a prospívání, k nimž mají privilegovaný přístup odborníci a jimi informovaní držitelé politické moci, získávají auru objektivní morální hodnoty, o které nelze pochybovat. S tím se pojí další závažný problém, který představuje riziko manipulace, dohledu a kontroly ze strany těch, kdo disponují politickou mocí a shromažďují data o pocitech a preferencích obyvatel. Obrovský rozvoj zobrazovacích a měřících metod, jehož jsme v posledních desetiletích svědky na poli neuropsychologického výzkumu emocí, myšlení a motivace, ve spojení s objevy a masovým rozšířením digitálních technologií, vytváří konstelaci, která dalece překračuje Benthamovy nejtajnější naděje o možnostech měření a kvantifikace emočních a kognitivních stavů lidí (Davies, 2015a). Je třeba vidět, že vynalézání a zavádění těchto měřících metod, nástrojů a zařízení bylo nezdůvodněně motivováno záměrem ovlivnit a manipulovat citění, myšlení a jednání lidí ve prospěch těch, kdo těmito nástroji disponují. Případy takového manipulativního využití existovaly odjakživa. V současnosti jsme ale svědky jejich dosud nevídaného rozměru.

POZNÁMKA DRUHÁ – HODNOTOVÁ (NE)NEUTRALITA VĚDY O WELL-BEING

Představitelé vědy o well-being kladou velký důraz na to, že jimi poskytované poznatky o lidském prospívání a štěstí jsou hodnotově neutrální. Diener a Seligman jsou přesvědčeni, že „měřítka well-being jsou – a musí být – právě tak ... neutrální jako ekonomické indikátory. Tyto indikátory jsou deskriptivní, ne preskriptivní, a musí takovými zůstat. Poskytují jednoduše fakta“ (Diener, Seligman, 2009, s. 250). Pozitivní psychologie, jejímiž vůdčími postavami jsou zmínění dva autoři, vychází z myšlenkového dědictví humanistické psychologie. Ta se zrodila z kulturního prostředí šede-

⁷ Jako tragický příklad nedemokratické a opresivní politiky pod rouškou zvyšování štěstí domácí populace lze uvést Bhútán. Tento stát se celosvětově proslavil tím, že jako první, a to již v roce 1972, zakotvil do své politiky indikátor hrubého národního štěstí (Gross National Happiness) jako doplnění ekonomického indikátoru hrubého národního produktu. Týž stát ale provedl v 90. letech minulého století rozsáhlé etnické čistky a dopustil se genocidy na několika tisících vlastních obyvatel. Kromě etnických a náboženských důvodů byla tato genocida motivována pravděpodobně i snahou o eliminování části obyvatelstva, která dlouhodobě snižovala statistiky hrubého národního štěstí.

sátých let minulého století. Jeho charakteristickým znakem je zpochybnění tradičních zdrojů morální, intelektuální, kulturní a politické autority a všeobecné rozšíření představy, že hodnotové rozdíly jsou založeny výhradně na osobní a kulturní perspektivě. To, na čem se ale post-autoritativní společnost šedesátých a následujících let do značné míry shodne, je názor, že ať už člověk věří v cokoli a touží po čemkoli, žádoucí a správné je to, když se mu to daří v čím dál větší míře dosahovat – správné je růst. Abraham Maslow a Carl Rogers se v tomto duchu pokusili přeorientovat psychologii a společnost od principů normalizace a konformity k úsilí o stále větší osobní růst a seberealizaci (Grogan, 2013).

Schopnost jedinců „růst“ a „prospívat“ se v přibližně stejné době stala předmětem velkého zájmu ze strany psychiatrie. Ten je spojen s revolučním objevem, který Ronald Kuhn a Nathan Kline učinili v padesátých letech minulého století na poli psychofarmakologie. Více méně náhodou se jim podařilo objevit psychofarmaka, jejichž podání nemělo účinek na žádné konkrétní psychiatrické symptomy, které by bylo možné vědecky klasifikovat, ale působilo to, že se lidé cítili lépe ve smyslu většího optimismu, sebedůvěry a schopnosti dosahovat pocitu naplnění. Kline tyto nové léky označil jako „psychic energizers“. Tento objev nebyl jen objevem nového léku, ale byl objevem nového pojmu osoby, v jehož jádře stojí imperativ psychické optimalizace (Rose, 2007). Otázka, jak povzbudit celkovou energii a pozitivitu osob, tedy otázka, která do té doby pro psychiatrii a psychologii v podstatě neexistovala, si postupně vydobyla důležité postavení v těchto oborech a na tomto základě vzniklo samostatné výzkumné pole s novými metodami, dotazníky a měřítky, jak posuzovat lidi s ohledem na jejich „pozitivní afekty“ a „vzkvétání“. Nedostatek energie a positivity ztratil status symptomu a projevu nějaké hlubší sítě vztahů a stal se osobitým fenoménem, s nímž je třeba se vypořádat přímou cestou (Davies, 2015a).

Zde je však třeba upozornit na zajímavou a současně znepokojující skutečnost. Důraz na osobní růst a realizaci vlastního potenciálu byl v humanistické psychologii původně koncipován jako svého druhu vzdor vůči dominantní kultuře materiální spotřeby a ekonomického prospěchu. Imperativ růstu a realizace vlastního potenciálu, který má subjekt osvobodit od svazující konformity a normativity, se však v následujících desetiletích paradoxně stává všeobecnou normou, která velmi dobře ladí s ekonomickým imperativem růstu a sebeuplatnění v rámci neoliberálně pojatého trhu. K ještě těsnějšímu propojení dochází mezi ideály psychické optimalizace a ekonomické maximalizace (Davies, 2015a). Pozitivně smýšlející, spokojený a energií nabitý zaměstnanec dosahuje mnohem větší pracovní produktivity než zaměstnanec emočně skleslý. Velké firmy, zdravotní pojišťovny a státy si dobře uvědomují, jak obrovské náklady pro ně představuje masivní nárůst deprese, úzkosti, syndromu vyhoření apod., a investují proto značné částky na výzkum věnovaný posilování pozitivních afektů, spokojenosti a well-being obyvatel (Davies, 2015b). Je příznačné, že Diener a Seligman předložili dlouhý seznam bodů, jak může aplikace poznatků pozitivní psychologie přispět ke zvýšení ekonomické efektivity a produktivity (Diener, Seligman, 2009). Zdá se být evidentní, že kritické tázání po hodnotách a normách, které jsou implicitně přítomny v pojmech a východiscích vědy o well-being, je za těchto okolností velmi žádoucí a představuje důležitou výzvu pro filosofickou a kulturně-historickou reflexi této oblasti (srov. McMahon, 2006). Domnívám se, že pro mezioborové tázání po optimálním vývoji člověka a pro současnou vědu o well-being, do jejíhož kontextu toto tázání patří, je taková filosoficko-normativní a kulturně-historická reflexe nezbytnou propedeutikou.

POZNÁMKA TŘETÍ – VĚDA O WELL-BEING A SOCIÁLNÍ VZTAHY

V centru pozornosti vědy o well-being stojí již delší dobu skutečnost, že významným faktorem, který podporuje prospívání, osobní pohodu a zdraví člověka jsou sociální vztahy. Empirický výzkum prokázal, že osoby, které mají četné a stabilní sociální vztahy vykazují větší míru pozitivních afektů a spokojenosti. Ale nejen to. Dobré sociální vztahy snižují riziko vzniku některých duševních poruch a chronických nemocí. Nové studie tvrdí, že osamocení lidé trpí většími bolestmi při zotavování po operaci kyčle než osoby více sociálně propojené (sciencedaily.com, 2013) a že nedostatek sociálních vztahů představuje pro člověka větší zdravotní riziko než kouření (Cacioppo, Patrick, 2009). Věda o well-being se však zajímá nejen o kvantitu a intenzitu našich sociálních vztahů, ale i o jejich kvalitu. Pozitivní psychologie ukázala, že dávání a velkorysost činí lidi šťastnějšími, že pocit vděčnosti přináší kladný psychický efekt, a že – celkově vzato – altruismus a menší zaujetí sebou samým představují důležité podmínky úspěšného vývoje člověka.

Zamysleme se závěrem nad tím, jaké pojetí sociality stojí v základu tohoto zájmu o lidské vztahy. Typickým východiskem přístupů k socialitě, s nimiž se setkáváme ve vědě o well-being, jsou otázky typu: Jaký efekt má pro jednotlivého člověka, když se zapojí či nezapojí do vztahů k druhým lidem? Jaký je rozdíl v jeho tělesném a duševním životě, když jsou jeho postoje altruistické, a když egoistické atd.? V aplikaci poznatků vědy o well-being se pak často setkáváme s normativními výroky typu: Člověk by měl udržovat četné a kvalitní sociální vztahy, protože to zvyšuje jeho životní spokojenost, upevňuje jeho psychickou pohodu, prospívá jeho zdraví atd. Tyto formulace prozrazují, že se zde vychází z představy individuálního autonomního subjektu, který se může na základě vlastní volby spojit či nespojit s ostatními jedinci, a který, jakožto suverénní autor vlastního jednání a vlastních postojů, může zaujmout ve vztahu k druhým lidem buď altruistický, nebo egoistický postoj. K tomu přistupuje, že četná doporučení, abychom se více socializovali, byli štedřejší, velkorysejší a nemysleli tolik na vlastní já, která jsou veřejnosti adresována na základě poznatků „nové vědy o štěstí“ jsou typicky normativně zakotvena v sebestředné perspektivě, v níž je svrchovanou hodnotou dosažení osobní pohody, pevného zdraví a optimálního sebezrovnání (Davies, 2015a). Morálně-filosoficky viděno se takové ospravedlnění péče o dobré vztahy s druhými lidmi pohybuje na stejné trajektorii jako názor, že na druhé lidi můžeme pohlížet jako na nástroj k dosažení vlastního štěstí a prospěchu. Není třeba se obracet na znalce v oboru morální filosofie, abychom nahlédli, že na tomto názoru je něco podstatně nesprávného, a to i tehdy, kdyby nám náhodou empirická věda o prospívání a štěstí člověka chtěla tvrdit něco jiného.

ZÁVĚR

Mezioborový výzkum well-being, štěstí a kvality lidského života zaznamenal během posledních dvou desetiletí obrovský rozvoj a stal se významným předmětem vědeckého i společenského zájmu. Může udržet nastolené tempo svého rozvoje a dostat příslibu lepšího porozumění zdařilosti lidského života? Zdá se, že to podstatně souvisí s tím, do jaké míry se podaří badatelům nezůstat uzavřeni ve svých dílčích perspektivách, klást nové ambiciózní otázky a podstupovat rizika (Diener, 2008). Cílem tohoto článku bylo ukázat, že sem rozhodně patří jednak otázky po normativním a hodnotovém kontextu základních pojmů vědy o well-being a dále otázky po širších politických, ekonomických a společenských souvislostech, do nichž je tento mezioborový výzkum zasazen. Některé formy spojení mezi vědou o well-being, politikou a ekonomikou, jichž jsme v současnosti svědky, implikují

řadu filosofických a morálních problémů, které nelze ignorovat, a to zejména tehdy, chceme-li lépe porozumět podmínkám a povaze zdařilého lidského života a zdařilých forem společenského a politického uspořádání.

LITERATURA

- Bentham, J. (1776/1977): A fragment on government. In: Burns, J. H., Hart, H. L. A. (Eds.), *The collected works of Jeremy Bentham*. London.
- Bentham, J. (1789/2000): *An introduction to the principles of morals and legislation*. Kitchener, Batoche Books.
- Blatný, M. et al. (2010): *Psychologie osobnosti. Hlavní témata, současné přístupy*. Praha, Grada.
- Blatný, M., Millová, K., Jelínek, M., Osecká, T. (2015): Personality predictors of successful development. In: Blatný, M. (Ed.), *Personality and well-being across the life-span*. London, Palgrave Macmillan, 109-133.
- Cacioppo, J., Patrick, W. (2009): *Loneliness: Human nature and the need for social connection*. New York, W. W. Norton & Company.
- Costanza, R., Hart, M., Posner, S., Talberth, J. (2009): *Beyond GDP: The need for new measures of progress*. Boston, Boston University.
- Cooper, C. L. (Ed.) (2014): *Wellbeing: A complete reference guide, volumes I-VI*. Chichester, Wiley Blackwell.
- Davies, W. (2015a): *The happiness industry: How the government and big business sold us well-being*. London, Verso.
- Davies, W. (2015b): *Spirits of neoliberalism: 'Competitiveness' and 'wellbeing' indicators as rival orders of worth*. In: Rottenburg, R., Merry, S. E., Park, S. J., Mugler, J. (Eds.), *The world of indicators. The making of governmental knowledge through quantification*. Cambridge, Cambridge University Press, 283-306.
- Delle Fave, A. (Ed.) (2013): *The exploration of happiness*. Dordrecht, Springer.
- Diener, E. (2008): *Myths in the science of happiness, and directions for future research*. In: Eid, M., Larsen, R. J. (Eds.), *The science of subjective well-being*. New York/London, The Guilford Press, 493-514.
- Diener, E. (Ed.) (2009): *The science of well-being. The collected works of Ed Diener*. Dordrecht, Springer.
- Diener, E., Seligman, M. E. P. (2009): *Beyond money: Toward an economy of well-being*. In: Diener, E. (Ed.), *The science of well-being*. Dordrecht, Springer, 201-265.
- Dodge, R., Daly, A. P., Huyton, J., Sanders, L. D. (2012): *The challenge of defining well-being*. *International Journal of Wellbeing*, 2, 3, 222-235.
- Eid, M., Larsen, R. J. (Eds.) (2008): *The science of subjective well-being*. New York/London, The Guilford Press.
- Fletcher, G. (Ed.) (2016): *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*. New York, Routledge.
- Glatzer, W., Camfield, L., Moller, V., Rojas, M. (Eds.) (2015): *Global handbook of quality of life*. Dordrecht, Springer.
- Grogan, J. (2013): *Encountering America: Humanistic psychology, sixties culture and the shaping of the modern self*. New York, Harper Perennial.
- Huppert, F. (2014): *The state of wellbeing science: Concepts, measures, interventions, and policies*. In: Huppert, F., Cooper, C. L. (Eds.), *Interventions and policies to enhance wellbeing – Wellbeing: A complete reference guide, Volume VI*. Chichester, Wiley Blackwell, 1-49.
- Jané-Llopis, E., Anderson, P., Herrman, H. (2014): *Mental health and wellbeing at the top of the global agenda*. In: Huppert, F., Cooper, C. L. (Eds.), *Interventions and policies to enhance wellbeing – well-being: A complete reference guide, Volume VI*. Chichester, Wiley Blackwell, 599-610.
- Kebza, V., Šolcová, I. (2003): *Well-being jako psychologický a zároveň mezioborově založený pojem*. *Ceskoslovenská psychologie*, 47, 4, 333-345.
- Kennedy, R. F. (1968): *veřejný projev na University of Kansas, 18. března 1968*. [Vyhledáno na <http://www.jfklibrary.org/Research/Research-Aids/Ready-Reference/RFK-Speeches/Remarks-of-Robert-F-Kennedy-at-the-University-of-Kansas-March-18-1968.aspx>].
- Koubová, A. (2016): *Ludický princip v kontextu otázky po zdařilém životě*. *Ceskoslovenská psychologie*, 60, Supplement 1, 31-40.
- Layard, R. (2005): *Happiness: lessons from a new science*. London, Allen Lane – Penguin Group.
- McMahon, D. M. (2006): *Happiness: a history*. New York, Atlantic Monthly Press.
- Michalos, A. C. (Ed.) (2014): *Encyclopedia of quality of life and well-being research*. Dordrecht, Springer.
- Mohr, J. (2011): *From an affluent society to a happy society: Vital signs promising*

- a change and the impacts on industries. Hamburg, Diplomica Verlag.
- Nitsche, M. (2016): Metodologické srovnání práce s fenomenálními poli ve fenomenologické topologii a ve fenomenologické psychologii osobnosti. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 22-30.
- OSN (2011): [Vyhledáno na http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/309].
- Ki-mun, P. (2013): Happiness: towards a holistic approach to development. Note by the Secretary-General. United Nations General Assembly. [Vyhledáno na <http://www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/NOTEON-HAPPINESSFINALCLEAN.pdf>].
- Pokorný, V. (2016): Zdařilost, zvládání, teritorium: úvaha k étosu hranice. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 41-52.
- Pulkkinen, L., Avshalom, C. (Eds.) (2002): Paths to successful development. Personality in the life course. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rose, N. (2007): Politics of life itself: Biomedicine, power and subjectivity in the twenty-first century. Princeton, Princeton University Press.
- sciencedaily.com (2013): Socially isolated patients experience more pain after hip replacement, 27. října 2013. [Vyhledáno na <http://www.sciencedaily.com/releases/2013/10/131027123157.htm>].
- Seligman, M. E. P., Parks A. C., Steen, T. (2005): A balanced psychology and a full life. In: F. Huppert, Baylis, N., Keverne, B. (Eds.), *The science of well-being*. Oxford, Oxford University Press.
- Slezáčková, A. (2010): Štěstí jako předmět vědeckého zkoumání pozitivní psychologie. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada psychologická. Brno, MU, 5-18.
- Slezáčková, A. (2012): Průvodce pozitivní psychologií. Nové přístupy, aktuální poznatky, praktické aplikace. Praha, Grada.
- Stiglitz, J., Sen, A., Fitoussi, J. (2009): Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress. [Vyhledáno na http://scholar.google.cz/scholar_url?url=http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download%3Fdoi%3D10.1.1.215.58%-26rep%3Drep1%26type%3Dpdf&hl=cs&sa=X&scisig=AAGBfm1FPR65WiG-lWEa-qImeu4HcYSuuQ&noss1=1&oi=scholar&ved=0ahUKewjcrYOx5NHLAahXGNpoKHbwOBj0QgAMIGigAMAA].

SOUHRN

Mezioborový přístup k problematice optimálního vývoje člověka je v českém prostředí nový a stojí před některými počátečními úkoly, mezi než patří usazení zkoumané problematiky do širších souvislostí přesahujících hranice jednotlivých disciplín. Cílem tohoto článku je zaprvé poukázat na širší vědecký kontext tázání po optimálním vývoji člověka, který v současnosti představuje multidisciplinární výzkum „well-being“, a zadruhé poodkrýt z filosofické perspektivy některé politické, ekonomické a sociální aspekty této „nové vědy o štěstí“. Článek upozorňuje na některé formy spojení mezi vědou o well-being, politikou a ekonomikou, jichž jsme v současnosti svědky, a ukazuje, že jsou v nich implikovány filosofické a morální problémy, které nemůžeme přehlížet, chceme-li lépe porozumět podmínkám zdařilého lidského života a zdařilých forem společenského a politického uspořádání. Článek prokazuje, že takové porozumění se neobejde bez kritického kladení otázek po normativním a hodnotovém kontextu základních pojmů vědy o well-being.

METODOLOGICKÉ SROVNÁNÍ PRÁCE S FENOMENÁLNÍMI POLI VE FENOMENOLOGICKÉ TOPOLOGII A VE FENOMENOLOGICKÉ PSYCHOLOGII OSOBNOSTI

MARTIN NITSCHÉ

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Filosofická fakulta UJEP, Ústí nad Labem

ABSTRACT

How do phenomenological topology and field approach in psychology work with phenomenal fields? A methodological comparison

M. Nitsche

The paper focuses on methodological comparison between the phenomenological topology (PT; Heidegger, Merleau-Ponty) and the field approach in psychology (FAP; Snygg, Combs). It analyses primarily how the phenomenal field is understood in both approaches. In the first part, the FAP is explained from the philosophical phenomenological point of view. The second part introduces briefly possible critiques of FAP in the context of personality psychology (Rogers). The main, third, part is dedicated to PT's critique of the FAT. By this occasion the main principles of the PT are introduced; the emphasis is given on the difference between

phenomenal and phenomenological fields. The conclusion highlights what follows from the FAT and PT comparison for the topic of optimal development.

key words:

phenomenal field,
phenomenology,
phenomenological topology,
phenomenal field theory,
Husserl,
Merleau-Ponty,
Snygg – Combs

klíčová slova:

fenomenální pole,
fenomenologie,
teorie fenomenálního pole,
Husserl,
Merleau-Ponty,
Snygg – Combs

Fenomenologie a psychologie se ve dvacátém století ocitaly velmi často blízko sebe, metodologicky i tematicky. Tak často a tak známými způsoby, že tu jednotlivá setkání obou disciplín ani nechceme vyjmenovávat (pro přehled viz vedle klasické práce Spiegelberg, 1972, také např. Ashworth, Chung, 2006). Cílem této studie je analýza možnosti jedné afinity tohoto typu. Konkrétně jde o zvážení metodologické blízkosti fenomenologické topologie (dále užíváme zkratku FT) a psychologie aplikující pojem fenomenálního pole (tzv. field approach in psychology; dále zkratka FAP odvozená z anglického výrazu). FT i FAP sdílejí společná východiska: Husserlovu fenomenologii a Gestalt teorii (u FT prostřednictvím Maurice Merleau-Pontyho, u FAP díky vlivu topologické psychologie Kurta Lewina). Obě disciplíny považují za svůj klíčový termín pojem fenomenálního pole. Pozoruhodné je, že oba směry vznikly ze společných kořenů nezávisle na sobě.

M. N., Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1; e-mail: nitsche.martin@gmail.com
Text byl vypracován v rámci řešení projektu GAČR 14-22586S „Metodologická přednost spleti: teorie a aplikace“ (příjemce Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.).

Prvním textem, v němž se objevují základy FAP, byla studie Donalda Snygga „The need for a phenomenological system of psychology“ z roku 1941 (Snygg, 1941). Tento základ byl pak rozvinut ve spolupráci s Arthurem W. Combem do podoby monografie *Individual behavior: A new frame of reference for psychology*, která vyšla v roce 1949 (Combs, Snygg, 1949; 2. přepr. vyd. 1959). Merleau-Pontyho kniha *Fenomenologie vnímání*, v níž se s motivem fenomenálního pole pracuje a která je jedním ze základních textů FT, vyšla v roce 1949. Ani z jednoho z textů není patrné, že by jejich autoři (psychologové na jedné straně, fenomenolog na straně druhé) o svých snahách věděli či se navzájem inspirovali. Tento fakt nezaráží, vzájemné ovlivnění nebylo vzhledem blízkosti východisek nutné, spíše vybízí ke komparaci obou přístupů. Herbert Spiegelberg ostatně s odkazem na Snyggovo osobní sdělení konstatuje, že jeho znalosti filosofické (husserlovské) fenomenologie byly v době sepsání článku „The need for a phenomenological system of psychology“ minimální a nepřímé (Spiegelberg, 1972, 147).

Hlavním cílem této studie nicméně není komparace FT a FAP, ačkoli se jí nevyhne. Jde nám především o zvážení přínosu metodického zaměření se na fenomenální pole pro metodologii současných humanitních věd. Tento přínos chceme zvážit zvláště v kontextu tematiky zdařilého života a jeho optimálního vývoje, jíž je toto speciální číslo věnováno.

V první části naší studie nejprve přiblížíme základy FAP analýzou zakladatelských textů tohoto směru. Interdisciplinarita této části je dána tím, že půjde o analýzu vedoucí primárně z hlediska fenomenologické filosofie. Ve druhé části ve stejné perspektivě nastíníme kritiku FAP ze strany psychologie osobnosti. Třetí část je věnována kritice FAP ze strany FT. Při této příležitosti jsou představeny i základy tohoto směru filosofické fenomenologie. V závěru práce se pokusíme podtrhnout motivy důležité pro tematiku optimálního vývoje tak, jak se ukazují v rámci metodologického dialogu mezi FAP a FT.

1 TZV. „FIELD APPROACH“ V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI (FAP)

Nejprve zachytíme základní rysy FAP tak, jak byly formulovány v prvním Snyggově článku (Snygg, 1941). Snygg nejprve vyjmenovává šest základních postulátů (první tři jsou předpoklady a zbývající tři principy) FAP (tamtéž, s. 411-413):

- A. „Veškeré chování je zákonité.“
- B. „Chování je zcela určeno fenomenologickým polem chovajícího se organismu. Fenomenologickým polem pak rozumíme univerzum [...], jak je zakoušeno chovajícím se v určitou chvíli.“
- C. „Mezi fenomenologickými poli různých individuí je vztah.“
- D. „Přesnější chování (učení se) souvisí s vyšší diferenciací fenomenologického pole.“
- E. „Povaha částí fenomenologického pole je dána povahou pole samotného.“
- F. „Diferenciace [pole] trvá [v čase].“¹

¹ Zde uvádíme citované postuláty v originálním znění; v českém překladu i v originále jde o výběr základních formulací z rozvířenějšího Snyggova textu: „A. All behavior is lawful. [...] B. Behavior is completely determined by and pertinent to the phenomenological field of the behaving organism. By phenomenological field is meant the universe, including himself, as experienced by the behavior at the moment. [...] C. There is some relationship between the phenomenological fields of different individuals. [...] D. Greater precision of behavior (learning) is concomitant with greater differentiation of the phenomenological field. [...] E. The characteristics of the parts of the phenomenological field are determined by the character of the field itself. [...] F. Differentiation takes time.“ (Snygg, 1941, s. 411-413).

Tento základní rozvrh FAP se od prvního Snyggova článku přes obě vydání monografie *Individual Behavior* po poslední publikaci Arthura Combse z roku 1999 v zásadě nezměnil. Došlo pouze k terminologickému posunu nahrazujícímu „fenomenologické pole“ přesnějšími výrazy „vjemové“ či „fenomenální“ pole; věcně se však nic nezměnilo. Použití přívlastku „fenomenologické“ je v prvním Snyggově článku z hlediska fenomenologie jako disciplíny vlastně chybné. Snygg fakticky nemá na mysli fenomenologické, nýbrž fenomenální pole. Rozlišení mezi fenomenologickým a fenomenálním polem je důležitější, než by se na první pohled mohlo zdát; týká se přímo metodologického omezení FAP. K tomuto tématu se vrátíme ve třetí části této studie. Nyní si všimněme jednotlivých bodů blíže:

Ad A. „Veškeré chování je zákonité.“ Důraz na zákonitost chování je základním předpokladem FAP, jehož cílem je takový popis chování, který by umožnil jeho predikci. A predikce by bez předpokladu zákonitosti chování nebyla možná. V tom se FAP shoduje s behaviorismem, vůči němuž se jinak ostře vymezuje a chápe se jako jeho alternativa (Snygg, 1941, s. 407).

Ad B. „Chování je zcela určeno fenomenologickým [přesněji: fenomenálním; pozn. M. N.] polem chovajícího se organismu.“ Fenomenologické pole znamená pole rozvržené specificky uplatněnou fenomenologickou metodou (viz dále), které nelze jednoduše ztotožnit s polem jevů, zatímco fenomenální pole (pro tento výraz se Snygg s Combsem později terminologicky správně rozhodují) značí pole fenoménů, resp. jevové pole. Pro FAP je toto pole situační, vázané na konkrétní a aktuální zakoušení – FAP mluví o „chování“, zatímco fenomenologie by dala přednost výrazu „prožívání“. Vedle důrazu na situačnost se v dalším vysvětlení ve Snyggově článku objevuje pozoruhodné spojení fenomenálního pole se světem „naivní, bezprostřední zkušenosti“, který „nesofistikovaný“ pohled chápe jako realitu (Snygg, 1941, s. 414).²

Ačkoli je pro FAP fenomenální pole situační, je zároveň chápáno jako universum. Jde vždy o jedno zkušenostní pole; FAP tedy neodlišuje samostatná vizuální, akustická, haptická apod. pole. Jednota charakterizuje fenomenální pole také v průběhu času; ačkoli se tedy pole situačně proměňuje, nevznikají samostatná pole jednotlivých situací.

FAP chápe jevové pole jako pole vjemové a jeho strukturu popisuje gestaltisticky pomocí modelu figura – pozadí (tamtéž).

Ad C. „Mezi fenomenologickými poli různých individuí je vztah.“ Vztah mezi fenomenálními poli různých jednotlivců je ve fenomenologii studován pod názvem „intersubjektivita“, který se v FAP neobjevuje. Na jeho místě stojí motiv *predikce*. Intersubjektivita i predikce se dotýkají problému možnosti rozumět perspektivě druhého. Pokud je tato perspektiva spojena s fenomenálním polem (jako v případě obou námi sledovaných přístupů), přináší to úkol pochopit vztah mezi mým a cizím polem vnímání. Snyggův první článek konstatuje základní obtíž: vjemové pole druhého člověka „není otevřené pro přímé pozorování vnějším pozorovatelem“ (Snygg, 1941, s. 413). Proto je nutné spojit porozumění tomu, jak se druhý chová, s *rekonstrukcí* jeho vjemového pole, případně s *usuzováním* na jeho možnou podobu na základě vnímatelného vnějšího chování („inference or reconstruction“, tamtéž).³ Na tomto zá-

² „The p.f. [phenomenological field] is simply the world of naive, immediate experience in which each individual lives, the everyday situation of self and surroundings which the unsophisticated person takes to be real.“; Snygg, 1941, s. 414.

³ Takové usuzování v zásadě odpovídá myšlenovému postupu charakterizovanému Husserlem v Karteziánských meditacích při úvahách o intersubjektivitě prostým „jako kdybych byl tam“ (Husserl, 1993, s. 113). Jde o metodické přenesení vlastní zkušenosti (vlastního fenomenálního pole) do jiné situační perspektivy, jejíž východisko je sice nepřístupné (nemůžeme se identifikovat s druhým), ale její vjemové pole je rekonstruovatelné.

kladě lze přistoupit k projektivnímu odhadování budoucí podoby tohoto pole („the projection of the future field“, tamtéž). Predikce je tak podle FAP spojena s *projekcí*.

V knize *Individual Behavior* spojují Snygg s Combsem predikci chování druhého se „společnými vjemy“ (common perceptions; Combs, Snygg, 1959, s. 31). Zkušenost běžné komunikace jasně ukazuje, že většinu věcí vnímáme podobně jako druzí a že tedy různá vjemová pole mají společné prvky. Ačkoli tedy nemůžeme vjemové pole druhého učinit svým vlastním polem, je možné jeho podobu do velké míry spolehlivě rekonstruovat (porozumění chování druhého v minulosti) a projektovat (odhadování chování v budoucnosti). Oporu obojímu poskytují gestaltistické zákony organizace perceptivního pole (tamtéž, s. 33-35).

Je důležité poznamenat, že vjemové pole druhého získané rekonstrukcí a predikcí nelze chápat jako skutečné vjemové pole; jde jen o hypotetický model. Jako takový může být ovšem aplikován v konkrétní snaze zlepšit proces učení se.

Ad. D. „Přesnější chování (učení se) souvisí s vyšší diferenciací fenomenologického pole.“ Termín „diferenciace“ odvozuje FAP z gestaltismu: „Proces vystoupení figury z pozadí je znám jako diferenciace; umožňuje změny v našem vnímání událostí“ (Combs, Snygg, 1959, s. 25). Změny fenomenálního pole jsou možné díky tomu, že je universem zkušenosti jednotlivce. Toto jednotné pole slouží jako pozadí, z něhož se s vyšší či nižší intenzitou vynořují jednotlivé figury. Přesněji zacílené chování tak pro FAP souvisí s jasněji diferenciovanou figurou. Pokud jednatel usiluje o precizaci svého chování (v rámci procesu učení se), je třeba, aby zbystril svou pozornost a vnímal fenomenální pole na vyšším stupni diferenciaci. Zvláště Combs (1999, s. 23-26) upozorňuje na to, že většinu figur ve fenomenálním poli vnímáme na nižším stupni diferenciaci, tj. nezaměřujeme na ně svou pozornost (židle, na níž sedíme, dýchání, hluk na ulici apod.). Ne vždy je takové zaměření možné, natož nutné; takových případů se však netýká učení se. Chceme-li se něčemu naučit, je třeba zvýšenou pozorností dosáhnout v příslušném ohledu vyššího stupně diferenciaci jevového pole.

Chceme-li něčemu naučit druhého, je situace komplikovanější vzhledem k nutnosti projektovat (pomocí rekonstrukce a predikce) hypotetický model jeho fenomenálního pole a pak se v rámci nějakého typu vyučování pokusit o rozvinutí jeho vlastní pozornosti.

Ad E. „Povaha částí fenomenologického pole je dána povahou pole samotného.“ Část pole tu není chápána ve smyslu figury, nýbrž jako výsek pole. Tvrzení opět podtrhuje to, že fenomenální pole je universem, celkem zkušenosti jednotlivce v průběhu jeho života. Výsek pole, získaný např. tím, že se soustředíme pouze na procesy učení se, nezakládá podle FAP specificky novou strukturu pole. Člověk se tedy nemůže chovat v různých prostředích svého života různě.

Pozoruhodné je, že za jednu z částí fenomenálního pole považuje FAP také fenomenální, resp. jevové já (phenomenal self)⁴ (Snygg, 1941, s. 412). Otázka specifického postavení já ve fenomenálním poli – např. to, zda já vytváří nějaké vztahové centrum s příslušným okolím – není ve Snyggově článku položena. Snygg vychází z předpokladu, že každý jedinec se sám sobě ve svém fenomenálním poli také nějak jeví: jako specificky vnímané tělo (nikdy nespátřené z odstupů a vždy nejbliž), stejně jako pohyblivý a jednající (změny působící) činitel. Jeví-li se každý sám sobě, je i (pro FAP neproblematicky) součástí svého fenomenálního pole. A tato část se (opět neproblematicky) strukturně neliší od jiných částí fenomenálního pole; také z ní mohou s vyšší či nižší intenzitou vystupovat figury.

⁴ FAP mluví o *phenomenal* (či *perceived*) *self*; pro překlad používáme zavedenou českou terminologii: jevové já. Srv. Drapela, s. 117.

Ve Snyggově článku zcela chybí motiv sebepojetí (self-concept), což souvisí i s námi podtrženou neproblematicností výkladu já jako části fenomenálního pole. K tématu se podrobněji a reflektovaněji dostává až v knize napsané společně s Combssem. Zde jsou rozlišeny tři základní oblasti (stále ve smyslu částí) fenomenálního pole: ne-jáské okolí, jevové já a sebepojetí. Tyto tři části jsou zobrazeny v diagramu pomocí tří soustředných kruhů, v němž sebepojetí tvoří jádro jevového já a ne-jáské je jejich vnějším okolím (Combs, Snygg, 1959, s. 126). Sebepojetí je definováno jako invariant různých (různě diferenciovaných) podob jevového já – jako to, jak se vnímám bez ohledu na různé okolnosti („The self concept is the self ‘no matter what’.“ tamtéž, s. 127), trvale, s ohledem na to nejzákladnější (a hodnotově nejdůležitější). Jevové já pak získává výraznější situační (viz výše) aspekt; jde o vnímání sebe v proměnlivých situacích. Ne-jáské okolí zahrnuje vše jevící se, jemuž nelze připsat charakteristiku „já“. Soustředné kruhy diagramu postihují vztahy oněch tří částí fenomenálního pole rekneme množinově: sebepojetí je součástí jevového já, ne-jáské okolí pak jakýmsi doplňkem jevového já do celku fenomenálního pole. Diagram však v žádném případě nepostihuje lokalizaci já v jevovém poli; nevyjadřuje to, že jevy v mém okolí se týkají mne jako vztahového centra (nejen) vnímání. K chybějícímu motivu lokalizace se vrátíme později v části 3.2.

Ad F. „Diferenciace [pole] trvá [v čase].“ Fenomenální pole jako universum konkrétního života vytváří základní pozadí pro diferenciaci figur v různých životních procesech a zároveň umožňuje to, aby diferenciaci „trvala“, jak doslova říká originální text (differentiation takes time). V procesu učení, o který ve Snyggově článku primárně jde, tedy k vyšší diferenciaci pole nemá (a nemusí) docházet náhle a okamžitě, ale průběžně a pozvolna. Trvání také znovu podtrhuje povahu metodické práce s fenomenálním polem, na níž FAP staví své terapeutické působení – možnost projekce fenomenálního pole druhého člověka pomocí rekonstrukce a predikce jako specifického časového dvorce, v němž lze modelovat trvajíc (a „zákonité“) procesy učení a chování vůbec.

Šest výše interpretovaných bodů poskytuje přesnou představu o tom, jak FAP chápe fenomenální pole a možnost metodické práce s ním. Fenomenální pole je universum a pozadím, z něhož vystupují figury v různých stupních diferenciaci. Metodický přístup k fenomenálnímu poli spočívá především v projektivním modelování jeho struktury a cíleném ovlivňování jeho diferenciaci (které pak ovlivňuje chování).

2 KRITIKA FAP V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI

Přístup FAP byl v psychologii metodologicky kritizován ze dvou základních hledisek. První ukazuje, že projektivní konstrukce fenomenálního pole druhého není nutným předpokladem empatie. Druhá problematizuje možnost deskripce vlastního fenomenálního pole. Všimneme si jich pouze stručně, neboť naším cílem je filosofická kritika metodologie FAP.

2.1

První kritiku můžeme spojit se jménem Carla Rogerse. Rogers převzal od Snygga a Combsse pojem fenomenálního pole ve své práci z roku 1951, *Client-centered therapy* (srv. Spiegelberg, 1972, s. 149, 156). Combs patřil k Rogersovým žákům, svého učitele o svém setkání se Snyggem a směřování k FAP informoval; Rogers dokonce četl a komentoval rukopis prvního vydání (1949) Snyggovy a Combsovy knihy *Individual behavior* (viz Cooper et al., 2013, s. 105). Rogers souhlasně přijímá základní premisy FAP: to, že lidské chování je určeno fenomenálním polem, že změny prožívání (a konsekvantně i chování) souvisí s jeho diferenciací fenomenálního pole

a že změna k lepšímu či kvalitnějšímu prožívání znamená vyšší diferenciaci (srov. Spiegelberg, 1972, s. 149). Odmítá ale zásadně Snyggovu a Combovu metodu ve vztahu k fenomenálnímu poli druhého člověka, tedy metodickou snahu o projekci podoby jeho pole na základě rekonstrukce a predikce.⁵ Projekce vytváří umělý konstrukt, na němž nelze budovat to, co je pro Rogersovu práci nejdůležitější, otevřený (akceptující) terapeutický vztah k druhému. Základem takového vztahu je především kongruence a empatie.⁶ Kongruence je schopnost terapeuta být ve vztahu ke klientovi integrovaným člověkem (prostě: sám sebou). Empatii chápe Rogers (v souladu s původní husserlovskou fenomenologickou filosofií) jako schopnost vcítit se do prožitků druhého, jako kdyby byly mé vlastní. Základem empatie je kongruence; možnost porozumět perspektivě druhého „jako kdyby byla má“ tak na rozdíl od FAP není spojena s hypotetickou projekcí pole druhého, ale se zvýšenou snahou porozumět sobě. Vyšší stupeň kongruence posiluje empatii. Konstrukce modelu pole druhého je v rogersovské perspektivě nadbytečným krokem, dokonce tak, že samotný pojem fenomenálního pole se z pozdějších Rogersových prací vytrácí. Například se vůbec neobjevuje v knize *On becoming a person* z roku 1961, která shrnuje Rogersovy články za předchozí dekádu, tj. období od vydání *Client-centered therapy* (1951), kde se s pojmem pole naopak pracuje.

2.2

Druhý možný způsob kritiky si všímá nejen přístupu FAP k fenomenálnímu poli druhého, ale zpochybňuje i přístupnost (pro každého jedince) mého vlastního jevového pole. Například Mark Cook pozoruhodně konstatuje, že snaha o sebe-popis ve fenomenálním poli „narušuje plynulost chování“ a vede k rozpadu jevového pole (Cook, 2012, s. 131). Ve vztahu k proměnlivosti fenomenálního pole je každá snaha o popis příliš pomalá, což sice nekomplikuje prožívání, které na popisu nezávisí, ale přináší nesnáze s vyjádřením svých prožitků druhým. Každá snaha o metodickou rekonstrukci jevového pole druhých čelí dvojí obtíži: nepřesným vyjádřením, která jsou schopni o svém jevovém poli podat druhí, i nemožnosti popsat jasně své vlastní jevové pole, což problematizuje možnost analogicky usuzovat na podobu jevového pole druhých.

3 KRITIKA FAP Z HLEDISKA FENOMENOLOGICKÉ TOPOLOGIE (FT)

Základem kritiky FAP z pohledu FT je chybní motiv transformace fenomenálního pole do podoby fenomenologického pole. Tuto kritiku rozvineme ve dvou bodech. Nejprve si všimneme chybní fenomenologického (transformativního) pole. Za druhé poukážeme na související nezohlednění lokalizace osobnosti (self) v FAP.

3.1

Filosofická fenomenologie, kterou se ovšem FAP inspiruje jen velmi volně, se zaměřuje především na práci s fenomenologickým polem. To se od fenomenálního pole, které můžeme jednoduše ve shodě s FAP chápat jako jevové pole, liší tím, že není polem vnímání, ale polem podstat. Slovo „podstata“ tu nutně zaznívá cize, vzdále-

⁵ Projekce pole druhého je ostatně v rozporu s fenomenologickou metodou jako takovou; srov. Spiegelberg, 1972, s. 148.

⁶ Nejde nám tu o přesný výklad Rogersova pojetí terapeutického vztahu, pouze chceme zpřístupnit dva momenty důležité pro filosofickou reflexi. Vedle kongruence a empatie, o nichž se zmiňujeme v hlavním textu, chápe Rogers jako podmínku otevřeného terapeutického vztahu ještě ochotu čelit problému, bezpodmínečně pozitivní přijetí druhého a ochotu projevit směrem ke klientovi otevřeně kongruenci, akceptaci i empatii. Viz např. Rogers, 1961, s. 282-284.

ně dosud sledované terminologii na pomezí psychologie a filosofie. Berme ho jako terminologickou zkratku (v této podobě např. běžnou u Husserla), kterou se dále pokusíme rozvinout. Základní význam sledovaného rozlišení je patrný již z přívlastků „fenomenální“ a „fenomenologický“ (v FAP původně užívaných nepřesně, viz výše), z nichž ten první odkazuje k jevu, zatímco ten druhý k uchopení jevu. Respektujeme-li to, že FAP i FT odmítají mentalismus (to, že k uchopení dochází pouze zpracováním přijatých smyslových kvalit uvnitř mysli), znamená to, že podstatu (tj. uchopení a pochopení, resp. porozumění) je třeba také nějak hledat v poli, které nás obklopuje a jehož jsme zároveň součástí. Ale jak? Podstatu ve fenomenologickém poli nelze ztotožňovat s figurou, jež vystupuje v poli fenomenálním; na podstatu nelze ukázat jako na figuru, jež je *tímto*, co vidím či slyším apod. Zároveň nás fenomenologické pole neobklopuje jako pole fenomenální, nelze proto jednoduše ukázat kolem sebe. FT proto, když vysvětluje povahu fenomenologického pole, zdůrazňuje transformaci fenomenálního pole do pole fenomenologického. Explicitně ve vztahu k psychologickému chápání fenomenálního pole (měl na mysli gestaltismus, nikoli přímo FAP) tuto transformaci zdůrazňuje především Maurice Merleau-Ponty.⁷ Ten chápe transformaci fenomenálního ve fenomenologické mimo jiné jako přechod „od konstituovaného ke konstituujícímu“ (Merleau-Ponty, 2013, s. 93). Slovo „konstituující“ funkčně vyjadřuje totéž, co podstata.

Na odlišnost struktury fenomenálního a fenomenologického pole upozorňuje již Husserl, který odlišuje pole (fenomenální), v němž je naše já vztahovým pólem (tzv. já-pól) a pole (fenomenologické), v němž má já povahu tkaniva věčných vztahů (např. Husserl, 2010, s. 341).⁸ Struktura jednotlivých počítkových polí se liší, například vizuální pole má jinou strukturu než akustické, protože světlo se šíří jinak než zvuk i vizuální figura se diferencuje jinak než akustická. Vždy ale lze v počítkovém poli zaznamenat strukturální směřování k vnímajícímu (já) jako vztahovému pólu. FAP dokonce všechny rozdíly ve struktuře jednotlivých počítkových polí právě díky jejich určujícím společným rysům překlenuje shrnutím do jednoho, universálního fenomenálního pole. Ve fenomenologickém poli však já nemá povahu vztahového pólu; v poli podstat není já vztahovým centrem. Zkušenost zachycená podstatami má u Husserla zároveň dvojí povahu – časového proudu a tkaniva vztahů – vytváří proto fenomenologické pole jako specifický časo-prostorový dvorec smyslu. Časový proud jednoduše řečeno zachycuje všechny přítomné, minulé (ty, jež dokážeme nějak, i zlomkovitě či modifikovaně, reprodukovat) i očekávané prožitky. Jako fenomenologické pole vyjadřuje časový proud jednotu a celistvost našeho prožívání. Nemá gestaltistickou strukturu, neboť se v něm jasně nediferencují figury. A to nikoli proto, že minulé a budoucí prožitky jsou nutně nejasné, ale proto, že časový proud není konstituován fenomenálními počítky, ale komplexnějšími prožitky, jejichž základem je porozumění smyslu. FAP se do blízkosti motivu časového proudu dostává výše interpretovaným bodem F (diferenciace trvá v čase). Přístup FT a FAP se liší v tom, že časový proud (FT) není celkem diferencujících se figur a nemá, jak jsme již zdůraznili, gestaltistickou strukturu. Koncept trvání (FAP) je z hlediska FT velmi redukovanou formou temporality,

⁷ „Nyní, když jsme dostatečně vymezili fenomenální pole, vstupme do této dvojnásobné oblasti a svěřme své první kroky psychologii v očekávání, že sebekritika psychologie nás v reflexi druhého řádu přivede k fenoménu fenoménu a rozhodujícím způsobem promění fenomenální pole v pole transcendentální.“ (Merleau-Ponty, 2013, s. 97). Merleau-Ponty (sám byl za několik let po vydání *Fenomenologie vnímání* jmenován profesorem dětské psychologie, nástupcem Jeana Piageta) tu transformaci spojuje s metodologickou „sebekritikou“ psychologie. Transcendentální pole znamená totéž, co fenomenologické pole.

⁸ Blíže výklad FT viz v mých textech (Nitsche, 2015a, b).

kteřá dostatečně nezohledňuje minulostní a budoucnostní charakter našeho prožívání. Vedle konceptu časového proudu je fenomenologické pole chápáno také jako tkanivo vztahů, jež prožívající já buduje jako svůj svět.

FT vychází z metodického přesvědčení, že člověk se nepohybuje jen ve fenomenálním poli diferencujících se figur na počítkovém pozadí, ale také ve fenomenologickém poli toho, jak své prožitky (ve fenomenálních polích) s porozuměním chápe. Základem konstituce fenomenologického pole je transformace fenomenálních polí při snaze porozumět tomu, co v nich vnímám. Na tomto základě se pak tvoří širší rámec jednoty časového proudu a tkaniva prožitků. Transformaci lze studovat dvěma základními způsoby: z hlediska prostupování fenomenálních polí do fenomenologického pole a z hlediska lokalizace já. První necháme stranou a druhého si všimneme v následujícím bodu.

3.2

FAP si nevšímá toho, jak diferenciacie figury ve fenomenálním poli lokalizuje – a to nejen figuru (pokud bychom se spokojili s tím, že figura je lokalizována na pozadí), ale i vnímajícího. Právě chybění motivu lokalizace vnímajícího může být z hlediska FT kritizováno. FAP sice respektuje zvláštní povahu vnímajícího jako jevového já, jehož jádrem je sebe-pojetí, ale nezohledňuje umístění já v jevovém poli. Toto umístění je přitom důležité: vnímající je ve fenomenálním poli vždy lokalizován jako ten, vůči němuž se příslušná figura diferencuje. Týká se to figur „ne-jáského okolí“ (obvyklé vizuální, akustické apod. vjemy) i „jevového já“ (pojetí jevového já je v FAP velmi široké, zahrnuje vedle vlastních tělesných pocitů i představy, vzpomínky apod.). I figura v jevovém já ukazující, jak se ve fenomenálním poli jevím já samotný, se primárně ukazuje mně. Já hraje ve fenomenálním poli roli vztahového centra. Je nicméně pochopitelné, že případná identifikace „sebe-pojetí“ (self concept) se vztahovým centrem není tím, k čemu by FAP (ani jako psychologická teorie osobnosti, ani jako terapeutický přístup) případným zohledněním motivu lokalizace směřovala. Člověk by sám sobě neměl rozumět jako středu světa. Přihlédnutí k fenomenální povaze mého já jako vztahového centra by však spíše mělo být upozorněním (a tak to chápe právě FT) na fakt transformace fenomenálního ve fenomenologické pole.

Jednoduše lze rozlišit tři podoby lokalizace. 1. Lokalizaci v objektivně-dimenzionálním prostoru, kde jsem lokalizován jako tělesný objekt pomocí dohodnutých souřadnic. (Sedím např. na židli v rohu místnosti, u stolu, metr od okna.) 2. Lokalizaci ve fenomenálním poli, v němž jako vnímající tvořím vztahové centrum různých vjemů. (Já jako vztahový pól jednotlivých figur diferencujících se na pozadí mne obklopujícího okolí.) 3. Lokalizaci ve fenomenologickém poli, která je lokalizací z hlediska uchopení smyslu prožívané zkušenosti. Tuto lokalizaci chápe FT jako topologickou lokalizaci, neboť je spojena s hledáním místa v celku mých vlastních prožitků. Tento celek se přitom artikuluje časově jako prožitkový proud a prostorově (topologicky) jako vztahové tkanivo. Při této artikulaci dochází ke dvojí transformaci: fenomenálních polí do pole fenomenologického a já jako vztahového centra do (a nyní záměrně využijeme psychologickou terminologii) osobnosti. Fenomenologie sice pro transformované já výraz osobnost nepoužívá, Husserl se spokojuje s výrazem tkanivo já, ale jednou z tezí naší studie je to, že také použití je možné.

Osobnost je tedy podle FT nutné (topologicky) lokalizovat ve fenomenologickém poli, ve fenomenálním to není možné. Stejně tak je metodicky zapotřebí popisovat sebe-pojetí ve fenomenologickém poli, nikoli ve fenomenálním, jak to činí FAP.

ZÁVĚR

V závěru chceme krátce zdůraznit motivy týkající se problému optimálního vývoje, jak se ukazují v rámci dialogu mezi FAP a FT. Tyto závěry chápeme jako předběžné hypotézy pro možný začátek dalšího zkoumání již přímo zaměřeného na téma optimálního vývoje.

FAP spojuje učení se s vyšším stupněm diferenciací fenomenálního pole. Analogicky by se stupňováním diferenciací souvisel i optimální vývoj. Přednost by zřejmě dostával vyšší stupeň, neboť prohlubující se učení se zdá být cestou optimálního vývoje.

FT téma optimálního vývoje posouvá na rovinu fenomenologického pole a spojuje jej nikoli s diferenciací, ale s transformací postavení vnímajícího. Zohlednění transformace vede FT mimo jiné k závěru, že lidské chování není zcela predikovatelné. Transformace, stejně jako výsledná topologická lokalizace ve fenomenologickém poli totiž není predikovatelná – predikce (v obojí podobě projekce i rekonstrukce) ji může zachytit pouze zčásti, jaksi znehýbně.

Transformace fenomenálního pole ve fenomenologické by mohla mít svoji analogii ve transformaci stupňů diferenciací do podoby hustoty vztahového tkaniva (jakožto struktury fenomenologického pole). Optimální vývoj podle FT souvisí s hledáním a nalézáním smyslu života jako místa; jako vývoj by pak podle FT mohl směřovat ke vztahově hustšímu či propletenějšímu tkanivu fenomenologického pole, které poskytuje místa k lokalizaci smyslu.

LITERATURA

- Ashworth, P. D., Chung, M. C. (Eds.) (2006). *Phenomenology and Psychological Science. Historical and Philosophical Perspectives*. New York: Springer.
- Combs, A. W. (1999). *Being and Becoming. A Field Approach to Psychology*. New York: Springer.
- Combs, A. W., Snygg, D. (1949). *Individual Behaviour: A New Frame of Reference For Psychology*. New York: Harper.
- Combs, A. W., Snygg, D. (1959). *Individual Behavior: A Perceptual Approach to Behavior*. New York: Harper.
- Cook, M. (2012). *Levels of Personality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, M., O'Hara, M., Schmid, P. F., Bohart, A. (Eds.) (2013). *The Handbook of Person-Centred Psychotherapy and Counseling*. London – New York: Palgrave Macmillan.
- Drapela, V. J. (1998). *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál.
- Husserl, E. (1993). *Karteziánské meditace*. Praha: Svoboda.
- Husserl, E. (2010). *Logická zkoumání. II/1, Zkoumání k fenomenologii a teorii poznání*. Praha: Oikoymenh.
- Merleau-Ponty, M. (2013). *Fenomenologie vnímání*. Praha: Oikoymenh.
- Nitsche, M. (2015a). Souvislost fenomenality a transcendentality v kontextu fenomenologické práce s polem. *Filosofický časopis*, 63, mimořádné číslo 1, 77-90.

- Nitsche, M. (2015b). Topologie transformativní lokalizace: odvození perspektivy skupiny z ambivalence perspektivy první a druhé osoby. *Filozofia* 70(9), 715-725.
- Rogers, C. (1961). *On becoming a person. A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Snygg, D. (1941). The need for a phenomenological system of psychology. *Psychological Review*, 48, 404-424.
- Spiegelberg, H. (1972). *Phenomenology in Psychology and Psychiatry. A Historical Introduction*. Evanston: Northwestern Univ. Press.

SOUHRN

Cílem studie je metodologická analýza specifík výzkumu fenomenálních polí ve fenomenologické topologii a v psychologii osobnosti (tzv. *field approach* autorů Snygga a Combse - FAP). Studie nejprve přibliží základy FAP analýzou zakladatelských textů tohoto směru (vedenou primárně z hlediska fenomenologické filosofie). Krátce nastiňuje i kritiku FAP ze strany psychologie osobnosti (Rogers). Třetí část je věnována kritice FAP ze strany fenomenologické topologie (FT), při tom jsou představeny i základy tohoto směru filosofické fenomenologie. Vůdčím motivem metodologické komparace FAP a FT je sledování transformativního rozměru metodické práce s polem a rozlišení fenomenálního a fenomenologického pole. Závěr práce podtrhuje motivy důležité pro tematiku optimálního vývoje tak, jak se ukazují v rámci metodologického dialogu mezi FAP a FT.

LUDICKÝ PRINCIP V KONTEXTU OTÁZKY PO ZDAŘILÉM ŽIVOTĚ

ALICE KOUBOVÁ

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Ludic principle: reinterpreting the concept of well-being

A. Koubová

The article examines the relationship between well-being and ludic principles of human agency, health and play, whose connection is highly neglected in contemporary psychology (Gwen Gordon, 2014). As the psychological concept of eudaimonism refers primarily to Aristotle's ethical philosophy, the article first examines Aristotle's concept of happiness and ethics. This analysis reveals that Aristotle's teleological, morally normative, elitist and universal framing is limitative for giving a present-day account of eudaimonism, personal singularity and non-normativity. The account of Eudaimonia in Fink and Agamben, on the other hand, opens up space for using the concept of play as a basic structure of human self-relationship, place of self-development and creation of the real. "To be happy" is not seen as achieving some state

of inner harmony, unity and/or flourishing, but as the capacity to live in a conflict, go through moments of destruction and transformation and create new reality. The article reinterprets Aristotelian concept of happiness, which excludes the ludic principles from any form of the "serious", "real" well-being; it shows how the play can take a genuine part in developing the maturing human personality.

key words:

well-being,
eudaimonia,
ludic principle,
play, game,
ethics of virtues

klíčová slova:

zdařilý život,
eudaimonia,
ludický princip,
hra,
etika ctností

Záměrem tohoto příspěvku je pojednat téma zdařilého života z filosofické perspektivy a upozornit především na spojitost zdařilého života s hrou a hravostí. Ve svém článku *Well played. The origins and future of playfulness* (Gordon, 2014) zdůrazňuje Gwen Gordon, nakolik je téma hry v psychologických zkoumáních podmínek zdraví a zdařilého života překvapivě opomíjeno. „Přestože vědecká komunita začala brát téma hry vážně už takřka před sto lety“, píše Gordon, „většina vědců, kteří studují téma zdraví a zdařilého života tuto oblast plošně ignorují“ (Gordon, 2014, s. 234). Vedle sociálního, ekonomického, psychologického, duchovního a fyzického stavu člověka je třeba podle autora rovněž studovat jeho schopnost ludickou. Přestože existuje rozsáhlá literatura zabývající se fenoménem hry (Caillois, 1998; Goffman, 1999; Huizinga, 1955; Winnicott, 1972), je podle autora důležité studovat hru také explicitně jako podmínku možnosti lidského štěstí. Cílem mého článku je věnovat se souvislosti zdařilého života, štěstí a hry primárně z perspektivy filosofické, strukturní a systematické, jež může mít přesah k psychologickým pojetím well-being.

A. K., Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1; e-mail: alicekoubova@seznam.cz
Tento článek byl sepsán v rámci řešení grantového projektu „Performativita ve filosofii: kontexty, metody, důsledky“ (GAČR 16-00994Y) řešeného na Filosofickém ústavu AV ČR, v. v. i.

Obecné spojení filosofických inspirací a psychologických studií ohledně tématu zdařilého života je ve dvacátém století nejspatnější v rámci pozitivní psychologie a zkoumání vztahu mezi pojmem eudaimonia (štěstím), stáváním se sebou samým, rozkvětem a dobrým životem (v linii úvah Eriksona, Allporta, Maslowa, Ryffa, Singera). Pojem eudaimonie – blaženosti, či štěstí, zdařilosti života – odkazuje primárně k Aristotelovu projektu praktické filosofie či filosofické etiky, jak ji Aristoteles systematicky rozvíjí především v Etice Nikomachově. Téma zdařilosti života je však tematizováno i u dalších řeckých autorů (Sokratés, Platón, Euripides, stoikové). Ačkoli současná psychologická literatura rozlišuje eudaimonismus (uskutečňování vlastního potenciálu) a hédonismus (vedení života maximalizací pocitů libosti) (Gordon, 2014, s. 236), platí v řecké filosofii, že obě pojetí štěstí jsou rozhodujícím způsobem definována ve vztahu k *aktivnímu uskutečňování a nabytí ctností* (areté). Zdařilý život tak je v podstatě nutně životem etickým, a to ve smyslu života ve ctnostech. V jistém generalizovaném smyslu vrcholí u Aristotela tato definice konceptem klidového a vnitřně harmonického stavu racionální kontemplance. Toto naplnění vlastní rozumové přirozenosti člověku zároveň způsobuje maximální slast. V článku budu diskutovat omezení tohoto přístupu a zmíním především Aristotelův odmítavý postoj k fenoménu hry.

V další části svého článku přejdu k myslitelům, kteří umožní chápat hru jako strukturu lidského jednání a zdroj zdařilého života. Filozof Eugen Fink koncept eudaimonie přejímá, avšak Aristotelovu koncepci zbavuje teleologického a normativního rámce. Chybějící výkladovou strukturu nahrazuje ontologickým výkladem hry. Italský filozof Giorgio Agamben provokativně, skrze výklad pojmu daimon a skrze výklad štěstí u Waltera Benjamina vrací do tematiky etiky nezrušitelnou dvojitost, ambivalenci a nejasnost. Ukazuje, že „být šťastný“ není nějakým stavem vnitřní harmonie, jednoty a rozkvětu, nýbrž schopností žít v rozporu a procházet momenty destrukce a transformace. Tato struktura je opět ludická a zpřesňuje analýzu zralé dospělé hravosti. Rozborem ludického principu, schopnosti účastnit se vlastní situace jako hrové, tvořivě zdvojené a vážné pouze v rámci určitého horizontu, dochází k reinterpretaci Aristotelova pojetí štěstí, který hru a hravost z podílu na „pravém“ štěstí výslovně vylučuje.

ARISTOTELOVA EUDAIMONIE

Specifičnost a samostatnost praktické filosofie oproti teoretickým disciplínám je prvně jasným způsobem deklarována Aristotelem. Aristoteles charakteristickou ambivalenci etiky uchopuje již v metodice samotného oboru: praktická filosofie se nemůže nikdy plně odpoutat od nepředvídatelnosti, nejasnosti a singularity konkrétních životních dějů a její výklad tudíž nikdy nedosáhne přesnosti teoretické abstrakce: „nelze vyhledávat stejné přesnosti ve všech oborech rozumových. ... krásné a spravedlivé věci ... obsahují tolik rozdílů a nejistot... musíme se tedy tam, kde se mluví o takových věcech a kde se z takových věcí činí závěry, spokojiti s tím, že pravdu vyjádříme jen zhruba v obryse“ (EN 1094b14-25).

Za druhé, záměrem etiky není teoretické poznání stavu věci kolem nás, nýbrž rozvíjení schopnosti člověka měnit svůj život a sebe samého, pečovat o sebe, a to směrem k něčemu, co považuje za zdařilé, či zdařilejší nežli něco jiného: „toto pojednání nemá účel teoretický ... – neboť neuvažujeme, abychom věděli, co ctnost je, nýbrž abychom se dobrými stali, sice by to nemělo žádné ceny“ (EN I 1103b26-31).

Ve svých dalších úvahách vychází Aristoteles ze dvou důležitých východisek. Prvním východiskem je teleologické pojetí skutečnosti, podle kterého každé jsoucno směřuje svou existencí ke svému nejvlastnějšímu cíli. Čím je člověk, je řízeno nejvyšším lidským dobrem, které sjednocuje lidský život, dává mu jeden harmonický význam

a smysluplnost. Tím je lidský rozum. „Život zajisté má člověk společný s rostlinami, my však hledáme to, co jest vlastní člověku. ... život smyslový jest zřejmě společný i koni, volu a každému živému tvorů... úkolem člověka jest skutečná činnost duše ve shodě s rozumem“ (EN 1097b32-1098a10).

Druhým Aristotelovým východiskem je, že všichni lidé touží ve svém životě po štěstí, blaženosti, či zdaru, ať už si tento pojem vykládají jakkoli. Ten, kdo je šťastný, považuje svůj život za zdařilý a naplněný a nepotřebuje již dosahovat ničeho dalšího. Pro pojem štěstí či zdařilého života užívá Aristoteles pojem eudaimonia: „Takovým dobrem jest blaženost, která jest nejžádoucnější ze všech věcí ... té si žádáme pro ni samu a nikdy pro nic jiného... Dokonalé dobro dostačuje samo o sobě“ (EN 11097b1-15).

Za třetí, blaženost nikdy není otázkou individuálního naplnění vlastní přirozenosti. Člověk jako ctnostný je předurčen pro život v obci: „Tím však nemíníme, že něco je soběstačné jen pro jednoho člověka,... poněvadž člověk je přirozeně určen pro život v obci“ (EN1097b7-12).

Z těchto východisek vyplývá, že zdařilé dílo lidského života tedy spočívá ve zdařilém uskutečňování rozumu, v jisté bravurní, zručné, neboli ctnostné realizaci rozumových lidských schopností v rámci obce. Ve svých analýzách se pak Aristoteles detailně snaží rozlišit, které pojetí lidského štěstí je dostatečné a konečné a které pouze dočasné a přechodové, či dokonce zcela zavádějící. Jednoznačně přitom argumentuje proti představě štěstí ve formě dosažení majetku, slávy či užívání slasti. Všechna tato štěstí jsou instrumentální, nebo pomíjivá, a proto je není možné považovat za konečné naplnění rozumu v lidském životě. Tohoto cíle lze dosáhnout pouze návykem ke ctnostem, tedy například zvykáním si na ovládání strachu a egoismu, hněvu, nenávisť, žádosti, a naopak rozvíjením spravedlnosti, statečnosti, uměřenosti, štěrnosti, velkorysosti, klidnosti, pravdivosti, obratnosti, přívětivosti atd. Tímto návykem v sobě člověk kultivuje etickou robustnost a schopnost jednat ctnostně s jistou lehkostí – buduje tedy určitou bravurnost jednání. Této bravurnosti říká Aristoteles ctnost či zdatnost. Člověk zároveň skrze návyk cizeluje a procvičuje praktickou rozumnost, frónésis, schopnost prakticky rozlišit, kdy je třeba co udělat a v jaké míře. Prakticky rozumný člověk, frónimos, dosahuje života v dobrém duchu, eudaimonie a přibližuje se božskému. Maximální realizace tohoto božství má však nakonec podobu klidového a soběstačného rozjímání, kdy člověk není zatížen opatřováním každodenních potřeb a rozhodováním v jednání. Rozjímáním v prázdní, volném čase, se nejvíce připodobňuje nehybnému hybateli, božskému vládcí kosmu. „... člověk se má snažiti, pokud možno, aby se stal nesmrtelným, a činiti všechno za tím účelem, aby žil ve shodě s tím, co je v něm nejvyššího“ (EN 1177a25-1178a1). Štěstí tedy nakonec kulminuje ve stavu rozjímavého vědění, vůči němuž je nejasnost a dynamika nižším stavem. „I jest důvodně život těch, kteří vědí, radostnější než těch, kteří teprve hledají“ (EN 1177a25-1177B5).

Důležité je však poznamenat, že podmínkou takového štěstí vyplývajícího ze ctnostného uskutečňování rozumu v lidském životě, jsou příznivé okolnosti života daného jednotlivce. Lidé, kteří nejsou vychováni od dětství ke ctnostem, kteří nežijí ve společnosti řízené zákony dobra, stejně jako lidé žijící v těžkých materiálních podmínkách, nebo ti, kteří zažili nějakou formu traumatu, se těžko mohou stát v budoucnu šťastnými. Výchozí podmínky, za kterých lze tedy vůbec doufat v dosažení životního well-being, jsou u Aristotela tedy značně vysoké a vylučují defavorizované jedince (Špínka, 2014, s. 38-39).

Dalším aspektem Aristotelovy etiky je, že pojednává štěstí jako nanejvýš vážné téma. Štěstí je průvodním jevem naplnění lidské podstaty a usilování o něj je zá-

roveň nejvážnější činností lidského života. Pokud ho nedosáhneme, nedostáli jsme ani nejvladnější podstatě lidské existence. Vzhledem k tomu, že štěstí dosáhneme, pokud racionální část duše přemůže tu iracionální, lze štěstí dosáhnout jedině cestou zvládnání a anulování osobního vnitřního konfliktu. Druhým průvodním jevem cesty za štěstím je nutné osobní utrpení, námaha, snášení zlého a těžká práce. Slast přichází jako odměna za útrpný nácvik a transformování iracionality. Průběžný pocit štěstí se dostavuje pouze v okamžicích nezbytného odpočinku od této životní driny, je však jen dočasné a není plnohodnotné. Mezi odpočinkové a sekundární aktivity patří podle Aristotela hra. Hra je alternativním adeptem na využití prázdně vedle rozjímání. Hru však Aristoteles na rozdíl od rozjímání považuje za upadlou. „Nesmíme tedy blaženost hledat ve hře. Bylo by to zajisté něco zvláštního, aby cílem byla hra a abychom se celý život namáhali a zlé snášeli pro pouhé hraní. ... Bylo by věru pošetilé a příliš dětinské staratí se a pracovatí jenom pro hru; zdá se však správný výrok Anacharsiův: „hrátí si, abychom mohli pracovatí“. Neboť hra se rovná odpočinku a odpočinku potřebujeme, protože nemůžeme nepřetržitě pracovatí. Odpočinek tudíž není cílem, jest totiž pro skutečnou činnost“ (EN 1176b26-1177a2).

Dalším důležitým aspektem Aristotelova výkladu je, že namáhavou cestou práce a úsilí dosahuje člověk vnitřní jednoty a bezrozpornosti. Zdařilý život se tedy projevuje jako vnitřní harmonie, jednodušnost, nepřítomnost sváru. To, co v nás rozumu odolává, naše iracionálnost a další sklony, si nakonec dají říct a podřídí se, čímž dosáhneme vnitřní jednodušnosti a štěstí. Štěstí je tedy pro Aristotela nepřítomností ambivalence, nejasnosti, přibližnosti skrze podřízení nerozumných částí duše rozumným. Štěpán Špínka tento rys Aristotelova výkladu komentuje následovně: „Cílem lidského života podle Aristotela je ... dosažení vnitřní jednoty, v níž již rozum natolik přemluvil naši nerozumovou složku, že mu nejen neklade odpor, ale i mu pomáhá. ... V tomto ohledu se tedy v lidské přirozenosti neskrývá žádný zásadní rozpor“ (Špínka, 2014, s. 37).

Pro psychologické výzkumy podmínek eudaimonie je tedy důležité si uvědomit, že Aristotelova teorie štěstí, která je filosofickou inspirací teoriím eudaimonismu, je zapuštěna do teleologického rámce (člověka dělá člověkem jeho rozum, který se má plně uskutečnit), eticko-normativního rámce (toto uskutečnění se děje na základě habituace předem známých, společností sdílených a vyučovaných ctností), poměrně elitistická (vyučuje defavorizované jedince, kteří z nějakého důvodu vypadli z dlouhodobého systému kultivace ctností), neindividuální (jednotlivec je vždy šťastný jako člen a aktivní účastník širší polis), zakládá se na ideji principiální vnitřní bezrozpornosti lidské přirozenosti, preferuje stav vědění před hledáním, a formuluje projekt štěstí jako nanejvýš závažný, v podstatě bezlimitně vážný, celoživotní projekt.

Je zjevné, že Aristotelův pojem eudaimonie je zasazen do velmi specifického kontextu, který vytváří pro současná pojetí štěstí poměrně jasná omezení. Je otázkou, zda se Aristotelův pojem pro běžné pojetí štěstí, spjaté s relativně nenormativním a subjektivním sebepojetím člověka, s žargonem autenticity a myšlenkou osobního individuálního rozvoje, dá vůbec použít. Z tohoto důvodu bych v následující části ráda prozkoumala možnost reinterpretace Aristotelové eudaimonie, a to především s důrazem na Aristotelovo původní tvrzení o tom, že v otázkách dobra můžeme mít vždy pouze přibližné poznání a že toto poznání má podobu činnosti, nikoli fixního a popsatelného stavu, vědění. Jinými slovy, jde mi o zachycení podmínek možnosti zdařilého života, který zůstane spjat s nejasností a ambivalencí, s otevřeností pokud jde o poslední cíle člověka, který bude zbaven určujícího teleologického rámce, tíže a vážnosti, a přesto bude fungovat jako významná kategorie lidské existence.

HRA JAKO OÁZA ŠTĚSTÍ: EUGEN FINK

První reinterpetaci eudaimonie odpovídající tomuto záměru můžeme najít v díle *Oáza štěstí* Eugena Finka (Fink, 1992). Ve své knize Fink nejprve rozvíjí Aristotelovu myšlenku, podle níž veškeré lidské počínání „zásadně poukazuje ke ‚konečnému cíli‘ člověka, k blaženosti, k eudaimonii. Jednáme, abychom dospěli v onom pravém životním běhu ke zdařilé existenci. Bereme život jako ‚úkol‘. V žádném okamžiku se takřikajíc klidně nezastavíme“ (Fink, 1992, s. 13–14). Fink ovšem, na rozdíl od Aristotela, nenabízí jednoznačné a nepochybnitelné pochopení onoho konečného cíle; naopak líčí lidskou situaci jako situaci radikálně otevřeného tázání po vlastním smyslu. Na rozdíl od jiných bytostí, člověku je vlastní „podivná vášeň, která ho pobádá k interpretaci jeho pozemského života. . . Žádnému tvorů není jeho trvání zkaleno tím, že se dotazuje po temném smyslu svého vezdejšího pobytu. Žvíře nemůže a Bůh nepotřebuje ptát se sám po sobě“ (Fink, 1992, s. 14). Přestože všichni lidé nějakou, byť nevyslovenou odpověď po smyslu života mají a užívají ji jako řídicí ideje pro architekturu svých životních účelů, není tato odpověď nikdy absolutní a konečná, vysvětluje Fink: „Fatální situace člověka se však ukazuje v tom, že si sám od sebe nemůže být konečným účelem absolutně jist, že v nejdůležitější otázce své existence, když mu nepomáhá žádná nadlidská moc, tápe v temnotách“ (Fink, 1992, s. 15). Z toho však vyplývá, že ani štěstí, kterého bychom měli podle Aristotela dosáhnout spolu s bravurním, ctnostným, virtuózním uskutečněním naší přirozenosti, pro nás není zřejmé, a tudíž ani dosažitelné: „Všichni bažíme po eudaimonii – avšak nejsme vůbec zajedno v tom, co eudaimonie vlastně je. Nejsme jenom znepokojování snažením, jež nás strhává dál a dál, ale také neklidem ‚interpretace‘ opravdového štěstí. Náleží k hluboce významným paradoxům lidské existence, že v neustálé honbě za eudaimonií jí nikdy nedosáhneme a že se nikdo nemůže holedbat tím, že by byl v plném smyslu před smrtí šťasten“ (Fink, 1992, s. 14).

Toto chybění cíle může způsobit, a dle Finka i způsobuje, u moderního člověka jakési úporné lpění na pracovním výkonu jako na jediné formě (beznadějného) uskutečňování se a pátrání po smyslu sebe sama. Člověk pracuje buď proto, že freneticky doufá, že touto cestou sebe samého nakonec uskuteční, nebo proto, aby svou existenci bez cíle alespoň udržoval v běhu, v otevřenosti skrze činnost. Tato „danaidská démonie moderního světa práce“ (Fink, 1992, s. 9), „titánsky posedlá pracovní vášeň“ definuje moderní titanismus. Titanismus charakterizuje zaplavení celého zorného pole „temnou, neprosvětlenou vážností“ a způsobuje, že jediným vodítkem lidské činnosti je „etický rigorismus“. Ten zároveň vylučuje smích (Fink, 1992, s. 9). Vážnost lidské neukotvenosti, nejednoty a otevřenosti je totální. Smích jakožto nástroj distance vůči vlastní situaci není k dispozici. Jednotné vyplnění zorného pole vlastního života nedává prostor pro sebereflexi, filosofický či umělecký údiv a etickou plasticitu. Pokud člověku dojdou v pracovním procesu síly, musí zvolit odpočinek, jehož funkcí je postavit člověka co nejdříve zase na nohy, aby mohl pokračovat ve svém úsilí. V životě se střídá vážné, těžké pracovní úsilí a nezbytná obnova sil. Utrpení je obhajitelné ve jménu nadějeplné utopie, nebo jako jediná možnost lidského života. Všimněme si, že jak Aristotelův projekt, který počítá s jasným konečným cílem lidského života, tak titánství, které veškerý poslední účel a transcendentální zdroj smyslu popírá, vedou k tomu, že lidský život je interpretován s vážností a vypjatým heroismem, jenž hraničí s perverzí. V obou těchto kontextech je hra mylně pochopena jako pouhý nástroj eskapismu či dočasného odpočinku od pravého účelu člověka a oba přístupy považují utrpení za normální součást hledání štěstí.

Eugen Fink do tohoto dualismu nicméně s velkou invencí vnáší téma hry. Hra podle Finka nepředstavuje deficienci vážné práce, nýbrž je schopna efektivně nabourat a přestavět strukturu teologického eudaimonismu i titánství. Fink nejprve dekonstruuje „naivní operování s populárními antitezemi práce a hry, či hry a životní vážnosti“

(Fink, 1992, s. 10), neboť tyto antiteze zcela zakrývají porozumění bytnosti hry. „Hra není žádným okrajovým jevem v životní krajině člověka, ... je to základní existenciální fenomén“ (Fink, 1992, s. 11–12). Schopnost hrát (si) navíc Fink spojuje se zdravím dospělého člověka: hra je „zdravým středem existence“.

Co však hra přesně znamená? Jakou má strukturu a které její aspekty jsou tak důležité pro hledanou reinterpretaci Aristotela? Fink zachycuje několik rozhodujících charakteristik hry, které společně konstruuji nové významové pole, nazvané Finkem „svět hry“.

Za prvé, hra má účel sama v sobě, v rámci omezeného horizontu své validity. Neodkazuje k finálnímu cíli celého lidského života, není užitečná pro něco jiného mimo ni samotnou. Smysl hry je v hraní samém; veškeré hry hrané za vnějším účelem (zhubnout, posílit svaly, něco se naučit, zaujmout, seznámit se) již ztrácejí svou primární hrovou charakteristiku a mění se na vážný projekt. Za další, hra v sobě samé ustavuje velmi specifickou časovost, kterou bychom mohli nazvat uklidněnou přítomností, prodléváním. Ve hře se člověk přestává orientovat na stále unikající budoucnost a setrvává v přítomnosti hry. Hrová přítomnost však navíc nemá povahu rozjímání, neboť není pouze stavem rozumového zření, nýbrž přítomností, která je tvůrčí a aktivní. Hra touto cestou umožňuje zároveň činit, měnit, působit a zároveň setrvávat, opakovat, prodlévat. Další aspekt hry se týká sebevztahu hráče. Hráč vstupuje do modu jistého zdvojení, „zdravé schizofrenie“, rozštěpení. Je reálným člověkem, který si hraje, a zároveň účastníkem hry. Kdyby nebyl naplno ponořen do hry a nezapoměl na sebe, není dobrým hráčem, kdyby zapomněl, že jde (jen) o hru, vzal by hru jako vážnou skutečnost vážící se k celku jeho života a hru by zrušil. Ve hře se člověk „ztrácí ve svém výtvoru“ a zároveň paralelně ví, že hraje a že může ze hry libovolně vystoupit. Další motiv hry se týká struktury reality. Ve hře se realita splétá s neskutečností. Neskutečnost hry však není „fenomémem čistě subjektivního zdání, šálení“, ale ani není prostou reálnou věcí mezi reálnými věcmi. Každé hraní je magickou produkcí světa hry. Svět hry je obrazotvornou dimenzí, kterou si „vyhráváme“ ve skutečném světě, polem, jež není ani „ničím“, ani ničím „plně skutečným“. Má svůj vnitřní čas a prostor. V hraní tedy dochází k tvorbě skutečnosti, která je v jistém smyslu v sobě završená a jistým způsobem odlišitelná od žité reality, v jiném smyslu je ale k naší žité realitě „maximálně připoutaná“, a to, jak píše Fink, jako její vnitřní zobrazení, jako vnoření otevřenosti lidského života do specifického, soběstačného pole, omezeného horizontem hry. Svět hry je oázou štěstí, jakousi vnitřní završeností nezavršitelné a otevřené existence, klidem, který netotalizuje. Hra je generativní, je tvůrčí aktivitou, která však má jakýsi příznak prodlévání, a tudíž nápodoby, opakování, kopie. Nemá ambici překročit svůj vlastní horizont a stát se čirou, jedinečnou, vážnou realitou, a právě v této dvojité existenci je zdrojem tvorby skutečnosti, která má intenzivní performativní sílu.

Tím, že Fink opouští teleologickou ideu rozjímání jako plného, harmonického a v sobě jednotného završení lidské existence, jako nejbližší napodobení ideje božského nehybného hybatele, stává se pro něj hra náhradní „oázou klidu“, která však ontologii člověka a světa výrazně mění. Podrží v sobě ambivalenci, dvojitost, generativnost a mění i perverzní tíhu lidského údělu a heroickou potřebu změnit sebe sama a podmiňovat štěstí utrpením. Pro psychologické teorie může být důležité, že pro zdařilý život z perspektivy neteleologické koncepce štěstí není charakteristická spokojenost se sebou samým (self-satisfaction), sebeúcta (self-esteem) či uspokojení z vlastního života (life-satisfaction). Zdařilý život bez utopie spočívá ve schopnosti žít ve zdravé nejistotě o sobě samém, v tvořivém rozdvojení, ve schopnosti zastavit se v jakési prodlevě, která má cíl sama v sobě, a v ní určitým angažovaným (nedisociovaným) způsobem *odstoupit od sebe*. V této konstelaci přítom nejde o to poznat

svou pravou podstatu a mít ji rád, ale existovat jako tvořivé napětí. Šťastný člověk není jednotný a harmonický, nýbrž zdravě nejasný, rozdvojený, ochotný vzdát se sebe samého ve prospěch dění hry, která se právě hraje, a zároveň být v distanci, kritickém odstupu jak vůči hře, tak vůči své vlastní existenci. Hlavním nástrojem kritického odstupu je ve hře uvolnění a smích. Šťastný člověk je ten, který nežije zhyponotizován událostmi, ani ten, kdo je od událostí odpojen skrze ideu božského cíle, ale člověk ochotný hrát a bavit se přitom (ve smyslu schopnosti být zaujat, zabaven), a to i ve chvílích existenciální krize. V tomto smyslu je hrou veden k jisté specifické lehkomyšlnosti, pokud jde o něj samého, o jeho sebeobraz, představu jednoznačné odpovědi na otázku, „kým je“. Touto lehkomyšlností se však úspěšně vyvazuje z demonie nekončícího titanismu, jakož i z cesty tíživého narcismu kladoucího nejvyšší nároky na výkon existence. Místo toho generuje člověk skrze imaginaci skutečnost, která je zobrazením jeho vlastní otevřené a nejasné existence. Jeho nesjednotitelnost se skrze hru stává smysluplnou, srozumitelnou a dokonce tvořivou. Místo sebepoznání tak nastupuje sebetvorba.

DVOJITÁ TVÁŘ ŠTĚSTÍ: GIORGIO AGAMBEN

Abychom význam struktury hry, tvorby a zdařilého života ještě více osvětlili, přejdu nyní k výkladu štěstí, jak ho nabízí v knize *Potentialities* Giorgio Agamben (Agamben, 1999). V deváté kapitole své knihy se Agamben věnuje výkladu pojmu štěstí u Waltera Benjamin. Pro naše účely není tak důležité, nakolik je Agamben přesný v Benjaminově interpretaci, nýbrž jakou inspirací může přispět k našemu tázání.

Agamben nejprve připomíná, že samotný řecký pojem eudaimonia obsahuje slovo daimon a upozorňuje na spojení štěstí s touto figurou. Slovo daimon označuje primárně supranaturální bytost, vyskytující se v meziprostoru mezi mrtvými a bohy, která oslovuje žijící lidi a funguje jako jejich průvodce životem. Daimon však prvotně nemá žádný jednoznačný morální charakter, není ani dobrý, ani zlý, jeho definice předchází dualistickému křesťanskému rozlišení na anděla a ďábla. Nelze ho tedy úplně jednoduše chápat jako figuru „dobra“, nebo „pozitivity“. Konkrétní použití tohoto pojmu se nicméně liší. Např. Sokrates, ke kterému daimonion (zdrobnělina pojmu daimon) promlouvalo již od dětského věku, chápe tuto figuru jako osobní božskou bytost, která mu zabraňuje činit nevhodné věci (Platón, 2000, 31c; Platón, 2010, 496). U presokratika Herakleita nalezneme slavný zlomek B119: „Ethos antropoi daimon“: Kvůli ambivalentnosti postavení slova anthropoi (tak typické pro Herakleita) je výklad nejednoznačný, ale jednou z variant je, že naše (ne zcela transparentní) povaha se stává naším životním tématem, osudem. Ethos jako individuální životní styl jednotlivce, jako jeho dosud ne plně transparentní povaha či charakter naléhá na člověka takovým způsobem, že se zdá, že je člověk v momentech klidu oslovován něčím cizím, narušujícím jeho sebeobraz¹. Ethos se dostává do střetu s vůlí být tím a tím a získává tak daimonskou povahu.

V Agambenově výkladu Benjamin je daimon figurou zdvojení a ambivalence. Být šťastný znamená být v kontaktu, setrvávat v dobrém duchu, v eudaimonii. Tento daimon je ovšem stejně jako samotné štěstí figurou s dvojitou tváří. Daimon je bytost do stejné míry destruktivní jako konstruktivní (Agamben, 1999, s. 142), je to „anděl – zloděj, který spíše lidi osvobozuje tím, že jim odebírá, než že by je činil šťastnými tím, že by je obdarovával“ (Agamben, 1999, s. 142). Typickou daimonskou figurou tohoto typu je dle Agambena figura Erosa, jak je například zobrazena v Giottově ob-

¹ Kritiku současných pojetí well-being nabízí ve svém článku Urban (2016).

raze Alegorie cudnosti, jako figura anděla s drápy. Daimon tedy není démon v židovsko-křesťanském smyslu slova, ale ambivalentní bytost. Skrze setkání s daimonem se v člověku obnažuje vztah k jinakosti. Agamben konkrétně ve své interpretaci tvrdí, že daimon představuje pro člověka jeho alter ago (Agamben, 1999, s. 146), zdvojení, který ho oslovuje a provází: člověk „náhle vidí podobu svého self stát před sebou samým, zapomíná v té chvíli na sebe, nebo sebe ignoruje a ono self k němu hovoří o jeho budoucnosti“ (Agamben, 1999, s. 146) Moment štěstí přinášený do života daimonem, je tedy momentem osobního zdvojení, jisté formy distance vůči stávajícímu sebeporozumění ve prospěch tvořivého napětí mezi opakováním a novostí. V tomto smyslu se ve „štěstí splétá ekstáze jedinečného a nového s opakováním a oním „zase znovu“, které je žité každodenně a profánně (Agamben, 1999, s. 138). Štěstí je momentem, ve kterém se splétá elegie a hymnus, mystické a profánní, zánik a zrození. Jedině v této struktuře, kterou jsme výše určili jako strukturu hry, dochází podle Agambena (a jeho interpretace Benjamina) k tvorbě, k performativní generaci reality. V člověku – tvůrci (nikoli tedy v člověku – konzervaci, v člověku – harmonii, či v člověku – jednotě) umírá ta část, v níž metaforicky počal své tvořivé dílo a zároveň se rodí, *na vnitřní straně* díla samého (čili uvnitř světa hry), v jiné podobě, jako prvorozený svého vlastního díla. Lidský ethos, jeho „vlastní“ povaha, či domov jeho existence, není tam, říká Agamben, kde se daný člověk narodil.² Člověk spíše vstupuje do nového světa, ve kterém je jeho domovina. Domov, ethos se ukazuje jako alterita, skrze oslovení, v rámci obrazotvorby světa hry, jako důsledek tvůrčí činnosti. Člověk je šťastný jakožto prvorozený syn díla, které dříve jakožto někdo jiný počal. „Štěstí je dosaženo v tomto bodě, ve kterém si tvůrce a tvořené, paměť a naděje, elegie a hymnus „jedenkrát“ a opakovaně vymění svá místa. Děje se tu, co se nikdy nestalo. Ale toto, co se nikdy nestalo, je dějinnou domovinou lidstva“ (Agamben, 1999, s. 159). V tomto smyslu je možné následně s Benjaminem říci, že štěstí je schopen jen netragický hrdina. Vážnost netragického postoje je omezena horizontem hry a odkrývá se teprve ve chvíli, kdy rezignujeme na vážnost tragickou a do jisté míry vůči vlastní osobě zlehkomyslníme. Díky uvolnění otěží sebekontroly pak můžeme objevit vážnost, která je jiného řádu. Tuto proměnu pochopení vážnosti jakožto vážnosti hry dokládá například i výrok Friedricha Nietzscheho v jeho díle *Mimo dobro a zlo*: „Zralost muže: to znamená nalézt opět vážnost, kterou měl člověk jako dítě, při hře“ (Nietzsche, 1998, s. 69).

ZÁVĚR

Svou studií jsem chtěla prověřit, zda a za jakých podmínek je možné vztáhnout pojem štěstí a zdařilého života ke hře. Je zjevné, že v původním Aristotelském rozvrhu, stejně jako v titánském postoji usilovné práce popisovaném E. Finkem tuto spojitost nemůžeme prokázat. Jakmile však uvažujeme o štěstí, které nemá teleologický, normativní a unifikující rámec a které v sobě zahrnuje strukturu ambivalence a nutnost transformace, jeho spojitost s hrou je bezprostřední. Při podrobnějším průzkumu kvalit, které rozvíjí dětská i dospělá hra, je možné tvrdit, že hra a hravost jsou zdrojem zdařilého života. Výzkumy např. potvrzují, že hra rozvíjí schopnost interpretovat dvojznačné společenské podněty (Špínka, Newberry, Bekoff, 2001), schopnost porozumět smyslu životních zkušeností (Bruner, 1990), metakomunikaci, flexibilitu vlastní identity a sebe-transformace (Garvey, 1977; Schwartzman, 1978), rozvíjí schopnost prodlévání,

² Kritiku ideje člověka, který se považuje za centrum svého světa, nabízí ve svém článku Nietzsche (2016).

klidu a z něj vycházející iniciativy (Sutton-Smith, 1997), iniciuje divergentní myšlení (Baer, 1993) a schopnost vyjádřit se tvořivě (Singer, Singer, 1998). Britský antropolog Ashley Montagu dokazuje, že hra rozvíjí otevřenost mysli, schopnost přijímat nové myšlenky, schopnost zpochybňovat, usilovat, kriticky posuzovat, zvažovat, přistupovat ke světu se zvědavostí a nadšením, ochotu tvrdě pracovat a přitom nezapomínat na humor a smích (Montagu, 1981, s. 70). Být nehravý není dle Montagu znakem zralosti, ale symptomem, který nazývá „psychosklerózou“, zatvrdnutím psyché.

Dle Donalda Winnicota je zdraví dospělého člověka jednoznačně určeno schopností si hrát. Hravý dospělý je schopen tvořivosti, skutečného růstu a učení. Úkolem psychoterapie, která sama je navíc svým způsobem dospělou hrou, je přivést pacienta ze stavu neschopnosti si hrát do stavu hravosti (Winnicot, 1971, s. 44). Gwen Gordon ukazuje, že tak zvaný happiness set point – jakási emoční základna štěstí (Diener, 2000; Lykken, 1999) je výrazným způsobem zvyšována hrou v dětském věku, ale také schopností dospělého si hrát: „hravost není osobnostním rysem, nebo dočasným stavem, ale charakteristikou zdravého vývoje a zdařilého života... Dítě má šanci vyvinout se do hravého dospělého bez ohledu na svou osobnost“ (Gordon, 2014, s. 248). Poněkud vyhraněně bychom mohli tedy říci, že i úzkostně naladěný introvert může prožívat svůj život jako šťastný, vezme-li svůj ethos tak říkajíc do hry. Pak je dokonce možné nejen dosáhnout vnitřní harmonie, jednoty a sebeucty, ale dokonce i měnit skutečnost, okolní svět a vlastní styl. Ludický přístup k životu se tak jeví jako jedna z klíčových podmínek lidského štěstí a zdařilého života.

LITERATURA

- Agamben, G. (1999): *Potentialities*. Stanford, Stanford University Press.
- Aristoteles (1996): *Etika Nikomachova*. Rezek, Praha.
- Baer, J. (1993): *Creativity and divergent thinking: a task-specific approach*. New York, Psychology Press.
- Bruner, J. S. (1990): *Acts of meaning*. Cambridge, Harvard University Press.
- Cailliois, R. (1998): *Hry a lidé: maska a závrť*. Praha, Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Diener, E. (2000): Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55, 34-43.
- Fink, E. (1992): *Oáza štěstí*. Praha, Mladá fronta.
- Garvey, C. (1977): *Play*. Cambridge, Harvard University Press.
- Goffman, E. (1999): *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*. Praha, Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Gordon, G. (2014): Well played. The origins and future of playfulness. *Americal Journal of Play*, 6, 2, 234-266.
- Huizinga, J. (1955): *Homo ludens: A study of the play-element in culture*. Boston, Beacon Press.
- Lykken, D. T. (1999): *Happiness: What studies on twins show us about nature, nurture, and the happiness set point*. New York, Golden Books.
- Montagu, A. (1981): *Growing young*. New York, McGraw-Hill Companies.
- Nietzsche, F. (1998): *Mimo dobro a zlo*. Praha, Aurora.
- Nitsche, M. (2016): Metodologické srovnání práce s fenomenálními poli ve fenomenologické topologii a ve fenomenologické psychologii osobnosti. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 22-30.
- Platón (2000): *Euthyfrón, Obrana Sókrata, Kritón*. Praha, Oikoymenh.
- Platón (2010): *Ústava*. Praha, Oikoymenh.
- Pokorný, V. (2016): Zdařilost, zvládání, teritorium: úvaha k étosu hranice. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 41-52.
- Ryff, C. D., Singer, B. H. (2008): Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*, 9, 1, 13-39.
- Ryff, C. D. (1989): Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 6, 1069-1081.
- Schwartzman, H. B. (1978): *Transformations: The anthropology of children's play*. New York, Plenum Press.
- Singer, J. L., Singer, D. G. (1998): "Barney & friends" as entertainment and education: Evaluating the quality and effectiveness of a television series for preschool children. In: Asamen, J. K., Berry, G. L. (Eds.), *Research paradigms, television, and social behavior* Thousand Oaks, OA, Sage, 205-267.

- Sutton-Smith, B. (1997): *The ambiguity of play*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Špinka, M., Newberry, R. C., Bekoff, M. (2001): *Mammalian play: Training for the unexpected*. *The Quarterly Review of Biology*, 76, 27-29.
- Špinka, Š. (2014): *Blaženost smrtelných bytostí: Aristotelés*. In: Špinka, Š. a kol., *Přístupy k etice I*. Praha, *Filosofia*, 11-46.
- Urban, P. (2016): *Věda o wellbeing – několik (více méně kritických) poznámek*. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 13-21.
- Winnicott, D. (1971): *Playing and reality*. London, Tavistock Publications.
- Winnicott, D. (1972): *Basis for self in body*. *International Journal of Child Psychotherapy*, 1, 7-16.

SOUHRN

Článek prověřuje filosofickou a systematickou analýzou existenci souvislosti mezi zdařilým životem a ludickými principy lidského jednání. Reaguje tak na tvrzení Gwena Gordona, že vý-

zkum vazby mezi hrou a zdravím či zdařilým životem je zatím vysoce opomíjen. Protože psychologický pojem eudaimonismu odkazuje primárně k Aristotelově etické filosofii, věnuje se článek nejprve rozboru Aristotelova pojetí štěstí a zdařilého života. Aristotelova etika je zasazena do teleologického, morálně normativního, elitistického a obecného rámce, což se ukazuje jako strukturální omezení pro její použití v současném diskurzu eudaimonismu, osobní singularity a nenormativnosti. Následná studie pojetí eudaimonie u Eugena Finka a Giorgio Agambena, kteří teleologii opouštějí, naopak otevírá přímou cestu k použití hry jako základní struktury lidského sebevztahu, místa sebezvoje a světatvorby. Ukazuje se, že „být šťastný“ není nějakým stavem vnitřní harmonie, jednoty a rozkvětu, nýbrž schopností žít v rozporu, procházet momenty destrukce a transformace a tvořit skutečnost novou. Rozborem hravosti, schopnosti účastnit se vlastní situace jako zdvojené, generativní a vážné pouze v rámci určitého horizontu, dochází k reinterpretaci Aristotelova pojetí štěstí, který hru a hravost z podílu na „pravém“ štěstí výslovně vylučuje.

ZDAŘILOST, ZVLÁDÁNÍ, TERITORIUM: ÚVAHA K ÉTOSU HRANICE

VÍT POKORNÝ

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Well-being, boundaries and territory:
towards the ethos of boundary

V. Pokorný

It is suggested in this text that it is impossible to think the concept of well-being without the complementary concept of ill-being. Therefore a well-being takes place at the boundary between the two. The main inspiration comes from B. Waldenfels account of human situation as thoroughly determined by becoming of boundary, which is always active and influences us from outside, as well as from inside our being in supporting environment. Boundary arises together with our settling of a suitable territory, which allows a life to flourish. A territory consists of a factual order as it is stratified by our shared activities of coping and settling. Our coping with a territory, our mastery of it can never be complete, though, because its range and stability always meets boundaries of our abilities. There is always something alien and external, that which appears as unknown, threatening or overwhelming. An optimal organization of our lived environment is necessarily threatened by dangers of sclerotization and disintegration. Therefore, well-being is always actualized as a tension between closeness and openness or security and insecurity, as is

shown in cases of childbirth, growth and pain. Boundary of an optimal environment is never once and for all. It must be always negotiated and renegotiated, and the ability of coping with ill-being plays crucial role in this process. The alien behind our boundaries always concerns us according to Waldenfels, and boundary is therefore ambivalent, as it limits and protects, as well as closes and hinders. So, this text represents a contemplation about the ethos of boundaries.

key words:

well-being,
ill-being,
boundary,
territory,
ethos,
childbirth,
growth,
pain

klíčová slova:

zdařilost,
nezdar,
hranice,
teritorium,
étos,
porod,
bolest,
růst

„Místo toho, abychom hraniční zkušenosti předem moralizovali, měli bychom se spíš pokusit myslet cosi jako étos, vycházející z uznávání hranic a narušování hranic. Nabízí se vztah k hranicím, který přistupuje na cizí, aniž by je učinil stejným s vlastním nebo je podmanil nějakému obecnému. Když si na nás cizí činí nárok, přenáší střed gravitace z bytí vně tohoto bytí'. To znamená, že překračujeme práh k druhému, aniž bychom hranici zrušili nebo ji nechali za sebou. 'Člověk se nikdy nezabydlí v překračování, nikdy nebydlí někde jinde. Překračování implikuje, že hranice ustavičně koná své dílo.' (Derrida, Positionen) Přebývání na prahu, jež z toho plyne a umožňuje žijoucí hraniční provoz, může znamenat étos ve starém smyslu slova, étos, který leží před vši morálkou zákonů." (Waldenfels, 1998, s. 47-78).

V. P., Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1; e-mail: pitvok@email.cz

Tato studie je výstupem grantového projektu „Metodologická přednost spleti“, GA ČR GA14-22586S.

V tomto textu jde o promyšlení zdařilosti života ve vztahu k étosu hranice. Předložená úvaha se odvíjí z několika výchozích motivů. V první řadě chce být příspěvkem do interdisciplinárního rozhovoru o problému optimálního vývoje, který je zde rozvíjen na půdě psychologie, sociologie a filosofie. Stejně jako autoři studie *Psychosociální souvislost osobní pohody* souhlasím s tím, že „o podstatě tohoto konceptu je třeba uvažovat v interdisciplinárních souvislostech, protože well-being je jedním z pojmů i jevů, jejichž primární založení je spíše psychologické, avšak zasahují do řady dalších společenských i přírodovědných oborů...“ (Blatný et al., 2005, s. 12). Přesněji řečeno, souhlasím s tím, že o pojmu zdařilosti života (well-being, osobní pohody, štěstí atd.) je potřeba uvažovat napříč vědními obory, ne však s tím, že jde o problém, jehož primární založení je psychologické. Zdařilost života považuji dokonce za problém transdisciplinární, než pouze interdisciplinární. Při jeho zvažování je potřeba brát v potaz všechny kontexty lidské situovanosti: ekologicko-biologický, osobnostní i sociálně kulturní, tzn. nevázat jej pouze na kontext osoby, ale na celou šíři toho, jak jsme provázáni se světem.

Primárním partnerem tohoto rozhovoru je tu psychologická snaha o pozitivní obsahové vymezení pojmu zdraví. Podle Blatného a spol. navazuje toto úsilí na definici zdraví, „kterou vydala v roce 1948 Světová zdravotnická organizace. Well-being je zde zakotven jako důležitá charakteristika zdraví: nejde již jen o přítomnost či nepřítomnost choroby či poruchy, ale též o stav úplné tělesné, duševní a společenské pohody (well-being)“⁴⁴. Věda o well-being, která se v této souvislosti na územích psychologie a spřízněných oborů rozvinula, však v sobě obsahuje určitá úskalí, na které upozorňuje ve svém textu P. Urban (2016). Pro mne je v tomto textu výzvou především představa, že zdařilost života lze pozitivně vymezit výčetem určitých vlastností či faktorů, tak jako když někdo tvrdí, že: „Sebehodnocení a životní spokojenost jsou shodně spojeny s emoční stabilitou (dominance, široké pole vědomí, maskulinita), extravertzí (dominance, avidita, maskulinita, praktické zaměření) a se svědomitostí (dominance, praktické zaměření)...“ (Blatný et al., 2005, s. 99). Takovému pohledu na zdařilost života, je nutné položit dvě otázky. 1) Proč by životní spokojenost, potažmo zdařilý život, nemohla být spojena také s emoční nestabilitou, introverzí a nesevědomitostí. 2) Jaký je vztah mezi spokojeností a nespokojeností, resp. mezi well-being a ill-being.

Druhým důležitým účastníkem předkládané úvahy je etika. Při tázání po zdařilém životě se lze jen stěží vyhnout otázce po dobru. Kebza a Šolcová například uvádějí, že „prožitek štěstí či radosti je však pouze jednou, i když významnou součástí komplexu osobní pohody: S takto pojatým rozlišením uvedených pojmů se setkáváme již v antické filosofii a psychologii. Zde vystupuje v roli pojmu nejvíce se blížícímu dnešnímu pojetí komplexu osobní pohody pojem blaženosti (eudaimonia). Např. v díle... Aristotela, tato blaženost, nazíraná jako dokonalá harmonie, reprezentuje pro člověka nejvyšší dobro, uskutečnitelné lidským jednáním.“ (Blatný et al., 2005, s. 13). Pojem zdařilosti života, jehož genealogii a možnosti současného filosofického promyšlení ve svém textu shrnuje A. Koubová (2016), zde volím také proto, že souvisí s etickým tázáním po podmínkách dobra. Tento text se tak dá, do jisté míry, považovat také za rozhovor s textem D. Peroutky, který tvrdí, že „pokud uznáváme, že přinejmenším potenciálními účastníky etické diskuze jsou v principu všichni lidé, musíme připustit univerzální platnost nějakých nejobecnějších etických východisek.“ (Peroutka, 2015, s. 540). Podle Peroutky platí, že chceme-li mluvit o tom, co je dobré a špatné, respektive zdařilé a nezdařilé, musíme už předem předpokládat, že tomuto rozlišení nějak rozumíme, a že tudíž už předem přijímáme nějaké pozitivní evaluace. Podle mého názoru však takové evaluace nemají povahu nějakých pozitivních obsahových soudů, o tom, co má nebo nemá být. Nemají totiž vůbec povahu soudů, protože se ustavují na

předpredikativní rovině, na rovině života a jeho pokračování, na půdě, z níž racionalita, rozhovor a etické evaluace vyrůstají. Takové vymezení vůči Peroutkovu etickému univerzalizmu je tu východiskem pro promyšlení étosu hranice, který předchází každou morálku zákonů.

Uvažovat o zdařilosti života tu tak nejprve znamená položit si tyto otázky: Lze zdařilost života myslet čistě pozitivně? Lze ji myslet jako jednou provždy dosažitelný stav nebo jako soubor podmínek, jež mají být splněny? Existuje nějaká všeobecná strategie, jak dosáhnout zdraví, štěstí, prosperity a životní spokojenosti? Můj pokus o takové obecné vymezení vychází z nemožnosti myšlenku zdařile prožitého života, vývoje, který se ubíral správným směrem, odmítnout. Zdařilost je něco přirozeně pochopitelného a běžně dosažitelného. Každý ví, co to znamená, když se mu daří. Existuje nespočet příkladů naplněného, spokojeného a dobře prožívaného života. Každý nějak ví, co to znamená dobře prospívat. Neomylně poznáme, když jsme zdraví, když nestrádáme a nic nám nechybí. Víme, kdy jsme spokojeni. Známe úspěšné sportovce a sportovkyně, básničky a básníky, vojáky i lékařky, lovce i zemědělce.

Z této přirozené a neproblematické obeznámenosti s tím, co to znamená zdařilost, úspěch a spokojenost však vyplývá několik problémů. Předně je to problém mnohosti způsobů, jak zdařile žít. Neexistuje jediný způsob, jak být dobrým inženýrem, dobrou učitelkou nebo prosperujícím obchodníkem. Neexistuje jeden způsob, jak být dobrým člověkem, jak prožít úspěšný život. Měřítko zdařilosti jsou navíc sociálně a kulturně proměnlivá. Zdařilý život má jiné rozměry pro mongolského pastevce, francouzského profesora filosofie, vikingského válečníka nebo anglickou sufražetku. Řečeno s Platónovým Sókratem¹, je mnoho různých druhů zdařilosti, mnoho různých typů spokojenosti, nepřeberné množství strategií, jak dosáhnout úspěchu. My se však ptáme na to, co je to zdařilost vůbec.

Pokud jde o celkový zdar života, o optimální, tj. nejlepší možný způsob jeho prožití a naplnění, vycházím také z toho, že životní zdar není žádný jednou provždy daný stav, není to nepřerušovaná a stále stejně se odvíjející neměnná blaženost, úspěšnost či štěstí. Zdařilost se může koncentrovat v jednom nahodilém činu jinak nezdařilého života nebo může být postupně budována jako něčí dílo, může být rozptýlena v drobném každodenním uspokojení nebo probleskovat ve význačných okamžicích úspěchu a vítězství. V každém případě nám není dána hned a najednou či jako nějaká technika, kterou si stačí osvojit. Děje se jako proces utváření naší životní dráhy a obsazování životního prostoru, jako proces, který má své fáze a stupně. Jde tu o zdařilost naší aktivity, našeho životního usilování, růstu, zrání a také stárnutí, která je budována postupně, krok za krokem, pohyb za pohybem a slovo za slovem, která se ale také může najednou zhroutit, nebo naopak vyvrcholit zcela předčasně a nečekaně.

ZDAŘILOST A POROD

Tvar naší životní dráhy, utváření našeho životního prostoru a případná zdařilost života však nezávisí pouze na nás, není určena jen naší vůlí a jednáním. Rodíme se slabí a bezbranní do světa jako umožňujícího a vyživujícího prostředí, jemuž jsme vydáni, a do něhož jsme zahrnuti. V jedinečnosti a současně i stejnosti každého porodu se soustřeďuje dynamika lidského života. Porod je jedním z možných míst, odkud lze zdařilost promýšlet. Úspěšný porod, který přežije matka i dítě, je zpravidla chápán jako zdar, jeho opak jako nezdar. Porod je zrodem nového a příslibem pokračování,

¹ „Podobá se Menóně, že mě potkalo jakési veliké štěstí, jestliže jsem hledal jednu zdatnost, ale našel jsem celý roj zdatností u tebe ležící.“ (Platón, 1992, s. 74 [72a]).

je projevem plodnosti a prosperity, je nadějí, že život nekončí a bude se dál rozvíjet a prospívat. Porod je ale též vyhlášením naší závislosti, vydanosti a pasivity. Rodíme se z druhých lidí, doslova vyrůstáme z jejich těl, potřebujeme vhodné životní prostředí, péči, krmení a ochranu. Zdařilost mého porodu spočívá v tom, že mi bylo umožněno vyrůst, zaleží na podporujícím prostředí. V nepříznivých podmínkách nechtěného porodu, chudoby, nedostatku potravy nebo nevyhovujícího přírodního prostředí může být neúspěšný porod chápán jako štěstí (nebo je rovnou nahrazen potratem) a úspěšný jako komplikace, obtíž, jako něco zcela neoptimálního.

Samotný proces porodu je zase příkladem významné životní aktivity. Pro matku i dítě se jedná o proces náročný, nejistý a nebezpečný. Matka potřebuje dostatek síly, aby mohla dítě porodit a stejně tak dítě musí být dost silné, aby se mohlo prodat ven. Úspěšně narozené dítě v sobě nese aktivitu růstu, původní impuls spermie, která se prodrala až k vajíčku a následnou aktivitu rozdělování a zvětšování, která je dovedla od embrya až k plodu. Není to ještě aktivita osoby, je to biologická aktivita sebeutváření, jež je ovšem základním životním pohybem, který nese všechny ostatní.

Z perspektivy rodičů se plodu je pak porod první a konstitutivní zkušeností hranice. Je nevratným a definitivním zlomem, převratem v dosavadním životě. Plod vyroste ve stálém a podpůrném prostředí mateřského těla a je-li matka zdravá a vnější podmínky příznivé, dobře se mu daří. Žije v dostatku, roste a vyvíjí se, prospívá. Teritorium, které obsadil, mu skýtá stabilní životní prostor s pravidelně se opakujícími cykly výživy a spánku, dokonalý mikrokosmos dostatku a optima, slasti a bezpečí, uvnitř něhož plod vnímá a pohybuje se jako ve známém a zajištěném prostředí. A pak najednou nastane proces, jemuž se v angličtině říká velmi případně „práce“ (labour), proces, během něhož se musí sladit pohyby matčina a dětského těla, aby došlo k vypuzení plodu. Bezpečný a zabydlený prostor dělohy se začne stahovat, jeho stěna praskne a vyteče z něj životodárný roztok, v němž se rozprostíralo dosavadní teritorium plodového života. Dítě se začne dusit a musí se dostat ven, matka je zraněná, krvácí a nemůže se bránit. I v podmínkách moderního zdravotnictví může porod skončit smrtí dítěte, matky nebo obou. Porod je z tohoto hlediska procesem rozpadu obývaného teritoria (de-teritorializace) a je zároveň limitní zkušeností. Deteritorializací je v tom smyslu, že je rozkladem a zničením obývaného místa, zrušením však známých směrů a navykklých cyklů. Limitní zkušeností je v tom smyslu, že 1) má povahu transformace, skrze porod se stáváme někým jiným; 2) během porodu dospíváme až na hranici žitelného; 3) docházíme do „liminální fáze“², která se vyznačuje chaotičností, rozpuštěním ustaveného řádu a narušením či převrácením hranice mezi vnitřkem (vlastním) a vnějškem (cizím).

Co lze z tohoto prvního zamyšlení vytěžit pro problém zdařilého života? V první řadě vyžaduje podpůrný a umožňující kontext, z něhož se můžeme vůbec narodit. Tento kontext má podobu už vždy přítomného tělesně utvářeného dějícího se světa. Je krajinou, která je dýchatelná, pitelná, požitelná a vnímatelná. Je krajinou, která poskytuje možnosti směrů, pohybů a setkání. Je krajinou, v níž mohli přežít a úspěšně se rozvíjet generace mých předků. Krajina je živnou půdou či umožňujícím podhoubím, z něhož vyrůstáme a do něhož jsme zahrnuti. Plod je doslova zahrnut dovnitř mateřského těla, žije nejprve v skrytu, chráněn před vnějškem tak, že je oddělen pevnou hranicí.

Zahrnutost však není pouhou pasivitou. Znamená i to, že jako tělesné bytosti jsme bytosti vnímatelné, pitelné a požitelné, a že nám tedy neustále hrozí, že budeme

² Liminální fáze je fáze na rozhraní dvou řádů – plod a porozené dítě, dítě a dospělý, spánek a probuzení, normalita a šílenství, atp. – fáze, kdy staré už neplatí a nové ještě platit nezačalo, kdy se ocitáme v meziprostoru největší otevřenosti a také největší zranitelnosti.

vnoření zpět, že se nerozvineme a budeme rozpuštěni a navráceni do koloběhu živlů, živin a představ. Abychom v rozsáhlých krajinách světa přežili a mohli se úspěšně rozvíjet, potřebujeme si v nich vymezit vlastní teritorium, podpůrný životní prostor. Ten ovšem není pouhou konstrukcí, produktem naší aktivity, protože je nám původně dán a předem vytvořen jako horizontově uspořádaná vícevrstvá teritorialita. Je nám dán jako to, v čem a z čeho vyrůstáme – nejprve jako lůno, pak jako rodina a domov, až nakonec jako určitá societa a její kulturní kontext. Zároveň není pouhou pasivní daností, pouhým skladem možností, jež nečinně čekají, až se jich chopíme. Teritorium jako životní prostor nás zahrnuje jako naléhající a vylučující tlak, jak je vidět na příkladu porodu. Porod znamená vypuzení z bezpečné skrytosti a samočinné bezstarostnosti zárodečného spočívání, je vydělením a osamostatněním. Je impulzem k aktivitě. Najednou musíme sami dýchat, naučit se vnímat a pohybovat, aktivně vstřebávat potravu a najít její zdroj. Jsme nuceni zabydlet se v novém prostředí, které musíme obsadit, vytvořit v něm vlastní směry a využít jeho možnosti.

Zdařilost života pak z tohoto hlediska vyžaduje podpůrné prostředí, na něž se můžeme spolehnout, z něhož se můžeme vydělit a osamostatnit a v němž se můžeme zabydlet. Vydělit se a osamostatnit tak, že se zabydlím, že ovládnou své prostředí a zvládnou, co je třeba – obsadit teritorium. Tato základní dynamika je souhrou toho, co mi prostředí nabízí, co po mě vyžaduje a do jaké míry ho dokážu zvládat, tj. orientovat se v něm. Jakkoli jsou způsoby zvládání a směry orientace předem vyznačeny formujícím prostředím, mé prospívání v něm není předem zajištěno a vyžaduje aktivní spoluúčast. Abych mohl určitý prostor obývat, aby se mi otevřel, je nutné ho zabydlet, zvládnout a vyznat se v něm. Např. zabydlení se v prostoru, kde se dá chodit, vyžaduje, abych se z nechodícího stal chodícím. Abych se mohl pohybovat v prostoru jazyka, musím se stát z nemluvícího mluvčím. Rozsah a povaha mého teritoria se tak mění s rozsahem a povahou mého zvládání a s tím, které hranice dokážu udržet a které překonat. Teritorium není objektivní vnější prostor, ale žité prostředí, které vzniká, mění se a zaniká ve vyjednávání mezi mnou a zahrnujícím okolím a jeho hranice jsou nestálé a proměnlivé. Schopnost zdárně prospívat tak není dána najednou, ani navždy. Je třeba ji postupně budovat a neustále znovu obnovovat v odpovídání na výzvy a tlaky prostředí. Stabilita teritoria je proto vždy dynamická a tekutá, a náš žitý svět není pouze něčím, v čem jsme zahrnuti, ale je současně i tím, co kolem sebe šíříme a čeho hranice svou aktivitou udržujeme či měníme.

Zvládání života, neřku-li jeho zdařilé zvládání, tak souvisí s hranicemi, s jejich vytvářením, udržováním a také překračováním, s oním živoucím hraničním provozem, o němž mluví B. Waldenfels (1998, s. 39), který také tvrdí, že „*hranice existuje teprve tehdy, když se nějaká bytost vztahuje k prostoru jako svému prostorovému okolí, když se nejen v prostoru nachází, nýbrž se v prostoru pohybuje, když vytváří směry, zóny a možnosti jednání a přitom naráží na hranice a překážky*”. Takovéto vyjednávací střetávání se s hranicemi není ale žádným automatickým sledováním optimální trajektorie, není suverénním ovládnutím, ale vratkým zvládáním, které je neustále ohroženo nezdarem. Zdařilost porodu, zdařilost vývoje, zdařilost růstu vždy vystupuje obklopena možností nezdaru. Nezdar pak ale není ani absolutním protikladem zdařilosti, jako spíše rubem stejné látky, tak jako chaos není opakem řádu, nýbrž tím, vůči čemu a ve střetávání s čím může být vůbec nějaký řád vytvořen.

ROSTLINNÁ ZDAŘILOST

Tuto soupatřičnost, tuto vzájemnou potřebnost úspěchu a ztroskotání lze ukázat pomocí analogie s rostlinami. Použitelnost této analogie zakládám na předpokladu, že rostlinná úroveň života není od té lidské oddělena absolutním rozdílem, nýbrž že dyna-

mika růstu je oběma těmto rovinám společná. Co znamená zdařilost života z hlediska abstraktní rostliny. Dejme tomu, že život rostliny začíná vnošením semene do půdy. Při vhodné teplotě, dostatku světla a živin může semeno vyklíčit. Vyklíčení zahrnuje proražení si cesty ven z vyživující, ale zároveň překážející zeminy, roztržení jejího obalu a prodrání se na světlo. Je-li zachováno podpůrné prostředí, rostlina začne sílit a růst. Podaří-li se jí nebyt snědena, vytržena, spálena či jinak zničena, doroste až do květu a stvoří plod, obsahující semena, která zajistí její další rozplození. Zdařilost rostlinného života tak prochází fázemi, z nichž každá souvisí s překonáním hranice a proměnou rostliny. Rostlina musí vyklíčit a zakořenit, musí vyrůst a v optimálním případě se také rozrůst, tzn. rozmístit svá semena do okolí a zajistit tak pokračování své rodové linie.

Zdařilost takového života je ale neustále ohrožena, jelikož prostředí, v němž rostlina vyrůstá, není jen umožňující a podporující, nýbrž také ničivé a pohlcující. Ohrožující příklad například jako mrščiště krajiny – její živiny mohou být vyčerpány nebo znečištěny, sama se navíc neustále mění a prochází erozemi, záplavami, suchem, mrazem a dalšími výkyvy počasí, o lidské kulturní činnosti nemluvě. Vnějšek rostliny ovšem není tvořen jen živly, ale také dalšími živými, rostoucími a živícími se organismy. Ty pak mohou nejen spotřebovávat jednotlivé rostliny, ale vytlačit nebo zlikvidovat celé společenstvo. Nezdár u rostlin na sebe bere podobu uvadání, skomírání, usychání či parazitismu. Zdar rostlinného života však neznamená vyloučení těchto dějů. Postupné odumírání, uvadání a usychání je naopak součástí rostlinného životního cyklu a odumřelé rostliny se stávají součástí obývaného teritoria, které jako celek rození a umírání zajišťuje další prospívání. Příhodnou strategií v této souvislosti vyvinuly rostliny druhu ostružiník, jejichž odumřelé, zřevnatělé a neplodící šlahouny zajišťují ochranu těm mladším, ještě rostoucím a plodícím. Je-li tedy zajištěna další propagace, zplazení semen a pokračování růstu dalších jedinců, je zdar zajištěn, což ale opět závisí na tom, je-li rostlina (resp. rostlinné společenství) schopná udržet a případně rozšířit své teritorium. A k tomu musí být schopná obstát ve všech dílčích krizích: musí se umět bránit proti škůdcům a konzumentům a rozšířit se na další stanoviště, kdyby se na tom stávajícím už prospívat nedařilo.

Tato rostlinná analogie znovu ukazuje, že zdařilost není žádný trvalý, jednou provždy dosažitelný stav. Spíše je třeba myslet ji v souvislosti s udržitelným trváním, se zajištěním pokračování života, jehož nedílnou součástí je překonávání krizí. Krize představuje předěl, je přerušením dosavadního uspořádání a její překonání vede ke kvalitativní proměně. Optimální vývoj tu znamená projít zdařile všemi fázemi proměny od vyklíčení až k vykvetení a vydání plodu. Zdařilost tu nespočívá v dosažení jednoho konkrétního cíle nebo v jedné konečné fázi, nýbrž v kontinuitě vyrovnávání a přecházení přes různé prahy. Úspěšný růst a vývoj je tak zachování jednoty v proměně. Na jedné straně vyžaduje sebeudržení, tedy to, že organismus nebude zničen, že si udrží svou vnitřní rovnováhu a oddělenost, že zůstane nerozděleným a jeho soudržnost bude zachována, a tedy že bude zachována hranice mezi vnějškem a vnitřkem. Na druhé straně se toto sebeuchovávací udržení uskutečňuje jenom jako proces růstu, transformace a nevyhnutelného odumírání. Úspěšnost procesu růstu musí být navíc zajištěna příhodným prostředím, od něhož není rostlina oddělena absolutně, ale je s ním naopak nerozlučně spojena tak, že je do něj zakořeněna a vrůstá do něho. Zdařilost růstu je tak závislá na prorůstajícím napojení, na průchodnosti mezi vnitřkem a vnějškem, na schopnosti integrovat a proměnit živiny a vlivy z vnějšku na prostředek vlastního pokračování. Zdařilé pokračování života tak souvisí jak s udržováním hranic, tak s jejich překračováním, jak s oddělením a uzavřením, tak s propojením a otevřeností, je, řečeno s B. Waldenfelsem (1998), uchopitelné jako „živoucí hraniční provoz“.

Rostlinná analogie nám dále ukazuje, že zdařilost života je přímo spjatá s trojí formou přesahu. Aby mohla rostlina růst, vyrůst a rozmnožit se, nemůže zůstat semenem, ale musí se rozvinout do náležitého tvaru. Musí se proměnit tak, že přesáhne svou výchozí podobu – sebezpresah v sebestproměně. Toho může dosáhnout jen skrze úspěšné napojení, skrze zahrnutost v umožňujícím prostředí a také skrze zahrnutost do života rodu – přesah v zahrnutosti. Každou rostlinu ovšem dříve či později čeká seschnutí, uvadnutí a odumření, a proto se v zájmu zachování potřebuje rozdělit a rozmnožit, a tím udržet v běhu další cykly růstu. Zdařilost rostlinného života se uskutečňuje ve spojení s druhými při opylování, ve vypuštění, v „prostém“ rozdělení, v produkci semen a plodů – přesah ve vzniku nového. Moment přesahu odkazuje k tomu, že zdařilost jako sebeudržení a zvládnutí vlastního úspěšného pokračování je dynamický otevřený proces, během něhož se jedno živé vynořuje z druhého v rámci umožňujícího prostředí. Jednotlivé živé bytosti a systémy jsou navzájem propojené a provázané v rámci vzájemně vyjednávaných životních prostorů a žádná z nich neexistuje jako samostatná jednotka vydělená ze světa nějakou absolutní hranicí. Z tohoto hlediska se proto lze dotázat následovně: *„Vždyť všechno živé se neustále proměňuje, metaboluje v původním i v dnešním smyslu slova: roste, odumírá, vyvíjí se. Kde je vůbec v živé bytosti rozhraní mezi tím, čím už nebo ještě jest, a tím, čím už nebo ještě není?“* (Kratochvíl, 1994, s. 172).

POJEM HRANICE

Rozhraní, o němž je tu řeč, je samozřejmě nějak zřejmé. Je to rozhraní tvořené naší kůží, našimi smyslovými poli, naší pohyblivostí a metabolismem, naším společenstvím a naší kulturou. Jenže každá z hranic, která je takto vytyčena, má vždy dvojí povahu. Přírozeností hranice je oddělovat a zároveň spojovat. Hranice je rozhraní, nikoliv neprostupná zeď. Je to interface, prostředí, kde komunikujeme s vnějším tak, že jej do sebe necháváme pronikat, napojujeme se na něj a současně ho od sebe oddalujeme. Z tohoto hlediska pak můžeme spolu s B. Waldenfelsem (1998, s. 43) tvrdit, že hranice *„vsutku a ve vlastním slova smyslu tvoří naši lidskou situaci“*. Protože *„pokud by hranice mezi vnitřkem a vnějším byly již stanoveny, pak by se nás to, co leží za horizontem a za prahem naší zkušenosti, netýkalo jinak než jen jako rušivý faktor a šum.“*

Waldenfels rozlišuje dva druhy hranice podle toho, k jakému druhu vyjednávání na nich dochází. Za prvé jsou to hranice, s nimiž se setkáváme jako s překážkami vlastního růstu (Waldenfels, 1998, s. 39), jsou to *„prahy, které s námi putují jako hraniční linie našich horizontů“* (tamtéž, s. 40). Hraniční provoz je tu hrou s našimi vlastními možnostmi, které se rozšiřují a upevňují s tím, jak obydlujeme a zvládáme svůj žitý prostor, jako když si například při učení se chůzi vytyčujeme prostor, v němž je možné chodit. Svýma nohama osahávám své okolí, snažím se ho ovládnout v chození, čímž zároveň proměňuji sebe sama na chodícího, tj. překonávám hranici mezi chodícím a nechodícím, a tak posunuji horizont mého světa od světa, v němž se dá plazit, ke světu v němž se dá chodit.

Pak je tu ale ještě jiný druh hranice, totiž hranice s tím, co Waldenfels (1998) označuje jako heterotopie (cizí prostor) nebo atopie (neprostor). Za nimi nás čeká to, co je cizorodé a mimořádné, to, co se vymyká zvládané a obydlené pravidelnosti, co nemá místo v řádu světa ustaveném našim zvládnutím, ale vlamuje se do něj a narušuje jeho vratkou stabilitu. Toto cizorodé a mimořádné je tím, co nemůžeme zvládat, co překračuje rozsah naší aktivity a co je hranicí, a tím i výzvou naší svobodě. Waldenfels popisuje toto setkání s cizím následovně:

„K tomu náleží již takové prožitky přechodu jako loučení a shledání, usnutí a probuzení, onemocnění a uzdravení, jimiž je náš obvyklý všední den zpřetrhán... Tím spíše se v lom cizorodého a mimořádného odehrává v neodvolatelných životních zlomech, jako je pohlavní zrání, nástup do povolání nebo stařecké selhání, při rozhodujících osobních zkušenostech jako jsou metamorfózy lásky, nebo u obrátů náboženských a politických konverzí, u převratných veřejných událostí jako je přírodní katastrofa, propuknutí války či revoluce, nakonec v hraničních zkušenostech jako je trauma zrození nebo očekávání smrti. Zkušenost, že se svět a vlastní já stanou cizí, což je v případě emigrace, exodu a exilu, přechodně i v případě cestování, spojeno se striktně prostorovým překračováním hranic, je předeterminována, podobně jako všechny ty životní průběhy, které můžeme s Walterem Benjaminem nazvat „zkušenostmi prahů“ (Waldenfels, 1998, s. 40-41).

Za hranicemi našeho zvládnání jsou druzí lidé, s nimiž se loučíme a shledáváme, aniž bychom mohli takového setkání zabránit nebo je přivolat. Lidé, do nichž se zamilováváme nebo se s nimi rozcházíme, které obdivujeme či nenávidíme, s nimiž spolupracujeme nebo bojujeme, na nichž jsme závislí a kteří závisí na nás. Jde o hranice procházející naší běžnou, zabydlenou každodenností, jako je např. předěl mezi bděním a spánkem nebo zdravím a nemocí. Nemoc i spánek nás přepadají a „lezou na nás“, aniž bychom s tím mohli něco udělat, jsou znamením naší vydanosti a zahrnutosti do procesuality života, nad níž nemáme kontrolu. Pasivita naší vydanosti je také tím, čemu musí vzdorovat aktivita našeho vývoje a růstu, jelikož nutně probíhá v předem daném rytmu, utvářeném neodvolatelnými životními zlomy jako je narození, pohlavní zrání nebo stařecký útlum. V každé fázi vývoje vpadává nevladatelné jako výzva k novému zvládnání, mimořádné je předzvěstí možného nového uspořádání. Zmocňuje se mě svět, do něhož jsem se narodil, zmocňuje se mě mé (libidinózní) tělo, oslabuje mě jeho chátrání. Náročné úsilí o zdařilost vlastního života se ovšem musí vyrovnávat nejen s tlakem naší přirozenosti, ale také s ohrožující a otrásající destabilizací naší sociální, kulturní a ekologické teritoriality v podobě válek, revolucí, setkání s cizí kulturou nebo přírodních katastrof, jimž se žádné lidské společenství nedokáže navždy vyhnout.

Zvládnání našeho života se tak vždy odehrává na pozadí nevladatelnosti. Proti síle mé aktivity vyvstává přemáhající moc toho, co mě jako zahrnující určuje a utváří, toho, čemu nevládnou já, ale co vládne mě. Zdařilost života lze tak myslet jako kolísání mezi dvěma póly. Na jedné straně oddělení, uzavření, sebeutváření, vlastní aktivita a kontrolovatelný řád, na druhé straně napojení, otevřenost, pasivita, vydanost, cizí, mimořádné a nevladatelné. Nejedná se ale o vylučující se protiklady, ale o propletené a vzájemně se vymezující póly jednoho životního prostoru. Vnějšek není něco, co se nás netýká, není lhostejný, naopak se nás přímo týká tak, že na nás naléhá zpoza prahů naší zkušenosti a vyzývá nás k jednajícimu odpovídání.

PŘÍPAD BOLESTI

Jakým způsobem se tato dynamika vztahuje k problému zdařilého života a propojuje jej s pojmem hranice, můžeme dobře pozorovat na příkladu bolesti. Nahlížet bolest jako zkušenost hranice mimo jiné znamená, že zdařilost života nelze pochopit jako jednostranné vyhnutí se strasti. Bolest je spojená s ohrožením, které vychází z přílišné intenzity vnímání. Vzniká v situaci, kdy jsou narušeny hranice mého tělesného a smyslového teritoria. Příliš silný zvuk, příliš silná intenzita světla, omračující zápach nebo silný úder nás mohou učinit neschopnými jednání, ochromit nás, zranit či zabít. Bolest znamená, že neobyvatelný vnějšek se nás přímo dotýká zpoza hranic toho, co je ještě

snesitelné, zpoza prahu bolesti. Tento vpád vnějšku vyvolává oddálení, stažení se, útek, uzavření a ukrytí se. Chceme bolest omezit, odstranit a vyhnout se jí, protože námi otřásá, protože v bolesti nemáme vládu nad vlastním prožíváním. Ona naopak ovládá veškerou naši pozornost a tělesnou aktivitu. V bolesti se celá bytost soustředí kolem prožitku, který odhaluje její citlivost, zranitelnost a slabost, odhaluje hranice jejího teritoria a říká, že je třeba ho bránit.

Bolest je vpádem cizího, je to tlak, který vede k ucuknutí. Stažení se, uzavření, oddálení a obrana představují jednu z možných strategií zvládnání bolesti – snahu o zbavení se bolesti. Potřeba nebýt zraněn, neprožívat bolest vede k opatrnosti, opatrnost vede k vytvoření takového řádu, který bolest eliminuje, vede k potřebě kontrolovat žitý svět v tom smyslu, aby nebyl zraňující. Neuskutečnitelnost takové strategie ukazuje na metaforické rovině pohádka o Šípkové Růžence. Prokletí, které postihne spící království, je způsobeno neochotou přijmout zlou sudbu od poslední sudičky, tedy snahou o zbavení se všeho strastiplného a ohrožujícího. Králova obrana proti zlé sudbě však nutně ztroskotává, protože opakuje stejnou chybu – chce zbavit celé království trnů, aby zajistil své dceři bezpečí. Spíše než prokletím je tak naplnění kletby zrcadlem touhy po bezbolestnosti, jelikož ukazuje, že život zbavený všech trnů se až příliš podobá smrti.

Bolest nelze vždy zvládat tak, že se jí vyhneme, v mnoha situacích je naopak nevyhnutelné ji přijmout. Zkušenost bolesti je proto jasným příkladem dvojakosti hranice. Práh bolesti nás ochraňuje a odděluje od ohrožujícího vnějšku, ale tím nás zároveň vyzývá k tomu, abychom ho zvládli a zbavili trnů. Výzva bolesti musí být v mnoha případech přijata, namísto útěku je potřeba uplatnit strategii přijetí, překonat práh bolesti, a tím překročit vlastní hranice. Bez takového přitakání bolesti by např. nebylo možné (před zavedením anestézie) rodit děti, dosahovat vrcholných sportovních výkonů, bojovat, lovit, odvádět namáhavou práci nebo vydržet strádání – celkově vydržet nadměrnou zátěž a nepříznivé životní podmínky. Vedle anestetické strategie je proto často nutné rozvinout také extatickou strategii vydržení a překonání. Zkušenost překonání prahu bolesti, jež je ve výsledku posilující, poněvadž rozšiřuje hranice snesitelného a zvětšuje prostor, v němž dokážeme prospívat, se stala už u přírodních kultur součástí zdařilého zvládnání života, zpravidla v podobě přechodového rituálu mezi „dětstvím“ a „dospělostí“. Vědomé a ritualizované vystavování se bolesti je dodnes součástí života mnoha různých societ bez ohledu na civilizační úroveň: rituální skarifikace u Kaningarů³ či propichování jazyka u Matusů⁴ z Papui-Nové Guinei, krvavé švihání důtkami u Fulanů v Beninu⁵, pokousání mravenci druhu *Paraponera clavata* u kmene Satare-Mawe v Brazílii⁶, propichování různých částí těla a napichování háků a závaží u Tamilů v Indii⁷, dobrovolné ukřižování na Filipínách⁸,

³ Krutak, L., Making boys into men: The skin cutting ritual of the Kaningara tribe of Papua New-Guinea. [Vyhledáno na <http://larskrutak.com/making-boys-into-men-the-skin-cutting-ritual-of-the-kaningara-tribe-of-papua-new-guinea/>].

⁴ National Geographic video, Blood initiation. [Vyhledáno na <https://www.youtube.com/watch?v=7hQEJlaciRM>].

⁵ National Geographic video, Fulani Initiation Rites. [Vyhledáno na http://video.nationalgeographic.com/video/benin_fulaniinitiation].

⁶ Sataré-Mawe Initiation. [Vyhledáno na <https://sites.psu.edu/mgeitnerrcl/2013/11/16/satere-mawe-initiation/>].

⁷ Rajaram, A. P., 'Kavadi Attam' a dance ritual practiced as community performance. [Vyhledáno na <http://www.jedsonline.net/wp-content/uploads/2013/07/KAVADI-ATTAM-A-DANCE-RITUAL.pdf>].

⁸ Crucifixion in the Philippines. [Vyhledáno na https://en.wikipedia.org/wiki/Crucifixion_in_the_Philippines].

yubitsume – rituální usekávání malíčku v prostředí japonské yakuzi⁹ nebo současná praxe označovaná jako suspenze¹⁰, spočívající v zavěšování na lana pomocí háků zapíchnutých do kůže.

Vědomě prožívaná bolest navozuje extatický stav pohroužení a vytržení zároveň. Nejprve vrhá člověka k sobě samému, nechává mu pocítit a přijmout vlastní hranice. V extatické zkušenosti se však zakoušející neuzavírá a neodděluje v bezpečném oddálení, nýbrž pohroužen v proudu zachvacující bolesti zakouší vyjevení a rozpuštění hranice, jež ho dosud definovala. V jedné z mnoha antropologických studií věnovaných rituálnímu využití bolesti se můžeme v této souvislosti dočíst, že „*pro starší národa Dagarů je bolest výsledkem odporu vůči něčemu novému – vůči něčemu, co je v rozporu s dosavadním uspořádáním. Jsme tvořeni vrstvami situací či zkušeností. Každá z nich používá určitou část z nás, a v té se zabydlí. Je to jako teritorium. Nová zkušenost, pro kterou v nás není místo, musí vytlačit tu starou. Stará, která nechce odejít, bude té nové vzdorovat. Výsledek zaznamenáváme jako bolest. Proto jí staří říkají UTO. To znamená invaze, lov, setkání s linií násilí. Znamená to také hranici. Bolest je tak stížností našeho těla na její narušení.*“ (Somé, 1997, kap. Pain and Ritual). Odolat útoku, vydržet zranění, přestát vysilující námahu nebo bolestivou nemoc tak znamená ubránit vlastní hranice tím, že vydržíme jejich narušení. Úmyslně se pohroužit do bolesti pak znamená přímo tělesně zakusit své omezení (ucuknutí, vržení zpět k sobě) a zároveň ho přesáhnout až do prostoru za prahem, kde „*nenajdeme žádné zřetelně odlišné regiony smyslu, nýbrž ‚magma‘ vzájemně se zrcadlících významů, kde smrt je bratrem spánku, láska znamená znovuzrození a okamžik, kdy se rodí, je zároveň okamžikem, kdy cítí ostych vůči cizímu*“ (Waldenfels, 1998, s. 41).

Oba popsané způsoby zvládnání bolesti představují limitní možnosti. Trvale nelze žít ani v anestetickém vězení obecné bezbolestnosti, ani v extatickém živlu neustálé bolesti. Bolesti je nezbytné se vyhýbat, stejně jako je nutné ji přijmout, podle toho, jestli tak znemožním nebo umožním své další prospívání. Jako zkušenost prahu je bolest vždy dvojaká, je ohrožením i výzvou ke zvládnutí. A její zvládnání je vždy jednotou oddálení i přijetí, je to dvojitý pohyb – stažení a uzavření společně s rozšířením a otevřením. Tyto dva pohyby, jejich střídání a vzájemné doplňování a dokonce jejich současnost, určují dění hranice obecně jako dvojaké dění spojující překážky či komunikačního prahu, na němž se rozhoduje o utváření a průběhu životní dráhy.

ZDAŘILOST JAKO HRANIČNÍ PROVOZ

Zdařilost života tu není myšlena jako obecný pojem, jehož obecné vymezení by předcházelo jeho aplikaci. Jelikož se vždy jedná o vratký, otevřený a nejistý proces, který má nesčetné množství variant, nelze zdařilost myslet jako všeobecný, zcela pozitivně a jednoznačně platný soubor pokynů, jako předpis nebo zákon. Zdařilost má performativní povahu, je vždy individuálním vyjednáváním udržitelného teritoria, které je spíše vyjednáváním než ukládáním zákona. Proto považuji za příhodnější myslet zdařilost na základě konkrétních zakusitelných situací spíše než na základě předběžného abstraktního vymezení. Což tu znamená, myslet ji podle zdařilého porodu, zdařilého růstu a úspěšného zvládnání bolesti, tedy podle situací, které, mimo jiné, ukazují soupatřičnost zdařilosti a nezdaru a dovolují myslet ji v souvislosti s étosem hranice.

⁹ Bosmia, A. N., Griessenauer, C. J., Shane Tubbs, R. (2014). Yubitsume: ritualistic self-amputation of proximal digits among Yakuza. *Journal of Injury and Violence Research*, 6(2), 54-56.

¹⁰ Tradiční zavěšování na háky, video magazín VICE. [Vyhledáno na <http://www.vice.com/cs/video/zavesovani-na-haky>].

Zdařilost se tak v první řadě ukázala ve významu, který už naznačuje etymologie tohoto slova. V té můžeme odlišit přinejmenším dva motivy – zdar a dar. Zdar znamená aktivitu, odkazuje k tomu, co se zdaří a podaří jako úspěch, jako výsledek úsilí. Odkazuje k aktivitě sebeutváření, sebeudržení a zvládnání. Zvládnání souvisí s úspěšným vydělením ze sítě umožňujících kontextů a s vymezením vlastního teritoria. Zdar souvisí s ustavením žitného řádu jako oblasti známého a kontrolovatelného. Souvisí také s úspěšným růstem a rozvojem, s překonáním krizí a fázových přechodů, se zdoláváním přicházejících výzev. Dar oproti tomu znamená pasivitu. Dar je něco, co si nemůžeme dát sami, nýbrž co je nám dáno jako životní podmínky. Dar se vztahuje k odkázanosti na umožňující kontexty – ekologické i socio-kulturní. Vztahuje se k vyživujícímu, tvarujícímu a současně pohlcujícímu a tlačícímu živlu, do něhož jsme zahrnuti a z něhož je nám dáno vyrůst. Tato pasivita naší vydanosti tomu, co je nezvladatelné a co nemáme v moci, znamená také nemožnost „zdržet se soudu“, resp. nemožnost zdržet se úsilí o zdařilost života, nemožnost nadobro se z proudů života vymanit a vyhnout se tak nutnosti zvládnání, růstu a sebeudržení. Způsob, jakým jsme do světa zahrnuti, je tak veskrze aktivní a aktivita našeho životního usilování je pasivitou v tom smyslu, že se jí není možné vyhnout.

Zdařilost života tak primárně nespočívá v dosažení trvalého stavu štěstí, spokojenosti či pohody, protože tyto stavy mohou vystupovat jen jako dočasné fáze životního procesu, jako důsledek zdařilého zvládnání ve smyslu dosažení relativní rovnováhy mezi tlakem prostředí a mou aktivitou. Taková rovnováha se vyznačuje souladem mezi mými životními pohyby a možnostmi/nároky mého prostředí. Má povahu dokonalosti ve smyslu toho, co už je vykonáno a k čemu už není třeba nic přidat, vyznačuje se tím, že nic nechybí ani nepřebývá. Během procesu života je však vždy ještě potřeba vykonat další pohyb, udělat další krok, vždy se objeví něco, čeho se nedostává nebo čeho je příliš. Nutné narušení rovnováhy je pak spojeno s tím, že naši lidskou situaci tvoří hranice coby horizonty našich možností a místa setkání s tím, co je nezvladatelné.

Jako bytosti určené svými hranicemi sdílíme osud všeho živého. Jsme soupatřičností vydělenosti (sebeudržování, samo-stání) a zahrnutosti (umožněnost, odkázanost, ne-samostatnost), jsme pohybem na hranicích mezi obojím. Proces našeho života je procesem vrůstání do prostředí, uvnitř něhož vymezujeme vlastní teritorium, prostor zvladatelného, který je chráněn vůči vpádu zvnějšku. Během našeho vývoje a utváření životní dráhy však naráží proces růstu na prahy, na krizové situace, které přicházejí znenadání nebo jako zákonitě fáze růstu. Jsou to ony nové zkušenosti, které přinášejí bolest, jelikož otevírají hranici a narušují předchozí řád novými nároky na přeuspořádání nebo udržení vlastní integrity. Jsou to zkušenosti, jež ukazují, že zdařilost života nespočívá jen v ubránění hranic, ale také v jejich přesažení a že úspěšná proměna vyžaduje propojenost s nezvladatelným vnějškem. Tato propojenost má podobu vztahů, které navazujeme se svým okolím – s druhými a s krajinou. Do svého životního prostoru jsme zahrnuti prostřednictvím navazování, udržování a přerušování vztahů. Na různých rovinách naší existence – na tělesné, ekologické a socio-kulturní – jsme různými způsoby zapleteni do komplexního přediva vzájemné odkázanosti i konkurence, do sítě vztahů, které na sebe berou různé podoby: nadvlády a podřízenosti, spolupráce a boje, podporujícího soužití, oboustranné či jednostranné závislosti, parazitismu či vzájemného osídlování. Vztahovost jako ohled naší sebeutvářející zahrnutosti pak znamená, že hranice mezi mým a cizím, mezi vnitřkem a vnějškem, mezi zvládáním a nezvladatelností není stanovena jednou provždy, že je vratká a neustále se proměňuje vzhledem k tomu, co na nás doléhá zpoza horizontů a prahů naší zkušenosti, a takto se nás týká.

Z této perspektivy je pak také zdařilost života myslitelná ne jako konkrétní dosažitelný stav nebo jako soubor vymežitelných podmínek, ale jako vždy vratký a předem nerozhodnutý hraniční provoz.

LITERATURA

- Blatný, M., Dosedlová, J., Kebza, V., Šolcová, I. (2005). *Psychosociální souvislosti osobní pohody*. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství MSD.
- Koubová, A. (2016). Ludický princip v kontextu otázky po zdařilém životě. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 31-40.
- Kratochvíl, Z. (1994). *Filosofie živé přírody*. Praha, Herrmann a synové.
- Peroutka, D. (2015). Od Humovy teze k etickému univerzalizmu. *Filosofický časopis*, 6(4), 539-560.
- Platón (1992). *Euthydemos, Menón*. Praha, Oikoymenh.
- Somé, M. P. (1997). *Ritual: Power, Healing, and Community. The African Teaching of Dagara*. London, Penguin.
- Urban, P. (2016). Věda o well-being – několik (více méně kritických) poznámek. *Československá psychologie*, 60, Supplement 1, 13-21.
- Waldenfels, B. (1998). *Znepokojivá zkušenost cizího*. Praha, Oikoymenh.

SOUHRN

Tento text navrhuje, že pojem zdařilosti nelze myslet bez komplementárního pojmu nezdaru, a že zdařilost života tak souvisí s hranicí mezi

obojím. Vychází při tom z pojetí lidské situace u B. Waldenfelse, který tvrdí, že lidská situace je veskrze určena děním hranice, jež neustále působí, a to jak zevnitř, tak zvnějšku naší zabydlenosti v podporujícím prostředí. Hranice vzniká současně se zabydlováním příhodného teritoria, v němž se může životu dařit. Teritorium je tvořeno konkrétním řádem, je strafikováno naší sdílenou aktivitou obývání a zvládnání. Zvládnutí však nemůže být nikdy úplně, vždy existují hranice našich možností, které rozsah a stabilitu teritoria omezují. A vždy existuje to, co je danému řádu vnější a cizí, co vystupuje jako neznámé, ohrožující a přemáhající. Optimální uspořádání našeho žitého prostředí je tak nezbytně ohroženo dvojitým nebezpečím, nebezpečím sklerotizace a nebezpečím rozpadu. Zdařilý život se proto uskutečňuje v napětí mezi uzavřeností a otevřeností, mezi zajištěním a nejistotou, což ukazují na příkladech porodu, růstu a bolesti. Hranice optimálního prostředí není nikdy dána jednou pro vždy, ale je třeba ji vždy znovu vyjednávat a schopnost zvládnout nezdar hraje v tomto procesu klíčovou roli. To, co je za hranicí, se nás podle Waldenfelse vždy týká. Hranice je proto ambivalentní, protože ohraničuje a chrání, ale zároveň uzavírá a zabraňuje. Tento text je tak pokusem o myšlení étosu hranice.

RESILIENCE VE STÁŘÍ: ŽÁNRY NARATIVNÍ KONSTRUKCE

VLADIMÍR CHRZ¹, EVA DUBOVSKÁ², PETER TAVEL², IVA POLÁČKOVÁ ŠOLCOVÁ¹,
IVO ČERMÁK¹

¹ *Psychologický ústav AV ČR, v. v. i.*

² *Institut sociálního zdraví, PU, Olomouc*

ABSTRACT

Resilience in later life: genres
of narrative construction

*V. Chrz, E. Dubovská, P. Tavel, I. Poláčková
Šolcová, I. Čermák*

The study is presenting some partial findings from the research on resilience in old age. Resilience is understood as effective dealing with adversities, encountered in old age; with regard to both the disposition and also to the process and its result. The study is based on narrative approach, according to which the experience, and thus also the experience of resilience, is narratively constructed. This means that we not only „narrate the life“, but also „live the narration“. Main assumption of narrative gerontology (Randall) is, that resilient shaping of life is possible thanks to the „good, strong story“ lived in spite of adversities. 50 older adults were studied using semi-structured interviews. From the total number of interviews a sub-group of 11 resilient participants (age 75–93) was selected on the basis of the set criteria of resilience. A narrative analysis was realized with the accent on

genre, which is defined as a type of shaping the experience. Analysis shows, that several genres of construction of resilience can be understood as various ways, of how do participants resist in our culture the dominating „narrative of decline“. In the study three genres of narratively construed resilience are identified, described, illustrated and theoretically conceptualized: 1) heroic coping; 2) affirmation of lucky moments; 3) ironic stance.

key words:

resilience,
narrative gerontology,
genre,
old age,
ironic stance

klíčová slova:

resilience,
narativní gerontologie,
žánr,
stáří,
ironický odstup

1 ÚVOD

Jedním z cílů této studie je ukázat – ve shodě s apelem projektu Strategie AV21 na interdisciplinarnitu – užitečnost toho, když si jeden obor zkoumání bere koncepty a teorie z jiného oboru, v tomto případě pojetí žánru pocházející z oblasti literární teorie. Z tohoto důvodu má tento text poněkud dvojaký status. Je výzkumnou studií, která představuje některé dílčí výsledky výzkumu zaměřeného na resilienci ve stáří. Vzhledem k omezenému rozsahu je zde však formát výzkumné studie redukován ve prospěch zaměření na koncept žánru jako nástroje analýzy.

2 RESILIENCE Z HLEDISKA NARATIVNÍ GERONTOLOGIE

Resilienci, či také psychickou odolnost, lze charakterizovat jako schopnost vypořádat se s adverzitou, vyrovnat se s nepřízní osudu, dosáhnout dobrou kvalitu života i navzdory vážným ohrožením adaptace a vývoje člověka (Masten, 2001), nebo také jako

V. Ch., Psychologický ústav AV ČR, v. v. i., Hyberská 8, 110 00 Praha 1; e-mail: chrz@praha.psu.cas.cz

Tato publikace byla podpořena z projektu TA ČR TD020339 „Metodika DIPEX v oblasti aktivního stárnutí“ a z projektu RVO 68081740, jako část Strategie AV21.

schopnost „otřepat se“, dát se dohromady po těžkých anebo traumatizujících událostech (Bonanno, 2004, 2005). Richardson (2002) rozlišuje mezi resilientními kvalitami osob, resiliencí jako procesem reakce na nepříznivou situaci a vlastní resiliencí, která je motivační silou jedince anebo skupiny. Abychom mohli o někom říct, že je resilientní, potřebujeme mít dva předpoklady: 1) vystavení nepříznivé události (adverzité), 2) pozitivní adaptace na tuto adverzitu, či obecněji řečeno, vypořádání se s ní (Masten, 2001; Richardson, Grime, Ong, 2014).

Resilience je v literatuře často srovnávána s dalšími salutogenními koncepty jako sense of coherence (Antonovsky, 1993; Sagi, Antonovsky, 1992) a hardiness (Kobasa, 1979; Kobasa, Maddi, Kahn, 1982). Podle Lundmana et al. (2010) a Dingleye a Rouxa (2014) mají tyto tři koncepty společného jmenovatele a tím je jakási „vnitřní síla“. Resilience není nijakou speciální, nebo výjimečnou vlastností, nýbrž objevuje se běžně v každodenním životě (Masten, 2001). Přehled teorií resilience nabízejí Kebza a Šolcová (2008), dle těchto autorů je resilience „složitý konstrukt, který připomíná fuzzy množinu, sestávající z osobnostně, sociálně a somaticky založených zdrojů“ (s. 4).

V této studii se na resilienci díváme pohledem narativní gerontologie, mladé disciplíny ovlivněné tzv. narativním obratem ve vědách o člověku (Atkinson, 1997; Georgakopoulou, 2006; Sarbin, 1986). Tato disciplína chápe pozdější etapy lidského života z perspektivy životního příběhu (Kenyon, 2004). Stáří je obdobím, kdy podle mnohých autorů stoupá význam autobiografické aktivity (Kenyon, 2004; Randall, 2013b; Westerhof, Bohlmeijer, Webster, 2010), obdobím, kdy lidé opakovaně „čtou“ a „editují“ svůj životní příběh.

Narativní perspektiva je založena na předpokladu, že lidé jsou hermeneutické bytosti, které potřebují svému bytí rozumět (Gadamer, 2004; Heidegger, 1996). Toto porozumění a interpretace, jak pro sebe, tak i pro ostatní se děje prostřednictvím vytváření příběhů (Bruner, 1999, 2004; McAdams, 1996, 1997, 2010). Základním předpokladem narativního přístupu je pochopení narativní konstrukce jako principu strukturace zkušenosti: nejen „vyprávíme život“, ale také „žijeme vyprávění“ (Chrzączek, 2007, 2015).

Resilience je v narativní gerontologii poměrně nové téma, tomuto konceptu se věnovalo prozatím jen několik narativních studií (Randall, 2013a,b, 2015). Resilience je zde vnímána jako projev otevřené perspektivy vůči životu a jeho možnostem, jako schopnost „růst do stáří“ navzdory překážkám; „proměnit“ těžkosti v příležitosti růstu (Randall, 2013b). Tzv. narativní otevřenost (narrative openness), která je typická pro resilientní příběhy, znamená, že člověk je otevřen novým možnostem a také novým významům, novému porozumění. Je to schopnost tvořit „dobrý, silný příběh“, příběh, který je koherentní a současně otevřený – k alternativním interpretacím a k alternativním self (Randall, 2008).

Opakem narativní otevřenosti je narativní uzavření (narrative foreclosure). Život sice probíhá dál, ale životní příběh je ukončen, nepočítá se zde se žádnou další „kapitolou“, ani se žádnou možností převyprávění, editace či nové perspektivy. (Bohlmeijer et al., 2011; Freeman, 2010a). Je to jakési „uvězněné stárnutí“ (arrested aging) (McCullough, 1993). Narativní uzavření je typické pro depresi ve starším věku (Randall, McKim, 2008) a dominantním žánrem zde je narativ úpadku („narrative of decline“). Tento je často podmíněn kulturně, prostřednictvím dominantních metanarativů, které obecně předpokládají zhoršování schopností a úpadek ve stáří (Freeman, 2010a).

Dalším důležitým pojmem v narativní gerontologii je narativní reflexe, která je jakýmsi „projektem sebeporozumění“, a to nejen ve formě ohlédnutí zpět (Freeman,

2010b), ale i reflektování tohoto ohlednutí, uvědomění si toho, že vyprávěním aktivně ztvárňujeme svůj život, a že toto ztvárnění rodí nové možnosti porozumění. Skrze narativní reflexi jsme si více vědomi životů, které žijeme, a jejich možností, možných perspektiv. Díky této reflexi můžeme z hlediska přítomnosti pružně reinterpretovat minulost a projíkat budoucnost. Narativní reflexe nám umožňuje „láskyplný odstup od našeho života, posiluje naši vnitřní komplexitu a pocit self, a činí nás tak resilientními“ (Randall, 2013b).

3 VÝZKUMNÝ POSTUP

3.1 Charakteristika výzkumu

Studie je součástí většího výzkumného projektu, věnovaného aktivnímu stáří. Projekt byl založen na metodologii DIPEX (Ziebland, Wyke, 2012) vytvořené v Health Experiences Research Group na Oxfordské universitě. Detailní popis tohoto projektu, jakož i jeho praktická aplikace – webový portál shrnující zkušenosti seniorů – jsou dostupné na stránce www.hovoryozdravi.cz. V rámci projektu bylo realizováno 50 rozhovorů s lidmi staršími 65 let z celé ČR, výběr souboru byl vysoce heterogenní a účelový, skladba souboru simulovala typickou demografickou distribuci. Studie byla schválena etickou komisí Palackého Univerzity v Olomouci. Na celém souboru byla provedena tematická analýza s pomocí analytického software QSR NVivo 10.

V této studii se věnujeme především podskupině resilientních jedinců ve věku 75+, které jsme vybrali z celkového souboru na základě jednoduchých kritérií resilience: 1) minulá zkušenost s nepříznivou životní situací (adverzitou); 2) pozitivní adaptace na tuto situaci ve smyslu kvality života, štěstí a aktivity. Výběr této 75+ resilientní skupiny byl proveden konsenzuálně dvěma nezávislými výzkumníky; ve skupině je 11 osob, z toho 7 žen a 4 muži, průměrný věk je 84 let, přičemž nejstaršímu účastníkovi bylo 93 let. Následně byla na rozhovorech této skupiny aplikována narativní analýza.

3.2 Postup analýzy

Jako určitá osnova či „logika“ analýzy a interpretace byl využit mírně modifikovaný systém „aspektů narativní konstrukce“ (Chrz, 2007). Na sebraná data tak bylo nahlíženo v rámci pěti formálních kategorií.

- 1) *Tematické linie*: Podle McAdamse (1996) je téma opakujícím se vzorcem lidských přání a záměrů, tj. tím, co člověk v životě chce a sleduje v čase. Ve své zkušenosti obvykle něco chceme či k něčemu směřujeme, tj. „o něco nám jde“. Zde jsou analyzovány základní linie přání a přesvědčení odvíjející se v předivu vyprávění.
- 2) *Aktérství a umístování*: Ve vyprávění člověk konstruuje určitý způsob aktérství (svého i druhých), určitou kapacitu jednat vzhledem k okolnostem, schopnostem či závazkům, určitý způsob a míru, v níž je v moci jednajících postav dosáhnout žádoucího a vyhnout se nežádoucímu. Takto se umísťuje (Bamberg, 1997) do určitých pozic, v nichž přijímá jistou míru odpovědnosti za to, co dělá, v kontextu toho, co se děje.
- 3) *Hodnoty a přesvědčení*: Ve vyprávění jsou obvykle (explicitně i implicitně) ztvárněny určité hodnoty a přesvědčení, tj. „co je dobré“, „oč má cenu usilovat“, „jak je správné jednat“ či „jak to v životě chodí“ (Chrz, 2007). Systémy hodnot a přesvědčení dávají smysl především tím, jak odpovídají na výzvy „potíží“, tj. životních nesnází, krizí či případů narušení řádu.
- 4) *Reflexe a hledisko*: Zkušenost ztvárněná v autobiografických vyprávěních se tak odehrává – řečeno Brunerovými (1996) termíny – ve dvou „krajínách“: v „krajíně

jednání“ a v „krajně vědomí“. Naše zkušenosti se vyznačují různou mírou reflexe, tj. různým podílem uplatnění „krajiny vědomí“. Porozumět zkušenosti znamená porozumět způsobu, jakým jsou jednání či prožívání utvářeny prostřednictvím „intencionálních stavů“, tedy přesvědčení, přání a záměrů (Searle, 1994).

- 5) *Žánr*: Jako centrální kategorie, umožňující smysluplně propojit uvedené kategorie, se ukázala kategorie žánru, o níž bude podrobněji pojednáno v následující části.

Analýza postupovala „shora dolů“ (využití předem daného systému formálních kategorií, tj. aspektů narativní konstrukce), i „zdola nahoru“. Tento druhý „pohyb“ spočíval v tom, že v rámci každé z těchto formálních kategorií bylo provedeno otevřené kódování směřující k obecnějším kategoriím. Postupovalo se tak, že kategorie tematické linie byla vstupní, identifikující základní vzorce přání a záměrů. Po této části analýzy se přešlo k analýze v rámci dalších třech kategorií (aktérství a umístování, hodnoty a přesvědčení, reflexe a hledisko), diferencujících a obohacujících analýzu provedenou v rámci tematických linií. Na to pak navazovala analýza v rámci centrální kategorie žánru. Žánrová analýza bývá zařazována k tzv. „holisticko-formálnímu“ způsobům analýzy (Lieblich, Tuval-Mashiach, Zilber, 1998). Což zde znamená, že koncept a teorie žánru umožnily syntetizovat zjištění analyzovaná v rámci předcházejících kategorií způsobem, který smysluplně rozlišuje různé způsoby, jakými se člověk vyrovnává s adversitami, které s sebou stáří přináší.

4 ŽÁNŘ JAKO NÁSTROJ ANALÝZY

V kontextu tohoto zkoumání je možné vymezit žánry jako *druhy ztvárnění zkušenosti* či typy konfigurace zkušenosti, přičemž je přijat výše nastolený předpoklad, že zkušenost je narativně strukturována. Jde tedy především o „žánry příběhů, které žijeme“ (Chrz, Čermák, 2005). Takto chápaný žánr lze vymezit z hlediska několika následujících charakteristik:

a) *Obecnost*: Žánr jakožto „rod“ (z latinského *genus*) znamená vždy něco obecného a komplexního, co je v jednotlivých případech naplňováno specifickým obsahem a dílčími prvky (Bruner, 1996). Žánr je specifický způsob, jakým jedinečný individuální příběh poukazuje k obecnějšímu, tj. k řádu obce, společenství a kultury.

b) *Generativnost*: Pojem žánru poukazuje ke konstruktivnímu aspektu lidské zkušenosti, která tak může být chápána jako cosi, co je „generováno“ prostřednictvím obecně, tj. kulturně a historicky sdílených forem.

c) *Integrovaní funkce*: Prostřednictvím žánru dostává zkušenost určitou souvislost, směřování a celkový tvar, jinak řečeno: zkušenost se stává konfigurací. Žánry „usebírají“ lidskou zkušenost do určitého vzorce, lze je chápat jako typy narativních konfigurací.

d) *Sdílenost*: Žánry jsou „kolektivní“, a to jednak ve výše uvedeném smyslu, tj. v tom, že „usebírají“ zkušenost do jednotného vzorce, jednak však také v tom smyslu, že jsou sdílené v rámci společenství.

e) *Vzorec dávání významu*: Žánr je nástrojem určitého druhu „narativního porozumění“ (Ricoeur, 1984). Prostřednictvím narativní konstrukce jsou jednání a prožívání vřazeny do určitého typu srozumitelné souvislosti. Životní události tak dostávají význam.

f) *Horizont očekávání*: Žánr lze chápat jako „předznamenání“ nastavující určitým způsobem naše očekávání (Cobley, 2001). Podstatou příběhů je jednak nepředpověditelnost a narušování očekávání, zároveň však také možnost předpovídat a předjímat. Žánry příběhů představují určité podoby souhry těchto dvou protikladných charakteristik života.

g) *Režim věrohodnosti*: Podle Brunera (1986) nás narativní modus vědění přesvědčuje svojí „podobností životu“. Žánr je specifický způsob, jakým nás určitý typ výpovědi přesvědčuje o své podobnosti se životem, tj. o své „pravdě-podobnosti“ či věrohodnosti.

h) *Intencionalita*: Žánry ztvárňují zkušenost tak, že v ní „něco běží“ či „o něco se jedná“, jinými slovy: mají svou specifickou podobu zaměřenosti. Kromě toho jsou pro různé žánry charakteristické různé podoby záměrnosti či úmyslnosti jednání. Prostřednictvím žánru se zkušenost stává zaměřeností a záměrností určitého druhu (Chr, 2007).

Jakožto typy narativních konfigurací mohou být žánry analyzovány pomocí systému, který vytvořil literární teoretik Northrop Frye (2000). Tento systém umožňuje uchopit základní strukturní principy narativní imaginace, které ve své obecnosti a generativnosti utvářejí universum lidské zkušenosti. Ve Fryeově pojetí jsou tyto žánry utvářeny především dvěma dimenzemi: první lze chápat jako tendenci dosahovat žádoucího a vyhýbat se nežádoucímu. Druhou dimenzí žánru je způsob a míra aktérství. Čtveřici klasických žánrů (komedie, romance, tragédie, ironie) lze charakterizovat tím, nakolik a jak jsou děj a jeho vyústění určeny „osudem“ či individuálním jednáním hrdiny. Možnost uchopit logiku žánrů jako kombinaci „dosažení“ a „kontroly“ ukazuje přehledně Murray (1989), který jednotlivé typy konfigurací z hlediska dosažení a kontroly charakterizuje následovně: komedie (úspěch, osud), romance (úspěch, jedinec), tragédie (selhání, osud), ironie (selhání, jedinec).

5 PŘEDBĚŽNÁ ZJIŠTĚNÍ V RÁMCI DÍLČÍCH FORMÁLNÍCH KATEGORIÍ

Výsledky dílčích analýz v rámci jednotlivých formálních kategorií se ukázaly jako nepřilíh dostatečné. Proto zde budou naznačeny pouze velmi stručně a jako jádro zjištění budou v následující části presentována zjištění v rámci kategorie žánru.

Omezenost jednotlivých dílčích kategorií spočívá v tom, že zjištění v rámci těchto kategorií samotných se ukazují jako rozlišující charakteristika resilientních vyprávění jen částečně a do určité míry. To znamená, že kategorie jako tematické linie, aktérství a umístování, hodnoty a přesvědčení, či reflexe a hledisko jsou srozumitelnými ukazateli resilience především tehdy, když jsou chápány jako organicky propojené aspekty v rámci komplexní kategorie žánru. S touto výhradou, tedy i přes toto omezení kategorií samotných, tj. izolovaně pojatých, lze však poukázat na některé pravidelnosti zjištěné ve výzkumu.

Při zkoumání specifčnosti se některá témata či *tematické linie* odvíjející se v příběhu vyprávění ukázala jako zastoupenější. Častěji se objevuje celkově pozitivní či konstruktivní nastavení k životu, schopnost těšit se ze života, tendence učit se s chutí nové věci, aktivita či sociální kontakt. O něco výraznější rozdíly se ukazují v některých dalších kategoriích.

Z hlediska kategorie *aktérství* je v resilientních vyprávěních výrazněji zastoupena resistance vůči stárnutí: nepoddat se tomu, vydržet, překonat těžkosti, neustoupit. Senioři vykazující charakteristiky resilience se starají o své zdraví, cvičí, snaží se být aktivní. Pokud bychom nevzali v potaz kategorii žánru, potom by se nám tyto způsoby aktivního zvládání mohly jevit jako jediný či hlavní způsob konstrukce resilience. Právě hledisko žánru však ukazuje, že tomu tak není, jak bude ukázáno v další části.

V resilientních vyprávěních je častěji a výrazněji zastoupen charakteristický způsob *umístování*. Je jím opakující se potřeba vymezit se a vzdorovat vůči jakémusi „maistreamu“ důchodců, kteří si stále na něco stěžují, či vzpomínají, jak to bylo lepší. Někdy to vede až k tomu, že se resilientní senioři nechtějí setkávat s vrstevníky a stý-

kají se radši s mladšími lidmi. To lze chápat jako snahu vymezit se vůči dominantnímu „narativu úpadku“.

Z hlediska kategorie *hodnoty a přesvědčení* je možné vidět, že resilience ve stáří souvisí s čímsi jako životní filosofií. V resilientních vyprávěních je životní filosofie (v některých případech možno říci též životní moudrost) výrazněji vyjádřena, a to jednak explicitně (někdy v podobě jakéhosi torzovitého „kréda“), častěji implicitně, ve formě zhodnocování cílů a ospravedlňování jednání a akcí k těmto cílům vedoucích. Seniori, u kterých má resilience podobu aktivního zvládání, překonávání či vzdorování, formulují ve svých vyprávěních (zčásti explicitně, zčásti implicitně) určitý systém hodnot a přesvědčení, který by bylo možné nazvat „liberálním“. To znamená, že např. častěji hovoří o hodnotě nezávislosti, individuální aktivity či respektování soukromí.

Poněkud výrazněji se u resilientních seniorů ukazuje jako rozlišující kategorie *reflexe a hledisko*. Řečeno Brunerovou (1986) terminologií, resilientní vyprávění se ve větší míře odehrávají v „krajíně vědomí“. Zatímco v „krajíně akce a událostí“ dochází k určitému ochuzení zpravidla u všech starých lidí, nemusí tomu tak být v „krajíně vědomí“, kde naopak může docházet k určitému druhu obohacení. Právě v tomto ohledu se výrazně liší resilientní, u nichž je „krajina vědomí“ (tj. svět intencionálních stavů sestávající z přání, přesvědčení a záměrů) výrazným způsobem komplexní. Tito lidé si uvědomují „vnitřní sílu“ svého postoje a svého hlediska a na konstrukci tohoto hlediska se aktivně podílejí. Vyznačují se větší mírou mentalizace a větší emocionální a kognitivní komplexitou (Chrz, Čermák, 2015), což je možné lépe vidět z hlediska kategorie žánru.

6 ZJIŠTĚNÍ V RÁMCI GLOBÁLNÍ KATEGORIE ŽÁNRU

To, co je schopné propojit zjištění uvedených dílčích kategorií, je koncept žánru. Jednotlivé dílčí kategorie – chceme-li porozumět resilienci ve stáří – dávají v řadě případů smysl právě v rámci kategorie žánru, a to jako určité jeho aspekty. Je tomu tak proto, že resilience, tj. způsoby, jakými se člověk vypořádává s adversitami, které s sebou stáří přináší, jsou různého druhu neboli žánru. Byla identifikována trojice žánrů: 1) heroické zvládání, 2) přitakání šťastným momentům, 3) ironický odstup. Tyto tři kategorie jsou výsledkem výše uvedených dvou myšlenkových pohybů: a) vzestupného: tj. emergovaly z dat a z dílčích kategorií, b) sestupného: tj. byly inspirovány tetradou klasických žánrů, a to tak, že jsou to tři alternativy čtvrtého žánru „tragického sešupu“ (narrative of decline), a částečně tak korespondují se čtyřmi klasickými žánry (Frye, 2000). Pro přehlednost a srozumitelnost bude každý z těchto žánrů ilustrován příklady z prototypického rozhovoru, který je pro tento žánr ilustrativní.

6.1 Konstrukce resilience jako heroické zvládání

Jako příklad žánru, který jsme nazvali *heroické zvládání*, lze uvést vyprávění paní Ireny (89 let), vysokoškolské docentky, překladatelky a spisovatelky. Paní Irena, žijící po smrti manžela sama, je stále aktivní po odborné stránce, pracuje na přípravě odborných publikací, denně cvičí a rozvíjí svoje zájmy. Žánr heroického zvládání lze uvést následujícím úryvkem s rozhovoru.

*„pořád si nestěžovat ... překonávat ty určitý zdravotní potíže ... nenechat se udo-
lat, když jeden den to nejde, nepodaří se to, tak to zkusit druhý den nebo po kouskách
a nenechat se odradit, nevzdat to“*

V tomto žánru je resilience konstruována typem narativity, pro který je charakteristické aktivní a angažované zvládání. Celým rozhovorem se vine hlavní figura překonávání a vypořádání se s potížemi. To je v souladu v Fryeovým (2000) žánrem

romance, ve kterém to, oč v životě běží, je třeba vybojovat, zachránit či vysvobodit. Hlavními figurami Fryeovy romance jsou překonávání, výstup, povznášení, boj či dobrodružná cesta. Ve zmíněné Murrayové (1989) typologii se jedná o dosažení žádoucího v režii jednajících osoby.

Ve vyprávění paní Ireny je na více místech čitelně a explicitně vyjádřen určitý druh „liberální“ filosofie: člověk je odpovědný sám za sebe, měl by být aktivní, nezávislý a respektovat soukromí druhých.

„hlavní pravidlo je, abychom neobtěžovali jeden druhého, nebo abychom zachovávali soukromí (...) snažit se být aktivní jak jen je to možné, a jsou tak stateční lidé, jak vidím, slepci vylezou na velehory a lidé na vozíčku, tam bychom si měli brát příklady“

V žánru heroického zvládnání jsou, ve srovnání se zbývajícími dvěma žánry narativní konstrukce resilience, mírně akcentována témata aktivního přístupu k životu či tendence učit se novým věcem. Tato témata jsou však přítomna i v ostatních žánrech. Hlavní specifickosti tohoto žánru jsou výše zmíněné výrazné podoby aktérství spolu s uvedenými „liberálními“ hodnotami a přesvědčeními.

6.2 Konstrukce resilience jako přitakání šťastným momentům

V určitém kontrastu s výše uvedeným druhem ztvárnění resilience lze ve výpovědích resilientních osob najít efektivní narativy, pro které je charakteristický menší důraz na „vlastní režii“. U takových vyprávění, která jsme nazvali *přitakání šťastným momentům*, život běží uspokojivě vlivem „šťastného osudu“, tj. šťastných okolností a momentů. Příkladem je vyprávění pana Petra (84 let), sbormistra chrámového pěveckého sboru. Pan Petr žije s manželkou, se kterou mj. společně tančí v seniorském souboru country tanců.

Pro pana Petra je charakteristický opakující se vzorec ztvárnění zkušenosti, ve kterém události přes často velké a hrozné komplikace nakonec dobře dopadají, a to vlivem šťastných okolností (vlivem blízkých druhých). Vedle takto zdramatizovaných příhod (jejichž citace přesahuje možnosti tohoto textu) se ve vyprávění opakovaně objevuje pochvalování si momentů a okolností, které člověka v jeho životě šťastně potkaly, jak ukazují např. následující úryvky.

„Takže máme už tři roky nové čočky ... čteme bez brýlí, jo, no je to úžasný. Nemůžeme si to vynachválit (...) Spokojenost s tím životem plyne z toho, že máme se ženou pěkný vztah“.

Pan Petr ve svém vyprávění opakovaně vyjadřuje určitý druh okouzlení, někdy až dojetí. Umí si libovat nad tím, jak to v životě dopadá. A aranžuje události tak, že umí negativní přeznačit do pozitivního. Ve srovnání s individualismem předchozího žánru je tu aktérství více posunuto k „my“. Zatímco v žánru heroického zvládnání lze vysledovat určitý akcent na individuální nezávislost, pro žánr přitakání šťastným momentům je charakteristický způsob aktérství akcentující vztahy či společenství.

Žánr přitakání šťastným momentům podstatným způsobem koresponduje s Fryeovým žánrem komedie, přestože tento název zde může zavádět. Logikou komedie je dosažení žádoucího v režii šťastného osudu (Murray, 1989). Komédie člověka začleňuje do společenství, na rozdíl od tragédie, která ho ze společenství vyčleňuje (Frye, 2000). S ohledem na dílčí kategorie lze říci, že tento žánr narativní konstrukce resilience charakterizuje především specifický způsob aktérství a umístování. Přestože tu však jde o „šťastný osud“ a o zmíněné „my“, podstatné je zde přitakání a přeznačení do pozitivního, které je tvůrčím výkonem takto resilientní osoby. Na rovině tematických linií zde můžeme vidět určitý důraz na vztahovost, vztahová témata jsou však zastoupena i v ostatních dvou identifikovaných žánrech. Ve vyprávěních tohoto druhu se neobjevují tak výrazná explicitní vyjádření hodnot a přesvědčení, jako je tomu

v předcházejícím žánru. Jinak řečeno, přitakání šťastným momentům zde nemá tak výraznou a explicitně vyjádřenou životní filosofii, jako je tomu v případě „liberalismu“ heroického zvládání.

6.3 Konstrukce resilience jako ironický odstup

Třetím typem narativní konfigurace identifikovaným v souboru resilientních osob je žánr, který jsme nazvali *ironický odstup*. Exemplárním a excelentním případem tohoto žánru je paní Zuzana (75 let). Tato paní má od dětství těžké zdravotní problémy, které ji s přestávkami trápí po celý život. V době konání rozhovoru je již dva roky upoutána na lůžko po úrazu. Navzdory tomu každý den cvičí a vede čilý společenský život, je oblíbená, má řadu přátel, kteří jí chodí navštěvovat. Její vyprávění se vyznačuje smyslem pro absurditu, zvláštním druhem laskavého cynismu a černého humoru, moudrou skepsí a otevřeností k mnohoznačnosti a paradoxnosti života, jak o tom svědčí následující úryvky.

„Podívala jsem se do zrcadla a říkám: Fuj babo, kdo jsi? ... důležitý je umět se shodit ... nesmí člověk taky brát ten život moc vážně, von je dramatickej, tragickej a vážnej dost sám o sobě ... Život je krásnej, ale jinak stojí za hovno“.

Zde můžeme vidět několik charakteristik žánru ironie. Podle Frye (2000) je ironie protipólem romance: zatímco romance povznáší, ironie snižuje. Ironie je ztvárněním života z hlediska deziluze, skepse či rezignace. Ironie může být důslednou obranou před zklamáním a krutostí života. Není však jen obranou, může být také přijetím života v jeho komplexnosti, tj. akceptací absurdity, rozporuplnosti a nepochopitelnosti. Na výše uvedených úryvcích je možné vidět jednak zmíněné „snižování“: paní Zuzana ví, jak je důležité umět se shodit. Explicitně se zde vymezuje vůči žánru tragédie. Podle Frye (2000) je ironie neheroickým pozůstatkem tragédie. Ironie překonává tragédii, překonává „sešup“ stáří (který bezpochyby existuje v „krajině akce a událostí“) silou vnitřního postoje (tj. v „krajině vědomí“).

Ironický žánr není tolik závislý na možnostech aktérství ve smyslu kontroly událostí. Spíše jde o jakési „rétorické aktérství“ (Chrz, Čermák, 2006). A není tolik závislý na možnostech vztahů a společenských. Ve smyslu Franklova (1994) pojetí hodnot (tvůrčí, prožitkové a postojové) je tento žánr nejméně podmíněn „osudovými“ událostmi, které s sebou stáří přináší. Tento žánr bere „sešup“ do vlastní režie, ztvárňuje ho silou vnitřního postoje. To je smysl zmíněného snižování či sebe-snižování.

Ironie je svojí podstatou „na hraně“. Ne každá ironie je laskavá a moudrá, a může tak fungovat jako efektivní nástroj konstrukce resilience. Ve vyprávění paní Zuzany je možné vidět, že její cynismus a černý humor je laskavý. Není znehodnocující. Její smysl pro paradox a mnohoznačnost není logickou nekonzistencí, ale naopak výrazem kognitivní komplexity. Podobně její emocionální odstup a paradoxní hodnotící soudy zde nejsou výrazem nějakého „zploštění“ či narušení smyslu pro hodnoty, ale naopak ukazuje se v nich emocionální komplexita (Chrz, Čermák, 2015; Czekóová, Pokorná, Urbánek, 2014).

S ohledem na dílčí kategorie je možné říci, že žánr ironického odstupu se vyznačuje specifickým způsobem aktérství, který silou vnitřního postoje bere do hry i tu část života (témat), která nespočívá v dosažení žádoucího. Ironický způsob konstrukce resilience je efektivní strategií, která bere „sešup“ stáří do vlastní režie. Na výše uvedených úryvcích je v určitém náznaku možné vidět, že ironický odstup má svoji „filosofii absurdity“ či „filosofii ironického snižování“. Takováto filosofie je zčásti explicitně vyjádřena, zčásti implicitně ztvárněna v „performanci“ vyprávění. Ve srovnání s ostatními dvěma žánry se ironický odstup vyznačuje výraznější reflexivitou

a aktivní konstrukci hlediska. Podle Randalla (2013b) je ironie nenahraditelným nástrojem vytváření narativní reflexivity. Také to je možné vidět na uvedených úryvcích, kde vyprávějí reflektuje svoje ironické „snižování“, uvědomuje si jeho důležitost a aktivně a vědomě tak participuje na tvorbě svého hlediska.

7 DISKUSE: „VÍC NEŽ JEN IRONIE“

V této studii je věnována pozornost především těm zjištěním, která se týkají kategorie žánru. Otázka žánru narativní konstrukce resilience byla otevřena Randalle. Jak již bylo naznačeno, Randall (2013a, 2013b, 2015) chápe ironii jako nenahraditelný nástroj konstrukce resilience ve stáří, s čímž lze souhlasit. Tento autor však jednostranně akcentuje ironii jako komplexní a zralý žánr konstrukce resilience, a nevšímá si tak jiných možných žánrů. V tomto smyslu chápeme předloženou studii jako určité doplnění a výzvu k dalšímu zkoumání. Z hlediska zjištění naší studie lze říci, že pro Randalla se stává koncept ironie schránkou pro příliš mnoho věcí, čímž je tento koncept poněkud „nafukován“. Zcela v souladu s našimi zjištěními je, že Randall chápe ironii jako nástroj emocionálního odstupu či přijetí absurdity, skepse a rozporuplnosti.

Randall (2013b) však přisuzuje ironii i další kvality (u kterých je otázka, zda jsou výsostnou záležitostí ironie) jako jsou flexibilita, otevřenost, přijetí mnohoznačnosti či kognitivní a emocionální komplexita. Právě pojmy jako otevřenost, flexibilita či přijetí mnohoznačnosti poukazují ke skutečnosti, že resilience není jen dispozicí osoby, ale také odpovědí na životní situace (Kebza, Šolcová, 2008, 2015). A životní situace vyzývající k resilientní odpovědi mohou být různého druhu. To znamená, že ne každá životní situace je taková, aby v ní byl ironický odstup efektivní a použitelnou strategií konstrukce resilience. Dokonce lze říci, že v určitých případech by bylo možné považovat setrvávání na ironické strategii za projev jakési „žánrové rigidity“, a tedy svého druhu narativního uzavření (Freeman, 2010a).

Zde se vynořuje otázka srovnání identifikovaných žánrů konstrukce resilience ve stáří co do jejich efektivity či použitelnosti. Jak platí pro resilienci obecně (Kebza, Šolcová, 2008), tyto žánry odpovídají určitým životním podmínkám, dále určitým jedinečným osobním dispozicím a také určitému životnímu vývoji. Ne vše je možné aktivně překonat a ne každému je to vlastní, zvláště v určitém životním období. Podobně je to s možností šťastného přitakání. I přes drobné výhrady týkající se výlučnosti žánru ironie souhlasíme s Randallovým (2013b) konstatováním, že ironie je velmi komplexním žánrem konstrukce resilience ve stáří, a že je strategií, která podstatným způsobem odpovídá specifčnosti „pozdního věku“. Být okouzlený a dojatý (přitakání šťastným momentům), nebo být bojovníkem, který vše překoná (heroické zvládnutí), to jsou způsoby, které více odpovídají jiným životním obdobím, a to i přesto, že je lze nalézt významně zastoupené i u seniorů, jak ukazuje naše studie.

Síla žánru ironického odstupu je bezpochyby v jeho narativní reflexivitě. V ironii ve větší míře „vidíme skrze“ narativní ztvárnění a uvědomujeme si (či zviditelňujeme) „mezeru“ mezi životem a vyprávěním. Tímto způsobem, jak již bylo naznačeno, můžeme aktivně a vědomě participovat na utváření svého života. Ironie je hledisko, kterému méně než jiným žánrům hrozí narativní uzavření. Vidíme-li skrze ztvárňující aktivitu, vytváříme tím prostor pro alternativní ztvárnění, tedy i pro jiný možný žánr. Jedním z apelů narativní gerontologie je, že stáří se může stát výzvou k objevování alternativních žánrů, což Randall (2013b) vyjadřuje nepřeložitelnou slovní hříčkou „re-genre-ation“.

LITERATURA

- Antonovsky, A. (1993): The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science & Medicine*, 36, 6, 725-733.
- Atkinson, P. (1997): Narrative turn or blind alley? *Qualitative Health Research*, 7, 325-344.
- Bamberg, M. (1997): A constructivist approach to narrative development. In: Bamberg, M. (Ed.), *Narrative development: six approaches*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Ass., 85-132.
- Bohlmeijer, E. T., Westerhof, G. J., Randall, W., Tromp, T., Kenyon, G. (2011): Narrative foreclosure in later life: Preliminary considerations for a new sensitizing concept. *Journal of Aging Studies*, 25, 364-370.
- Bonanno, G. A. (2004): Loss, trauma, and human resilience – Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59, 20-28.
- Bonanno, G. A. (2005): Resilience in the face of potential trauma. *Current Directions in Psychological Science*, 14, 135-138.
- Bruner, J. S. (1999): Narratives of aging. *Journal of Aging Studies*, 13, 1, 7-9.
- Bruner, J. S. (2004): Life as narrative. *Social Research*, 71, 3, 691-710.
- Bruner, J. S. (1996): *The culture of education*. Cambridge, Harvard University Press.
- Cobley, P. (2001): Analyzing narrative genres. *Sign System Studies*, 29, 479-502.
- Czekóová, K., Pokorná, Z., Urbánek, T. (2014): Emoční komplexita. *Československá psychologie*, 58, 141-157.
- Dingley, C., Roux, G. (2014): The role of inner strength in quality of life and self-management in women survivors of cancer. *Research in Nursing & Health*, 37, 32-41.
- Frankl, V. E. (1994): *Člověk hledá smysl: Úvod do logoterapie*. Praha, Psychoanalytické nakladatelství.
- Freeman, M. (2010a): Narrative foreclosure in later life: possibilities and limits. In: Kenyon, G., Bohlmeijer, E., Randall, W. L. (Ed.), *Storying later life: issues, investigations, and interventions in narrative gerontology*. New York, Oxford University Press, 3-19.
- Freeman, M. (2010b): *Hindsight: the promise and peril of looking backward*. New York, Oxford University Press.
- Frye, N. (2000): *Anatomy of criticism: four essays*. New Jersey, Princeton University Press.
- Gadamer, H. (2014): *Pravda a metoda*. Praha, Triáda.
- Georgakopoulou, A. (2006): Thinking big with small stories in narrative and identity analysis. *Narrative Inquiry*, 16, 122-130.
- Heidegger, M. (2002): *Bytí a čas*. Praha, Oikoymenh.
- Chrz, V., Čermák, I., Plachá, V. (2006): Cancer, finitude and life configuration. In: Milnes, K., Horrocks, C., Kelly, N., Roberts, B., Robinson, D. (Ed.), *Narrative, memory and knowledge: representations, aesthetics and contexts*. Huddersfield, University of Huddersfield Press, 149-158.
- Chrz, V., Čermák, I. (2005): *Žánry příběhů, které žijeme*. *Československá psychologie*, 49, 481-495.
- Chrz, V., Čermák, I. (2007): Genre as a tool of interpretation: The individual in the context of culture. *Československá psychologie*, 51, Supplement, 70-79.
- Chrz, V., Čermák, I. (2015): Narativní komplexita. *Československá psychologie*, 59, 1-16.
- Kebza, V., Šolcová, I. (2008): Hlavní koncepce psychické odolnosti. *Československá psychologie*, 52, 1-19.
- Kebza, V., Šolcová, I. (2015): Resilience: některé novější koncepce psychické odolnosti. *Československá psychologie*, 59, 444-451.
- Kenyon, G. (2004): The meaning / value of personal storytelling. In: Birren, J. E., Kenyon, G., Jan-Erik, R. (Ed.), *Aging and biography: explorations in adult development*. New York, Springer Publishing Company, 21-39.
- Kobasa, S. C. (1979): Stressful life events, personality, and health – inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1-11.
- Kobasa, S. C., Maddi, S. R., Kahn, S. (1982): Hardiness and health – a prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 168-177.
- Liebliech, A., Tuval-Mashiach, R., Zilber, T. (1998): *Narrative research. Reading, analysis and interpretation*. London, Sage.
- Lundman, B., Alex, L., Jonsen, E., Norberg, A., Nygren, B., Fischer, R. S., Strandberg, G. (2010): Inner strength - A theoretical analysis of salutogenic concepts. *International Journal of Nursing Studies*, 47, 251-260.
- Masten, A. S. (2001): Ordinary magic – Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56, 227-238.
- McAdams, D. P. (1996): Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. *Psychological Inquiry*, 7, 295-321.
- McAdams, D. P. (1997): *The stories we live by: personal myths and the making of the self*. New York, The Guilford Press.
- McAdams, D. P. (2010): Personal narratives and the life story. In: John, O. P., Robins, R.

- W., Pervin, L. A. (Ed.), *Handbook of personality. Theory and research*. Third Edition. New York, The Guilford Press, 242-262.
- McCullough, L. (1993): Arrested aging: The power of the past to make us aged and old. In: Cole, T., Achenbaum, W., Jakobi, P., Kasstenbaum, R. (Ed.), *Voices and visions of aging: Toward a critical gerontology*. New York, Springer, 184-204.
- Murray, K. D. (1989): The construction of identity in the narratives of romance and comedy. In: Shotton, J., Gergen, K. (Ed.), *Texts of identity*. London, Sage, 176-205.
- Randall, W. L., Baldwin, C., McKenzie-Mohr, S., McKim, E., Furlong, D. (2015): Narrative and resilience: A comparative analysis of how older adults story their lives. *Journal of Aging Studies*, 34, 155-161.
- Randall, W. L. (2013a): Aging, irony, and wisdom: On the narrative psychology of later life. *Theory & Psychology*, 23, 164-183.
- Randall, W. L. (2013b): The importance of being ironic: narrative openness and personal resilience in later life. *Gerontologist*, 53, 9-16.
- Randall, W. L., McKim, E. (2008): *Reading our lives: the poetics of growing old*. New York, Oxford University Press.
- Ricoeur, P. (1984): *Time and narrative*. Chicago, Chicago University Press.
- Richardson, G. E. (2002): The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58, 307-321.
- Richardson, J. C., Grime, J. C., Ong, B. N. (2014): 'Keeping going': chronic joint pain in older people who describe their health as good. *Ageing & Society*, 34, 1380-1396.
- Sagy, S., Antonovsky, A. (1992): The family sense of coherence and the retirement transition. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 983-993.
- Sarbin, T. R. (1986): *Narrative psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York, Praeger.
- Searle, J. R. (1994): *Mysl, mozek, věda*. Praha, Mladá fronta.
- Westerhof, G. J., Bohlmeijer, E., Webster, J. D. (2010): Reminiscence and mental health: a review of recent progress in theory, research and interventions. *Ageing & Society*, 30, 697-721.
- Ziebland, S., Wyke, S. (2012): Health and illness in a connected world: how might sharing experiences on the internet affect people's health? *Milbank Quarterly*, 90, 219-249.

SOUHRN

Studie prezentuje některá dílčí zjištění vycházející z výzkumu resilience ve stáří. Resilience je zde chápána jako účinné vypořádání se s řadou nepřízní, které s sebou stáří přináší, přičemž je brán zřetel jak k dispozici, tak procesu i jeho výsledku. Výzkum je založen na narativním přístupu, podle kterého je zkušenost, a tedy i zkušenost resilience, narativně konstruovaná. To znamená, že nejen „vyprávíme život“, ale také „žijeme vyprávění“. Předpokladem narativní gerontologie (Randall) je, že resilientní ztvárnění života je spolu-umožněno tím, že člověk, navzdory různým nepřízním, žije „dobrý silný příběh“. Bylo zkoumáno 50 seniorů prostřednictvím polo-strukturovaných rozhovorů. Na základě stanovených kritérií bylo vybráno 11 resilientních seniorů (věk 75–93). Byla provedena narativní analýza s akcentem na žánr, který je definován jako druh ztvárnění zkušenosti. Analýza ukazuje, že různé žánry konstrukce resilience lze chápat jako různé způsoby, jakými zkoumané osoby vzdorují v naší kultuře dominujícímu „narativu úpadku“ (narrative of decline). Ve studii jsou identifikovány, popsány, ilustrovány a teoreticky konceptualizovány tři žánry narativně konstruované resilience: 1) heroické zvládnání, 2) přitakání šťastným momentům, 3) ironický odstup.

FYZIOLOGICKÉ A SOCIOKULTURNÍ SOUVISLOSTI VÝVOJE REGULACE EMOCÍ

IVA POLÁČKOVÁ ŠOLCOVÁ

Psychologický ústav AV ČR, v. v. i.

EVA RICHTEROVÁ

Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií

ABSTRACT

Physiological and sociocultural interplay in the development of emotion regulation

I. Poláčková Šolcová, E. Richterová

Development of emotion regulation during ontogenesis is an interesting process. This paper focuses on selected physiological, psychological and socio-cultural variables, which are mirrored in the development of emotion regulation. We argue that emotion regulation is a process strongly bound in biological substrate (e. g. Vagal tone, RSA), and determined by physiological and cognitive development (changes in reactivity, affective balance, or cognitive stages). The authors discuss the question of temperamental stability in discrete stages of development. The paper focuses on the psychological variables and how changes in the emotion regulation may indicate the optimal development and progress in the cognitive competencies of individuals, as well as how increasing

cognitive skills can translate into implicit and explicit emotion regulation strategies. In the last section, the paper focuses on socio-cultural determinants of emotion regulation, in which it is assumed that every culture supports its members in experiencing certain emotions that in the course of history proved to be advantageous and increase chances of survival.

key words:

emotion,
culture,
physiological development,
cognitive development,
temperament

klíčová slova:

emoce,
kultura,
fyziologický vývoj,
kognitivní vývoj,
temperament

ÚVOD

Vývoj emocí a jejich regulace v ontogenezi člověka je napínavým a fascinujícím procesem. Regulaci emocí (RE) můžeme jednoduše chápat jako proces, kterým vědomě či nevědomě určujeme, které emoce máme, kdy je máme, jak je prožíváme a projevujeme vůči svému okolí (Gross, 1998). Regulace emocí je nedělitelnou součástí emoce, respektive komplexního emočního procesu spolu se změnami v prožívání (pocitech), fyziologických reakcích, behaviorálních projevech, kognitivním zhodnocení a tendencích k jednání (Scherer, 2000), které se synchronně vynořují jako reakce na podněty, které mají pro jedince – s ohledem na jeho osobnostně relevantní cíle – význam. Regulace emocí se váže ke všem částem emočního procesu (Gross, 1998), objevuje se „anticipačně“ před vlastním vynořením emoce (např. vyhnutí se nepříjemnému setkání nebo naopak vyhledání situace, která je libá), v jejím průběhu (např. přehodnocení významu situace, převedení pozornosti) i v souvislosti s regulací

I. P. Š., Psychologický ústav AV ČR, v. v. i., Hybernská 8, 110 00 Praha 1; e-mail: polackova@praha.psu.cas.cz

Práce na tomto příspěvku byla podpořena GAČR, GAP407/14/02889P a RVO 68081740 a je součástí strategie AV21.

projevu emoce (např. neprojevení, zesílení, zeslabení projevu emoce). Kvalita RE moderuje vývoj dalších psychických funkcí a kompetencí a určitá schopnost regulovat emoce (obzvláště v dětství) bývá považována za prediktor duševního vývoje a v některých obdobích (vstup do školy) i za dílčí vývojový cíl (Rothbart, 1981; Santucci et al., 2008, Slaměnik, 2011 ad.). Nízká schopnost RE, ať už ve smyslu kulturně neadekvátní suprese (potlačování) či exprese (projevu) emocí, bývá často pokládána za ukazatel patologického chování (Calkins, Dedmon, 2000; Calkins, Fox, 2002; Fox, Calkins, 2003).

V tomto příspěvku chceme upozornit na některé fyziologické a sociokulturní souvislosti vývoje RE. Důvodem je akcentování významu biologického zrání a změn, se kterými je RE v průběhu života spojená a kterým je v psychologii věnováno méně pozornosti, a zároveň chceme v tomto příspěvku zdůraznit sociokulturní determinantu RE a ukázat, jak kultura vstupuje do RE a regulačních strategií. Cílem příspěvku je zdůraznit součinnost fyziologických a sociokulturních determinant vývoje RE. Z hlediska vývoje emocí a jejich regulace pak v souladu s Grosse a Thompsonem (Gross, Thompson, 2007; Thompson, 2006) pracujeme s tvrzením, že v průběhu života jsou emoce jedincem chápány stále více jako komplexní jevy a že se člověk postupně rozvíjí a mění ve schopnosti postihovat svoji emoční zkušenost. Zároveň se v ontogenezi regulační snahy jedince vyvíjejí v souladu s jeho temperamentovým základem, potřebou klidu či stimulace, reaktivitou, rozvojem kognice a pozornosti a s obecnými schopnostmi sebekontroly a ostatními osobnostními rysy a procesy (Gross, Thompson 2007; Thompson, 2006), a to vše v interakci s životním kontextem, zkušeností a aktuální situací jedince. Jedinec vždy vrůstá do určitého dynamického a zároveň tradičního kulturního rámce, který do značné míry determinuje jeho motivačně regulační cíle a tedy i to, jaké emoce bude prožívat, které bude projevovat, vůči komu a kdy, a jaké ze strategií regulace emocí bude považovat za kulturně žádoucí. Jedinec pak se svojí genetikou a fyziologickou výbavou více či méně „pasuje“ do aktuálního kulturního systému (fit to culture), ve kterém je k regulaci emocí socializován. Je třeba si uvědomit, že RE je procesem a úkolem, který je neustále v pohybu v souladu s tím, jak se vyvíjejí jedincovy schopnosti a mění životní zkušenosti, role a kontexty. Obecně je RE procesem sociálním i intrapersonálním (Campos, Campos, Barrett, 1989): její funkcí je ovlivňovat iniciaci, průběh, ukončení a projev emočních procesů. V rovině sociálních interakcí je funkcí RE udržení a ochrana osvědčených a fungujících systémů a pořádků, RE zajišťuje určitý řád v sociálních interakcích a zvyšuje jistotu členů skupiny ohledně jejich průběhu. Člen společnosti pak od útlého věku poznává pravidla projevu emocí (display rules) stejně jako pocitová pravidla (feeling rules), která jsou mu mnohdy oporou a průvodcem v sociálních interakcích. V rovině intrapersonální je RE zřejmě systémem, který chrání jedince před ustrnutím v určitém afektivním stavu (Rothermund, Voss, Wentura, 2008). RE je ve službách hédonických potřeb jedince (Koole, 2009) a má za cíl např. iniciovat, udržovat, omezovat či ukončovat (ať už dlouhodobé nebo krátkodobé) ne/žádoucí afektivní prožitky. Vzhledem k tomu, že prožitkově silné (především prožitkově negativní) emoce jsou pro organismus energeticky náročné (Sapolsky, 2007), je důležitou intrapersonální funkcí RE obnovovat hédonickou rovnováhu a fungovat „ekologicky“, bez nadbytečných energetických výdajů. Ačkoliv lidé mají tendenci regulovat spíše prožitkově negativní emoce (Gross, Thompson, 2007), každá kultura má trochu jiné představy o tom, které emoce jsou v jakých kontextech pozitivní či negativní (obzvláště, pokud se jedná o sebeuvědomované, sebereflexivní emoce typu hrdosti, viny či studu). Zároveň víme, že negativní emoce jsou pro jedince významné a jejich prožívání mnohdy zajišťuje jeho přežití (potažmo společnosti) a vedle toho i mnoho např. kognitivních benefitů, ja-

kými jsou např. zúžení kognitivně relevantního pole informací a zaměření pozornosti na problém, rychlá reakce či řešení ad. Z řady výzkumů (např. Diamond, Aspinwall, 2003; Fredrickson et al., 2003) vyplývá, že především dialog a interakce mezi negativními a pozitivními emocemi jsou pro jedince významné (tedy nikoliv pouze málo negativních a maximum pozitivních emocí) a umožňuje člověku efektivně a flexibilně čelit životním událostem a zdolávat je adekvátně vlastním zdrojům a kulturnímu systému. Funkcí RE je, alespoň podle nás, především udržovat a moderovat dialog mezi pozitivní a negativní afektivitou jedince a společenství. Pokud bychom měli formulovat cíl RE, pak by jím byla nejspíše flexibilita a variabilita, přiléhavost a schopnost změny regulačních strategií (behaviorálních, kognitivních, sociálních) a míry, jakou se jedinec naučí pracovat s informační hodnotou emoce, kterou zpracovává a žije, ať už v intrapersonálních či sociálních procesech.

Ačkoliv je téma RE a otázka „jak spravovat emoce“ stará, množství výzkumů, které se zabývají RE, roste exponenciálně teprve v posledním čtvrtstoletí. Tematicky se výzkumy zaměřují na konstrukty schopnosti regulovat emoce v různých vývojových obdobích (obvykle s důrazem na dětství či adolescenci) a strategie regulace emocí. RE je formována, sycena a determinována faktory **fyziologickými**, např. dozrávání frontálních mozkových laloků, změny na sympatiku a parasympatiku, hormonální proměnné ad., a **psychologickým** zráním, které je fyziologickým vývojem determinováno, např. změnami v kognitivních kompetencích, vývoji řeči ad., a rovněž faktory **sociokulturními**, např. charakterem emoční socializace, kulturními normami, praxí a očekáváními. RE je tak výsledkem interakce faktorů dědičnosti a vrozenosti s faktory prostředí a kulturně tvarovanou výchovou. Některým fyziologickým a sociokulturním souvislostem vývoje RE budeme věnovat následující kapitoly.

BIOLOGICKÉ KOŘENY VÝVOJE REGULACE EMOCÍ

Regulace emocí jedince stojí na pevném biologickém základě. Biologický základ emocí je vystaven na nervové soustavě a centrálním nervovém systému, ve kterém v souvislosti s emocemi hraje klíčovou roli mozkový kmen, hypothalamus a archaické podkorové oblasti limbického systému – amygdala a hipokampus (Barrett et al., 2007; Bell, Wolfe, 2007), které jsou rozhodující při rychlé identifikaci, dekódování a zpracovávání afektivních informací. Pokroky v emočních kompetencích a RE jsou vázány na vývoj a dozrávání neurobiologických struktur, konkrétně především frontálních a prefrontálních oblastí mozkové kůry (Porges, Doussard-Roosevelt, Maiti, 1994), které člověku v průběhu ontogeneze umožňují zvyšovat kontrolu nad jeho náladami a emocemi. Prefrontální mozková kůra reaguje na emoční informace pomaleji (s rozumem), je zodpovědná za racionální zpracovávání emočních informací (LeDoux, 2000) a je plně provázána s vývojem kognitivních kompetencí jedince. K morfoloogickým změnám dochází především ve vývojově mladší prefrontální mozkové kůře (Raz, 2000), která v období dospívání a dospělosti (oproti limbickému systému, který je dominantní v raném dětství) hraje stěžejní úlohu v regulaci emocí.

Značné množství výzkumů ukazuje na souvislost mezi temperamentem jedince a kvalitou či intenzitou emočního prožívání: např. pečovatelé i výzkumníci jsou schopni identifikovat děti, které jsou dispozičně „od přírody“ stydlivé a bázlivé, nebo jiné, které mají sklon ke vzteku, či takové děti, jimž negativní afektivní vyladění způsobuje značné těžkosti nejen v sociálním chování, ale třeba i v rozvoji kognice (Dodge, 1985, 1986; Rothbart, 1981). Děti přicházejí na svět s určitou individuálně danou aktivitou, emočním vyladěním, reaktivitou a pozorností, kterou lze pozorovat v interakci s vnějším světem: zatímco jedno dítě je lehce frustrovatelné, udrží pozornost pouze na několik málo vteřin a projevuje se častým pláčem, jiné dítě okamžitky

bdělosti vyplňuje motorickou aktivitou a vyhledáváním nových podnětů (Rothbart, Rueda, 2005). Ne všechny děti jsou od přírody pozitivně naladěné a se svojí výbavou pak hůře „pasují“ do kultur, pro které je šťastné, spokojené a pozitivní dítě vysokou hodnotou. Individuální afektivní charakter a styl jedince spolu s tím, jak pracuje s vlastní RE, jaké regulační strategie využívá, je tím, čemu v některých systémech říkáme temperament. Temperament je genetickým a vrozeným afektivním substrátem, který je tvarován a kultivován životními zkušenostmi a sociokulturním prostředím (ale srovnej s např. Buss, 1991, Cloninger, 2003, s autory, kteří ve svých temperamentových konstruktech nepracují s vlivem prostředí). Temperament můžeme definovat v souladu s Rothbartovou a Batesem (1998) nebo Rothbartovou a Derryberrym (1981) jako vrozené individuální rozdíly v pozornosti, emoční a motorické reaktivitě a v sebekontrolě.

Ustřední komponentou temperamentu je emocionalita či *afektivita*, kterou lze pojímat jako míru stability, četnosti a intenzity prožitku a projevu pozitivních, neutrálních či negativních emocí vůči okolí. Existuje celá řada výzkumů, především z dílny Calkinsové, Foxe a jejich kolegů (např. Calkins, Dedmon, 2000; Calkins, Johnson, 1998; Fox, 1989, 1991, 1994; Fox, Calkins, 2003), ze kterých vyplývá, že individuální rozdíly v temperamentových charakteristikách v útlém věku, především ty, které reflektují negativní afektivní vyladění, mají souvislost s vývojem a charakterem RE v pozdějším věku (většina výzkumů se soustřeďuje především na negativní afektivitu – sklon ke zlostnému chování, k frustraci, iritabilitě, špatné náladě apod.). Děti charakteristické negativním afektivním vyladěním mají podle těchto výzkumných studií sklon reagovat na vnější stresory s nelibostí, behaviorální reaktivitou a negativní expresivitou.

Druhým a neméně významným temperamentovým faktorem je podle Rothbartové a Derryberryho (1981) vedle emocionality *reaktivita* jedince, která je obvykle pokládána za nedělitelnou součást temperamentu. Reaktivitu lze vymezit jako okamžitost reakce, reakční práh a intenzitu reakce na senzomotorickou stimulaci (Rothbart, Derryberry, 1981). Některé děti mají nižší podnětové prahy pro pozitivní nebo negativní afektivní reakce než ostatní (Davidson, 1992, 1994; Derryberry, Rothbart, 1988; Fox, 1989; Porges, 1992) a některé mají lepší schopnost i dovednost emoce regulovat (např. se umí rychle a efektivně zklidnit, ukáznit, ukonejšit) než jiné (Rothbart, Derryberry, 1981; Rothbart, Rueda, 2005). Reaktivita úzce souvisí s různými měřitelnými fyziologickými proměnnými: např. s asymetrií EEG záznamů mezi levou a pravou hemisférou či respirační sinusovou arytmií (RSA), ze které je odhadován vagový tonus. Frontální EEG asymetrie je považována za indikátor predispozice dítěte k expresivnímu nebo vyhybavému chování, zvláště pak pravofrontální asymetrie, která je spojována s negativní expresí a zvýšenou tendencí jedince ke stresové reakci, a za dispozici k negativní reaktivitě (Calkins, Fox, Marshall, 1996; Davidson, 1992; Davidson; Fox, Calkins, 2003). RSA zase slouží již od narození dítěte jako ukazatel behaviorální a emoční reaktivity a lze ji považovat za významný prediktor regulačních schopností dítěte, včetně úspěšnosti koregulace ve vztahu rodič – dítě a schopnosti regulovat negativní emoce, např. v předškolním věku (Beauchaine, 2001; Huffman et al., 1998). Děti s vysokou a prudce reaktivní RSA v novorozeneckém a kojeneckém věku více pláčou a silněji reagují na bolest a jiné averzivní podněty než jejich vrstevníci (DiPietro, Porges, 1991; Gunnar et al., 1995) a spadají tak do skupiny dětí s obtížným temperamentem (Chess, Thomass, 1987). Souhrnně z výzkumů zaměřených na frontální EEG asymetrie, RSA a často také na činnost „stresové“ hypotalamo-hypofyzární osy (HPA) (viz např. Davenport et al., 2003; Stansbury, Gunnar, 1994) či „prosociální“ oxytocin (Kogan et al., 2011) vyplývá, že intraindividuální schopnost RE je do značné míry ovlivněna fyziologickými a genetickými proměnnými, které je nutné vnímat na

jedné straně jako biologické danosti, a na straně druhé jako proměnné, které podléhají vývoji, a tudíž i změně, a v různých obdobích života mohou být odlišně funkční a žádoucí. Některé komponenty, na které je temperament definičně vázán, konkrétně např. reaktivita či afektivní vyladění, se v průběhu života mohou vyvíjet a měnit (Rothbart, Derryberry 1981), a to například v souvislosti s rozvojem kognitivních kompetencí, empatie a introspekce a postupné dominance prefrontální mozkové kůry v interpretaci a regulaci emocí. Do různých období života také individuálně typické regulační styly jinak dobře „pasují“ – negativně naladěný a prudce reaktivní předškolák může být se stejným temperamentovým vybavením kulturně přijatelným (negativním a vzdorujícím) adolescentem a fyziologický hendikep, který bránil optimálnímu vývoji v dětství, má v adolescenci možnost být plně kompenzován. Reaktivita a negativní afektivita v dětství mohou být příslibem kulturně žádoucího sociálního fungování v dospělosti (Blatný et al., 2015; Šolcová et al., 2016). Axiom „on z toho vyroste“ pak může znamenat, že vyroste především z období, kde určitá afektivita a regulace není stereotypně považována za adekvátní (ačkoliv mnohdy její kvalita reálně brání jedinci v dosažení určitých kompetencí např. zaměření a udržení pozornosti v souvislosti se školní úlohou) – vývojová „porucha emoční regulace“ může být vývojovou „poruchou stereotypu“.

Z hlediska fyziologických determinant RE nás tak dosavadní výzkumy nabádají k otevřenosti a k eliminaci nálepkování např. „zlobivých“ a „hodných“ dětí, dětí „snadných“ či „obtížných“ temperamentů nebo dětí „s pomalým startem“ (viz např. Chess, Thomas, 1991). Výzkumy zaměřené na vývoj afektivity, především reaktivity a regulace emocí v dětství, dospělosti a ve stáří naznačují, že ačkoliv je temperament v mnoha přístupech (např. Buss, 1991; Cloninger, 2003) konstruován jako stabilní proměnná, bez ohledu na vliv růstu a zrání, kultury či učení, významné konstruktové komponenty temperamentu, jakými jsou např. reaktivita či afektivní vyladění, nevylučují změny, a to díky své provázanosti s vývojem fyziologických determinant, s rozvojem psychických kompetencí a determinací kulturními proměnnými, o kterých budeme dále hovořit. Změny v reaktivitě či afektivním vyladění v průběhu života mohou být dány např. i hormonálními změnami (významně např. v období pubescence, menopauzy), ale neméně významně změnami v morfologii mozkových struktur (úbytek mozkových buněk, demyelinizace, úbytek šedé i bílé mozkové hmoty a hutnosti synapsí, snížení hladiny neurotransmiterů, pokles funkce amygdaly ad.) v období pozdní dospělosti a stáří (viz Raz, 2000; Cacioppo et al., 2011). Vývoj emocí a jejich regulace celkově značně souvisí s genetickými danostmi a fyziologickým zráním jedince, na které je navázána reaktivita jedince, jeho potřeba klidu a stimulace, jeho temperament a emoční vyladění či regulační schopnosti.

REGULACE EMOCÍ V SOVISLOSTECH VÝVOJE KOGNITIVNÍCH PROCESŮ

Z psychologického hlediska dochází v souvislosti s regulací emocí k vývoji subjektivního prožívání od relativně málo diferencovaných prožitků po prožitky komplexní, dynamicky se rozvíjí schopnost pozornosti jedince, volního zaměření (attentional control) a kognitivní zpracování afektivní informace zvláště s ohledem na zhodnocení významu podnětové situace a elicitaci a označení emoce, kterou prožívá. Vyvíjí se schopnost mentalizace, sebereflexe a introspekce, empatie a také registrace a akceptace pravidel projevu (display rules) a pocitování emocí (feeling rules), expresivního chování a schopnost cílené sebekontroly (effortful control) a kontroly behaviorálního projevu (inhibitory control), mění se jedincovy implicitní i explicitní cíle, regulační strategie a schopnosti tyto strategie efektivně využívat.

Vývoj emocí, jejich regulace a vlastní seberegulace jedince je významně determinována vývojem kognitivních procesů a motivace. Kognitivní procesy jsou s afektivními procesy silně spjaty a někteří autoři (Eisenberg, 2000; Gross, 1998; Piaget, 1961 ad.) uvažují o nedělitelnosti těchto procesů v novorozeneckém a kojeneckém období a o čistě teoretickém dělení v dalším vývoji. Vzájemná provázanost kognitivních a emočních procesů bývá některými autory (Lewis, Sullivan, Michalson, 1988) metaforicky označována pomocí hudební terminologie jako „kognitivně-emoční fuga“, tedy skladba s rovností všech hlasů, kdy „hlavní téma“ je ve všech hlasech opakováno. V literatuře je však zároveň velmi vzácné pojmání vývoje emocí a jejich regulace s ohledem či ve vázanosti na vývoj kognitivních procesů a vývoj emocí a jejich regulace je spíše opomíjen v učebnicích vývojové psychologie (např. jak se období názorného myšlení promítá do afektivních procesů jedince, jeho schopnosti regulace apod.). Afektivní chování a změny v RE přitom často pokroky ve vývoji kognice signalizují a zrcadlí, jak si ukážeme dále.

Někteří autoři v souvislosti s vývojem regulace emocí akcentují záměrnost (intent) regulace (Eisenberg, 2000; Thompson, 1994), přičemž záměrnost a schopnost rozpoznat a sledovat své cíle je provázána (kromě kognice) s motivací. S ohledem na RE bývá v psychologii často akcentována také pozornost a její podíl v regulačních strategiích a schopnostech jedince. Volní zaměření pozornosti, konkrétně např. převedení pozornosti na jiný podnět, bývá považováno za významný moment emoční sebekontroly, který přispívá k řízení průběhu jak negativních, tak pozitivních emocí (Fox, Calkins, 2003). Výzkumy Rothbartové a Derryberyho (1981) nebo Rothbartové a Ruedy (2005) ukazují, že např. u dětí ve věku 3 až 6 měsíců dochází během krátkých epizod zaměřené pozornosti k výraznému snížení negativního a nárůstu pozitivního afektivního vyladění. V souboru dětí batolecího věku ty, které vykazovaly častější problémové chování (na základě vysokého skóru v Dotazníku dětského chování – Child Behavior Checklist), rovněž projevovaly menší schopnost udržet pozornost v široké varietě úkolů oproti dětem, jejichž dotazníkový skór byl nižší a „méně problémový“ (Calkins, Dedmon, 2000). Větší schopnost zaměřit pozornost a menší roztěkanost či nesoustředěnost bývá empiricky spojována s pozitivní afektivitou, menší bojácností a vyhýbavostí v interakci s vrstevníky, nižší hladinou kortizolu v krvi a s levofrontální asymetrií na EEG (Pérez-Edgar, Fox, 2005).

Změny v RE zrcadlí změny v kognici. Konkrétně např. u projevu libosti je po zhruba čtvrtém měsíci věku patrná afektivně regulační změna, kdy děti kognitivně diferencují mezi podněty a osobami, kterým jsou ochotny věnovat úsměv. Rose, Futterweit a Jankowski (1999) zjistili, že kojenci, kteří po čtvrtém měsíci projevovali častěji pozitivní emoce (oproti těm, kteří se vůči podnětům projevovali neutrálně či negativně) byli pomalejší v rozpoznávání známých tváří od tváří neznámých. Změna v afektivním projevu libosti v sociální interakci je v případě úsměvu signálem rostoucích kompetencí dítěte a jeho optimálního kognitivního vývoje. Podobně je to s projevem emoce znechucení: zatímco dítě v batolecím věku v experimentální situaci vypije nápoj s vhozeným broukem, totéž dítě v předškolním období (Piagetově názorového myšlení) je při experimentální situaci už výrazně méně ochotné nápoj vypít a v kognitivním období konkrétních operací (cca od 7 let) vyvolává u dítěte znechucení už jen představa nápoje s broukem, odmítá pít i ze sklenice, ve které byl „kdysi“ brouk, nebo dokonce ze které pil někdo před ním (Fallon, Rozin, Pliner, 1984; Rozin, Fallon, Augustoni-Ziskind, 1985). Kognitivní pokrok, přechod k formálním operacím bývá v dalším vývoji, kolem 12. roku věku, signalizován chápáním možnosti *kontaminace* objektů (např. použití cizího hřebenu nebo kartáčku) a zároveň vyšší tolerancí a ote-

vřeností vůči věcem, které byly považovány za nechutné a vrcholí až určitou fascinací hnusem v rané adolescenci (zachyceným např. v hororovém filmu). Vývoj emocí a jejich regulace je celkově neodmyslitelný od vývoje kognitivních schopností jedince a lze na mnoha příkladech ukázat, jak projev a změna v práci s emocemi signalizuje a zrcadlí pokrok v rozumových schopnostech dítěte.

SOCIOKULTURNÍ SOUVISLOSTI VÝVOJE REGULACE EMOCÍ

Vývoj regulace emocí je vždy závislý na kultuře a subkultuře, do které jedinec vrůstá a v níž žije, a existuje velmi málo věcí, které by byly považovány ve všech kulturách z hlediska emocí a práce s nimi za optimální, či by byly dokonce považovány za optimální v různých historických rozmezech v rámci jedné kultury. Z hlediska afektivity je právě RE tou proměnnou, ve které se kultury nejvíce liší, a Mesquita a Frijda (1992) považují RE za hlavní zdroj kulturních rozdílů v rámci emočního procesu a tvrdí, že především pravidla vyjadřování a pocítování emocí obecně ovlivňují emoční spontaneitu a emoční projev (viz rovněž Poláčková Šolcová, Kolářčik, Tavel, 2013). Vývoj emocí a jejich regulace je sociokulturním fenoménem a každá kultura vychovává své členy k těm emocím, které jsou kulturně žádoucí, akceptované a očekávané (např. štěstí, hrdost, stud) a eliminuje až tabuizuje prožitek a projev emocí, které jsou kulturně nežádoucí či disfunkční (např. závist, pýcha) (Mesquita, Boiger, 2014). Každá kultura také přikládá jiný význam určitým emocím v jednotlivých obdobích lidského života, chápe rozdílně etiologii a atribuci emocí nějaké příčině (Mesquita, Walker, 2003). Kultura – jakožto dynamický systém sdílených a z generace na generaci předávaných představ a praxí – ovlivňuje zásadním způsobem to, co cítíme, jak tomu rozumíme a jak se chováme, podněcuje či zabraňuje prožitku a projevu konkrétních emocí a určuje, které emoce a jejich prožívání či projev jsou v kterých situacích sankcionovány (Markus, Kitayama, 1991, 2001; Matsumoto et al., 2008; Mesquita, Frijda, 1992). Kultura vstupuje do kterékoliv části emočně regulačního procesu, ovlivňuje chápání konkrétních situací jako afektivních, ovlivňuje, zda jedinec předchází prožitku určité emoce (např. zlosti), jak prožitek emocí zpracovává a hodnotí (reappraisal) a zda a jak s jíž probíhající emocí naloží (např. potlačení projevu, internalizace, agrese). Emoce jsou v mnoha psychologických směrech chápány jako sociálně konstruované, stejně tak jako pojetí já a sociálních vztahů ve společnosti (Hui, Triandis, 1986; Markus, Kitayama, 1991; Schwarz, 2006; Triandis, 1995), pravidla projevu emocí (Matsumoto et al., 2008; Poláčková Šolcová, Matsumoto, 2013), pravidla prožívání emocí (Hochschild, 1990) či socializační i výchovné obyčeje. Chápání vývoje emocí a jejich regulace bez přihlídnutí ke kulturním faktorům je považováno za neúplné (Cole, Tamang, Shresthaet, 2006; Saarni, 1999).

Každá kultura stanovuje a sdílí afektivní diskurz, který je prostřednictvím rodiny předáván z generace na generaci: implicitně je tak předávána i informace o tom, které emoce a který projev se v průběhu historie osvědčily jako vhodné pro přežití jejich členů. Například v českém souboru vysokoškolských studentů emoce hrdosti nejsilněji korelovala s negativními emocemi (se znechucením a nevrlostí, zatímco ve slovenském souboru s emocemi bezpečí, zájmu a potěšení) – prožívání hrdosti se v rámci historie pravděpodobně neukázalo jako efektivní strategie přežití pro české etnikum (Poláčková Šolcová, Kolarčik, Tavel, 2013) a fenomenologie hrdosti je v českém pojetí pravděpodobně jiná, než je tomu u mnoha dalších národů, kde je hrdost vnímána silně pozitivně. V emoční socializaci dětí bychom pak mohli zjišťovat, že např. české děti nejsou podporovány k prožívání hrdosti a hrdost je spojována s namyšleností, egoismem, pýchou, vychloubáním, sebechválou apod. Rodina v rámci emoční socia-

lizace ukazuje na afektivní procesy jedince, na jejich příčiny a důsledky, interpretuje prožívání jedince a afektivní projevy podněcuje, nebo naopak upozaduje a celkově pomáhá jedinci porozumět vlastní afektivitě v rámci daného kulturního kontextu. Děti jsou socializovány tak, že nemohou projevit některé emoce např. z důvodů prosociálních (zranit něčí city) a sebeprotektivních (rozhněvat někoho silnějšího) a musejí projevit emoce jiné (např. pokoru či úctu) v komunikaci s autoritou. V této souvislosti výzkumy ukazují, že děti, na jejichž afektivní projev (např. pláč, distres) je reagováno s malou časovou latencí, jsou v pozdějším vývoji méně plačtivé a celkově spokojenější než děti, u nichž k regulaci emocí pečovatelé přistupují pomaleji nebo jejich emoce ignorují (Denham, 1993; Denham, et al., 1997). Zároveň ale bylo zjištěno, že pokud pečovatel začne kompetentněji reagovat na afektivní potřeby dítěte, zvyšuje i emoční kompetenci dítěte (Denham, et al., 1997; Egeland, Farber, 1984). Výzkumy celkově prokázaly, že emoční socializace ze strany rodičů determinuje chápání emocí a vlastních prožitků dětmi a ovlivňuje jejich RE i emoční kompetenci (viz např. Denham, Grout, 1993; Dunn et al., 1991; ad.). Některé strategie regulace emocí (ať už behaviorální, kognitivní či sociální) jsou přitom považovány za méně zdravé než jiné: například potlačování projevu emocí, emoční suprese, internalizace, ruminace apod. jsou považovány za regulaci jdoucí proti duševnímu i fyzickému zdraví (viz např. Aldao, Nolen-Hoeksema, Schweizer, 2010) a duševní pohodě (Gross, John, 2003). Nedávné výzkumy ale naznačují, že suprese má negativní souvislosti s duševní pohodou pouze v independentních kulturách, ale nikoliv v interdependentních, kde jsou obecně ukázněnost projevu a potlačování emocí chápány jako žádoucí (Cheung, Park, 2010). Z hlediska kognitivních strategií by bylo lze předpokládat, že např. kognitivní akceptace problému bude silněji podporována v interdependentních kulturách a přehodnocení situace v kulturách independentních: vztah přehodnocení a independence ale dosud nebyl prokázán (Matsumoto, Yoo, Nakagawa, 2008). Různé vztahy mezi strategiemi RE a kulturním prostředím jsou zatím spíše hypotetizovány a nemají empirickou evidenci, ale z hlediska vývoje je explicitní, že kultura určité typy regulačních strategií podporuje a jiné nikoliv.

V tomto příspěvku jsme se v krátkosti pokusili naznačit, jak se vybrané fyziologické proměnné, změny v kognitivních kompetencích a sociokulturní požadavky promítají do vývoje emocí a jejich regulace. Emocím a jejich regulaci je ve srovnání s vývojem kognitivních procesů věnována malá pozornost a domníváme se, že komplexnější pohled na ontogenezi afektivních procesů v literatuře stále chybí. Z příspěvku vyplývá, že vývoj emocí a jejich regulace je pevně spjat s fyziologickými proměnnými, které zase souvisejí s reaktivitou a afektivním vyladěním jedince, jež jsou součástí temperamentových komponent v konstruktu osobnosti člověka. Zatímco v mnoha případech je temperament považován za stabilní proměnnou, lze se domnívat, že například reaktivita či schopnost regulace emocí či sebekontroly jsou komponentami temperamentu, které se v průběhu života vyvíjejí, a tudíž se mohou měnit, ať už v souvislosti s fyziologickým zráním organismu, kognitivními kompetencemi, cíli jedince či kulturními požadavky na regulaci emocí.

LITERATURA

- Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S., Schweizer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: a meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 30 (2), 217-237.
- Barrett, L. F., Mesquita, B., Ochsner, K. N., & Gross, J. J. (2007). The experience of emotion. *Annual Review of Psychology*, 58, 373-403.
- Bell, M., Wolfe, C. D. (2004). Emotion and cognition: An intricately bound developmental process. *Child Development*, 75, 366-370.
- Beauchaine, T. (2001). Vagal tone, development, and Gray's motivational theory:

- Toward an integrated model of autonomic nervous system functioning in psychopathology. *Development and Psychopathology*, 13, 183-214.
- Blatný, M. (2007). On personality stability and change: Main results of Brno Longitudinal Study on life-span development. *Ceskoslovenská psychologie*, 51, 37.
- Blatný, M., Millová, K., Jelínek, M., Osecká, T. (2015). Personality predictors of successful development: Toddler temperament and adolescent personality traits predict well-being and career stability in middle adulthood. *PLoS ONE*, 10(4): e0126032.
- Buss, A. H. (1991). The EAS theory of temperament. In *Explorations in temperament* (pp. 43-60). New York: Springer.
- Cacioppo, J. T., Berntson, G. G., Bechara, A., Tranel, D., Hawkley, L. C. (2011). Could an aging brain contribute to subjective well-being? In A. Todorov, S. T. Fiske, D.A. Prentice (Eds.). *The value added by a social neuroscience perspective. Social neuroscience: Toward understanding the underpinnings of the social mind*, Oxford: Oxford University Press, 249-262.
- Calkins, S. D., Dedmon, S. A. (2000). Physiological and behavioral regulation in two-year-old children with aggressive/destructive behavior problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 103-118.
- Calkins, S. D., Fox, N. A. (2002). Self-regulatory processes in early personality development: A multilevel approach to the study of childhood social withdrawal and aggression. *Development and Psychopathology*, 14, 477-498.
- Calkins, S. D., Johnson, M. C. (1998). Toddler regulation of distress to frustrating events: Temperamental and maternal correlates. *Infant Behavior and Development*, 21, 379-395.
- Calkins, S. D., Fox, N. A., Marshall, T. R. (1996). Behavioral and physiological antecedents of inhibition in infancy. *Child Development*, 67, 523-540.
- Clore, G. L. (2014). *Affective impact on judgement and thought*. Inaugural Conference of Society of Affective Science, April 24-26, Washington, DC.
- Cloninger, C. R. (2003). Completing the psychobiological architecture of human personality development: Temperament, character, and coherence. In *Understanding Human Development* (pp. 159-181). Springer US.
- Cole, P., Tamang, B. L., Shrestha, S. (2006). Cultural variations in the socialization of young children's anger and shame. *Child Development*, 77, 1237-1251.
- Davenport, M. D., Novak, M. A., Meyer, J. S., Tiefenbacher, S., Higley, D. J., Lindell, S. et al. (2003). Continuity and change in emotional reactivity in rhesus monkeys throughout the prepubertal period. *Motivation and Emotion*, 27, 57-76.
- Davidson, R. J. (1992). Emotion and Affective Style: Hemispheric Substrates. *Psychological Science*, 3, 39-43.
- Davidson, R. J. (1994). Honoring biology in the study of affective style. In P. Ekman, R. J. Davidson, (Eds.), *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* (321-28). New York: Oxford University Press.
- Denham, S. A. (1993). Maternal emotional responsiveness and toddlers' social-emotional competence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34, 715-728.
- Denham, S. A., Grout, L. (1993). Socialization of emotion: Pathway to preschoolers' emotional and social competence. *Journal of Nonverbal Behavior*, 17, 205-227.
- Denham, S. A., Mitchell-Copeland, J., Strandberg, K., Auerbach, S., Blair, K. (1997). Parental contributions to preschoolers' emotional competence: Direct and indirect effects. *Motivation and Emotion*, 21, 65-86.
- Derryberry, D., Rothbart, M. K. (1988). Arousal, affect, and attention as components of temperament. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 958-966.
- Diamond L., M., Aspinwall, L. G. (2003): Emotion Regulation Across the Life Span: An Integrative Perspective Emphasizing Self-Regulation, Positive Affect, and Dyadic Processes, *Motivation and Emotion*, 27, 2, 125-156. DiPietro, J. A., Porges, S. W. (1991). Vagal responsiveness to gavage feeding as an index of preterm stress. *Pediatric Research*, 29, 231-236.
- Dodge, K. A. (1985). Facets of social interaction and the assessment of social competence in children. In B. Schneider, K. H. Rubin, J. Ledingham (Eds.), *Children's peer relations: Issues in assessment and intervention* (3-22). New York: Springer-Verlag.
- Dodge, K. A. (1986). A social information processing model of social competence in children. In M. Perlmutter (Ed.), *Cognitive perspectives on children's social and behavioral development*. The Minnesota Symposia on Child Psychology, 18, (77-126). Hillsdale, N. J.: Erlbaum. Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D., Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 5643, 290-292.
- Dunn, J., Brown, J. R., Beardsall, L. (1991). Family talk about feeling states and children's later understanding of others' emotions. *Developmental Psychology*, 27, 448-455.

- Egeland, B., Farber, E. (1984). Infant-mother attachment: Factors related to its development and changes over time. *Child Development, 55*, 753-771.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual review of psychology, 51*, 665-697.
- Fallon, A. E., Rozin, P., Pliner, P. (1984). The child's conception of food: The development of food rejections with special reference to disgust and contamination sensitivity. *Child development, 55*, 566-575.
- Fox, N. A. (1989). Psychophysiological correlates of emotional reactivity during the first year of life. *Developmental Psychology, 25*, 495-504.
- Fox, N. A. (1991). If it's not left, it's right: Electroencephalogram asymmetry and the development of emotion. *American Psychologist, 46*, 863-872.
- Fox, N. A. (1994). Dynamic cerebral processes underlying emotion regulation. *Monographs of the society for research in child development, 59*(2-3), 152-186.
- Fox, N. A., Calkins, S. D. (2003). The development of self-control of emotion: Intrinsic and extrinsic influences. *Motivation and Emotion, 27*, 7-26.
- Fredrickson, B. L., Tugade, M. M., Waugh, C. E., Larkin, G. R. (2003). What good are positive emotions in crisis? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*, 365-376.
- Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology, 2*, 271-299.
- Gross, J. J., John, O. P. (2003). Individual differences in two emotion regulation processes: implications for affect, relationships, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, 85*, 348-362.
- Gross, J. J., Thompson, R. A. (2007a). Emotion regulation: Conceptual foundations. In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (3-24). New York: Guilford Press.
- Gunnar, M. R., Porter, F. L., Wolf, C. M., Rigatuso, J., Larson, M. C. (1995). Neonatal stress reactivity: Predictions to later emotional temperament. *Child Development, 66*, 1-13.
- Hochschild, A. R. (1990). Ideology and emotion management: A perspective and path for future research. In: T. D. Kemper (Ed.), *Research agendas in the sociology-of-emotions* (pp. 117-142). Albany, NY: State University of New York Press.
- Huffman, L. C., Bryan, Y. E., del Carmen, R., Pedersen, F. A., Doussard-Roosevelt, J. A., Porges, S. W. (1998). Infant temperament and cardiac vagal tone: Assessments at twelve weeks of age. *Child Development, 69*, 624-635.
- Hui, C. H., Triandis, H. C. (1986). Individualism-collectivism: A study of cross-cultural researchers. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 17*, 225-248.
- Cheung, R. Y., Park, I. J. K. (2010). Anger suppression, interdependent selfconstrual, and depression among Asian American and European American college students. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology, 16*, 517-525.
- Chess, S., Thomas, A. (1987). *Origins and evolution of behavior disorders: From infancy to early adult life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Chess, S., Thomas, A. (1991). Temperament and the concept of goodness of fit. In J. Strelau, A. Angleitner (Eds.), *Explorations in temperament: International perspectives on theory and measurement* (15-28). New York: Plenum Press.
- Kogan, A., Saslow, L. R., Impett, E. A., Oveis, C., Keltner, D., Saturn, S. R. (2011). Thin-slicing study of the oxytocin receptor (OXTR) gene and the evaluation and expression of the prosocial disposition. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 108*, 19189-19192.
- Koole, S. L. (2009). The Psychology of Emotion Regulation: An Integrative Review. *Cognition and Emotion, 23*, 4-41.
- LeDoux, J. E. (2000). Emotion circuits in the brain. *Annual Reviews of Neuroscience, 23*, 155-184.
- Lewis, M., Sullivan, M. W., Michalson, L. (1984). The cognitive-emotional fugue. In C. E. Izard, J. Kagan, and R. B. Zajonc (Eds.), *Emotion, cognition, and behavior* (pp. 264-288). Cambridge: Cambridge University Press.
- Markus, H., Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review, 98*, 224-253.
- Markus, H. R., Kitayama, S. (2001). The cultural construction of self and emotion: Implications for social behavior. In W.G. Parrot (Ed.), *Emotions in social psychology: Essential Reading*, (119-137). Ann Arbor: Taylor and Francis.
- Rogers, K. B., Schröder, T., von Scheve, C. (2014). Dissecting the Sociality of Emotion: A Multilevel Approach. *Emotion Review, 6*, 124-133.

- Matsumoto, D., Yoo, S. H., Fontaine, J. et al. (2008). Mapping expressive differences around the world: The relationship between emotional display rules and individualism versus collectivism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39, 55-74.
- Matsumoto, D., Yoo, S. H., Nakagawa, S. (2008). Culture, emotion regulation, and adjustment. *Journal of personality and social psychology*, 94, 925-937.
- Mesquita, B., Boiger, M. (2014). Emotions in context: A sociodynamic model of emotions. *Emotion Review*, 6, 4, 298-302.
- Mesquita, B., Frijda, N. H. (1992). Cultural variations in emotions: A Review. *Psychological Bulletin*, 112, 2, 179-204.
- Mesquita, B., Walker, R. (2003). Cultural differences in emotions: A context for interpreting emotional disturbances. *Behaviour Research and Therapy*, 41, 777-793.
- Pérez-Edgar, K., Fox, N. A. (2005). Temperament and anxiety disorders. *Child & Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 14, 681-706.
- Piaget, J. (1961). *La psychologie de l'intelligence*. Paris: Armand Colin.
- Poláčková Šolcová, I., Matsumoto, D. (2013). Pravidla projevu primárních emocí v sociálních interakcích. *Československá psychologie*, 57, 104.
- Poláčková Šolcová, I., Tavel, P., Kolarčík, P. (2013). Jsou opravdu Slováci "emočnější" než Češi? Sonda do emocionality českých a slovenských vysokoškoláků. *Československá psychologie*, 57, 406-429.
- Porges, S. (1992). Vagal tone: A physiological marker of stress vulnerability. *Pediatrics*, 90, 498-504.
- Porges, S. W., Doussard-Roosevelt, J. A., Maiti, A. K. (1994). Vagal tone and the physiological regulation of emotion. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59, 167-186.
- Raz, N. (2000). Aging of the brain and its impact on cognitive performance: Integration of structural and functional findings. In: Craik FIM, Salthouse TA, eds. *The Handbook of Aging and Cognition*, 2nd ed., Mahwah, N. Lawrence Erlbaum Associates, 1-90.
- Rose, S. A., Futterweit, L. R., Jankowski, J. J. (1999). The relation of affect to attention and learning in infancy. *Child Development*, 70, 549-559.
- Rothbart, M. K. (1981). Measurement of temperament in infancy. *Child Development*, 52, 569-578.
- Rothbart, M. K., Bates, J. E. (1998). Temperament. In W. Damon (Series Ed.), N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology* (3, 105-176). *Social, emotional, and personality development* (5th ed.).
- Rothbart, M. K., Derryberry, D. (1981). Development of individual differences in temperament. In M. E. Lamb, A. L. Brown (Eds.), *Advances in developmental psychology* (37-86). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Rothbart, M. K., Rueda, M. R. (2005). The development of effortful control. In U. Mayr, E. Awh, S. Keele (Eds.), *Developing individuality in the human brain: A tribute to Michael I. Posner* (167-188). Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Rothermund, K., Voss, A., Wentura, D. (2008). Counter-regulation in affective attentional bias: A basic mechanism that warrants flexibility in motivation and emotion. *Emotion*, 8, 34-46.
- Rozin, P., Fallon, A., Augustoni-Ziskind, M. (1985). The child's conception of food: The development of contamination sensitivity to "disgusting" substances. *Developmental Psychology*, 21, 1075-79.
- Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. Guilford Press, New York.
- Santucci, A. K., Silk, J. S., Shaw, D. S., Gentzler, A. L., Fox, N. A., Kovacs, M. (2008). Vagal tone and temperament as predictors of emotion regulation strategies in young children. *Developmental Psychobiology*, 50, 205-216.
- Saphire-Bernstein, S., Way, B. M., Kim, H. S., Sherman, D. K., Taylor, S. E. (2011). Oxytocin receptor gene (OXTR) is related to psychological resources. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108, 15118-15122.
- Sapolsky, R. M. (2007). Stress, stress-related disease, and emotional regulation. In J. J. Gross, (Ed.) *Handbook of emotion regulation*. New York: Guilford Press.
- Scherer, K. R. (2000). Psychological models of emotion. In J. C. Borod (Ed.), *The Neuropsychology of Emotion* (137-162). New York: Oxford University Press.
- Schwartz, S. H. (2006). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, G. Eva (Eds.): *Measuring attitudes cross-nationally - lessons from the European Social Survey*. London: Sage.
- Slaměník, I. (2011). *Emoce a interpersonální vztahy*. Grada Publishing a.s., Praha.
- Stansbury, K., Gunnar, M. R. (1994). Adrenocortical activity and emotion regulation. In N. Fox (Ed.), *The development of emotion regulation: Biological and behavio-*

- ral considerations*. Monographs of the Society for Research in Child Development, 59, 108-134.
- Stuchlíková, I. (2002). *Základy psychologie emocí*. Praha, Portál.
- Šolcová, I., Blatný, M., Jelínek, M., Kebza, V. (2016). Relation of toddler temperament and perceived parenting styles to adult residence. *Československá psychologie*, 60, 61-70.
- Thompson, R. A. (1994). Emotion regulation: A theme in search of definition. In N. A. Fox (Ed.), *The development of emotion regulation: Biological and behavioral considerations*. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59, 25-52.
- Thompson, R. A. (2006). The development of the person: Social understanding, relationships, conscience, self. In W. Damon, R. M. Lerner, and N. Eisenberg (Eds.) *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*, 6th ed., New York: Wiley.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism & collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.

SOUHRN

Vývoj regulace emocí v ontogenezi člověka je zajímavým procesem. Tento příspěvek se zaměřuje na vybrané fyziologické, psychologické a sociokulturní proměnné, které se promítají do vývoje regulace emocí. Argumentuje, že regulace emocí je procesem, který je silně vázaný na biologické danosti organismu (např. vagový tonus, RSA), které ale s ohledem na fyziologické a kognitivní zrání jedince mohou podléhat změnám (reaktivita, afektivní vyladění). Příspěvek se dále soustřeďuje na psychologické proměnné a to, jak změny v regulaci emocí mohou signalizovat a zrcadlit pokrok v kognitivních kompetencích jedince. V poslední části se zaměřuje na sociokulturní determinanty regulace emocí, kdy autorky vycházejí z předpokladu, že každá kultura podporuje své členy v prožívání určitých emocí, jejichž prožitek a projev se v průběhu historie ukázaly jako výhodné a žádoucí a zvyšovaly šanci etnika na přežití.

SOCIÁLNÍ DIMENZE OPTIMÁLNÍHO VÝVOJE: OTÁZKY A VÝZVY

KATARÍNA MILLOVÁ

Psychologický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Social dimension of optimal development: Questions and challenges

K. Millová

Optimal development is an area that is associated with more systematic research in last years. Even due to its relatively short history it is connected with numerous inconsistent and ambiguous areas, which are a challenge for both theoretical and empirical level. These include terminological and partly also contextual inconsistencies of the construct of optimal development and its cultural and historical dependence. The suitability of the selection of criteria of optimality is often discussed; these are insufficiently defined in many studies. The paper deals mainly with the social dimension

of optimal development and problems related mainly to the selection of adequate indicators (career stability, socioeconomic status, absence of risk behavior etc.). Many of them are culturally specific and influenced by cohort effect that can affect mainly the interpretation of the results of longitudinal studies and cross-cultural comparisons.

key words:

optimal development,
adaptive social functioning,
longitudinal research

klíčová slova:

optimální vývoj,
adaptivní sociální fungování,
longitudinální výzkum

ÚVOD

V uplynulých dvou dekáдах se teoretický i empirický výzkum psychologie celoživotního vývoje začal systematictěji soustřeďovat mimo jiné i pod vlivem pozitivní psychologie také na kladné stránky vývoje. Optimální vývoj je jednou z oblastí, která na myšlenky pozitivní psychologie (ale také psychologie osobnosti a zdraví, gerontologie nebo sociologie) navazuje (Pulkkinen, Caspi, 2002; Šolcová, 2011). Jde o multidisciplinární oblast, která konkrétně u vývojové psychologie čerpá i ze starších teorií a výzkumů: Termanovy longitudinální studie nadaných dětí (Holahan, Sears, 1995), Eriksonovy (1950/2002) psychosociální teorie vývoje, Havighurstovy (1953) teorie vývojových úkolů nebo humanisticky orientovaných teorií vývoje (Maslow, 1962/2014; Rogers, 1989).

I vzhledem k tomu, že systematický výzkum optimálního vývoje se objevuje až od druhé poloviny 90. let 20. století, není překvapivé, že se tato oblast potýká s mnoha problémy. Jde například o nejednotnost v termínech nebo v obsahovém vymezení. Týká se rozmanitosti používaných názvů, definovaných dimenzí a jejich kulturní a historické relativity.

TERMINOLOGICKÁ NEJEDNOTNOST A DEFINICE POJMU

Vzhledem k různorodosti teorií a disciplín, ze kterých optimální vývoj vychází, je poměrně očekávatelné, že stejná rozmanitost se projeví i na *terminologické rovině*. V této oblasti se můžeme setkat s označením úspěšný vývoj (Pulkkinen, 2009; Pulkkinen, Caspi, 2002), ale také s termíny jako jsou optimální vývoj (Heckhausen, Wrosch, Fleeson, 2000) nebo pozitivní vývoj (Staudinger, Kunzmann, 2005). Každý z těchto termínů bývá využíván v trochu odlišném kontextu. Například pojem pozitivní vývoj se zažil spíše ve výzkumech, které se zabývají mladšími věkovými skupinami, a to především adolescenty (Lerner, Theokas, Jelicic, 2005). Označení úspěšný vývoj se nejčastěji používá ve studiích zabývajících se středním věkem a stárnutím (Baltes, Baltes, 1990; Pulkkinen, Nygren, Kokko, 2002). Termín optimální vývoj je zakotven spíše v oblasti psychologie zdraví, zároveň však má z trojice používaných termínů nejmenší hodnotící konotaci (pro přehled viz Heckhausen, Wrosch, Fleeson, 2000). Navzdory určitým obsahovým odlišnostem je mnoho výzkumníků přesvědčeno, že se tato označení dají používat jako synonyma (Schulz, Heckhausen, 1996).

Optimální vývoj bývá definován z různých úhlů pohledu. Výzkumníci, kteří vycházejí především z psychologie celoživotního vývoje (lifespan psychology) nebo z teorií životní dráhy (life course theory), definují optimální vývoj jako *udržení rovnováhy*. Jde například o rovnováhu mezi změnou interpersonálních a intrapersonálních procesů (primární a sekundární kontrola; Heckhausen, Schulz, 1995), přizpůsobení si prostředí a přizpůsobení vlastní osoby (asimilace a akomodace; Brandtstädter, 1998) nebo o rovnováhu mezi historií a kulturou, načasováním událostí, požadavky významných druhých a vlastní osobou (Elder, Giele, 2009). Další skupina výzkumníků navazuje na humanistickou tradici a definuje optimální vývoj v kontextu *růstu a pokroku* v jakémkoli věku člověka. Sem patří například model Ryffové (1991), která osobní růst považuje za důležitou součást vývoje, jenž vede k pocitu nepřetržitého vývoje jako člověka. Třetí skupina definic překračuje hranici psychologických jevů a vymezuje optimální vývoj jako *dobré fungování*: ať už z biologického hlediska jako zdraví (Rowe, Kahn, 1997) nebo ze sociologického hlediska jako efektivní fungování ve společnosti (Helson, Wink, 1987).

PŘÍSTUPY K OPTIMÁLNÍMU VÝVOJI, JEJICH PŘÍNOSY A OMEZENÍ

V současnosti je na optimální vývoj nahlíženo jako na proces přizpůsobení (adaptace) nebo jako na proces růstu (Staudinger, Kunzmann, 2005). Oba přístupy mají své silné i slabé stránky. *Modely založené na přizpůsobení* přistupují k optimálnímu vývoji z hlediska dobrého fungování v kontextu konkrétní společnosti. Ve své podstatě jsou normativní: hodnotí to, jak se člověk přizpůsobuje požadavkům (normám) společnosti například v naplňování vývojových úkolů nebo vyhýbání se rizikovému chování (Havighurst, 1953; Helson, Wink, 1987). Taková forma fungování však může být vnímána i negativně – například Fromm (1941/1993) považuje adaptaci za nejuniverzálnější formu neurózy. Další nevýhodou je závislost na kultuře: každá společnost si vytváří vlastní normy a požadavky, kterým se lidé přizpůsobují (pro přehled Pulkkinen, Caspi, 2002). *Modely založené na růstu* hodnotí optimální vývoj z hlediska dosažení (subjektivně) ideálního stavu. V psychologii úzce souvisí s tzv. zralou osobností, jejíž zkoumání má poměrně dlouhou historii (např. v teoriích Allporta, Eriksona, Frankla, Rogerse). Vzhledem k tomu, že souvisí s vnitřním rozvojem, ve velké míře se neohlíží na vnější požadavky. Někdy se vnitřní růst může odchýlit od norem natolik, že bývá vnímán okolím dokonce negativně a naráží na nepochopení společnosti (pro přehled viz Staudinger, Kunzmann, 2005).

Někteří výzkumníci vnímají přizpůsobení a růst jako dvě nezávislé dimenze, z vývojového hlediska jsou však významně propojené. Určitá úroveň adaptace je nutnou, ale nikoli jedinou podmínkou pro osobnostní růst. Jejich výskyt v průběhu života je také odlišný: přibližně do poloviny mladé dospělosti růst i adaptace vykazují stejný (pozitivní) průběh (rozvoj identity, sebeobrazu atd.). Ve střední a starší dospělosti se objevuje stále méně zážitků, které by přispívaly k osobnostnímu růstu. Ve vyšším věku tak můžeme pozorovat (normativní) nárůst adaptace, který souvisí s přizpůsobením se sociálním požadavkům, rolím a úkolům. Naopak, zvyšování úrovně osobnostního růstu je v starším věku spíše výjimečné (Staudinger, Kunzmann, 2005).

Jiné rozdělení přístupů k optimálnímu vývoji navrhuje Pulkkinenová a Caspi (2002): (1) modely růstu, (2) lifespanové modely a (3) modely životní dráhy. Na rozdíl od předešlého rozdělení se tato klasifikace soustřeďuje spíše na původ teorií (např. psychologicky vs. sociologicky orientované) než na způsob, jakým hodnotí průběh optimálního vývoje.

POTŘEBA KRITÉRIÍ OPTIMÁLNOSTI A JEJICH NEDOSTATKY

Podle Akademického slovníku cizích slov (Petrácková, Kraus a kol., 1995) je pojem „optimální“ definován jako „nejlepší, nejvhodnější nebo nejvýhodnější“ (s. 546). Mnozí výzkumníci v této souvislosti zmiňují charakteristiky jako vysoká úroveň kognitivního, emočního, fyzického nebo sociálního fungování (Heckhausen, Wrosch, Fleeson, 2000; Schulz, Heckhausen, 1996). I z těchto důvodů může pojem optimální vývoj naznačovat něco chtěného nebo žádoucího, často ho chápeme jako výsledek společenského konsenzu. K tomu přispívají i někdy nejasně vymezená kritéria, na základě kterých optimální vývoj identifikujeme. Ačkoli jde o pojem, který vznikl v individualisticky orientované euro-americké kultuře a významně navazuje na evropskou filosofickou tradici zdůrazňující svobodu jednání a rozhodování, bývá bez větších změn přenášen i do společností s jiným kulturním zázemím (pro přehled viz Pulkkinen, Caspi, 2002). Zmíněné nedostatky jsou jedním z důvodů, proč je důležité stanovit adekvátní a dostatečná kritéria „optimálnosti“.

V psychologii existuje několik názorů, jak hodnotit optimální vývoj. Obecně můžeme tyto přístupy rozdělit do dvou skupin (Freund, Riediger, 2003): (1) první z nich vymezuje optimální vývoj na základě *jediného kritéria*, kterým obvykle bývá subjektivní stránka prožívání – osobní pohoda (well-being). (2) Druhý přístup považuje zkoumání optimálního vývoje výhradně na základě *jediného kritéria* za nedostatečné. Proto vychází z *několika kritérií*, mezi které (kromě osobní pohody) zařazuje také objektivnější indikátory (Baltes, Baltes, 1990; Baltes, Carstensen, 2003).

Současný výzkum vychází zejména z přístupu vícera kritérií: bere v úvahu vnitřní (subjektivní, psychologická) a vnější (objektivní, sociální) kritéria. *Vnitřní kritéria* souvisí především s osobní pohodou a se srovnáním s vlastním očekáváním a ideálním já (Baltes, Carstensen, 2003; Pulkkinen, Nygren, Kokko, 2002). *Vnější kritéria* jsou spojena především s adaptací na požadavky společnosti nebo se sociálním srovnáváním. Mohou znamenat například splnění vývojových úkolů, které jsou často stanoveny právě společností, případně je určeno jejich načasování v lidském životě (Havighurst, 1953). Obě oblasti jsou však silně provázané (Judge et al., 1999; Kalimo, Vuori, 1991; Magnusson, Bergman, 1990).

Vymezení optimálního vývoje však nemusí být založeno pouze na kritériích, která popisují *konečný stav* člověka v určitém bodu zkoumání. Místo na stav se soustředí na optimální vývoj jako *neustálý proces* adaptace na měnící se situace a požadavky (Baltes, Carstensen, 2003; Freund, Riediger, 2003). Proto někteří výzkumníci mají poměrně velké výhrady vůči osobní pohodě jako dostatečnému indikátoru optimál-

ního vývoje (Ebner, Freund, 2007). Jednou z příčin je, že výzkum osobní pohody se obvykle vztahuje spíše k statickému přístupu (jako ke konečnému stavu), zatímco dynamickou stránku častokrát opomíjí (pro přehled viz Freund, Riediger, 2003). Z výsledků některých longitudinálních výzkumů zabývajících se optimálním vývojem vyplývá, že vnější kritéria (tj. především sociální charakteristiky) jsou zakořeněna ve vývojovém prostředí hlouběji než psychologické charakteristiky (vnitřní kritéria). Ty jsou pravděpodobně silněji ovlivňovány aktuálnějšími událostmi odehrávajícími se v životě člověka (Marmot, Wilkinson, 1999; Pulkkinen, Nygren, Kokko, 2002).

SOCIÁLNÍ DIMENZE OPTIMÁLNÍHO VÝVOJE A JEJÍ OMEZENÍ

Vnější kritéria optimálního vývoje zahrnují především *objektivní (sociální) charakteristiky*, které můžeme poměrně dobře hodnotit zvnějšku a nemusíme spoléhat pouze na subjektivní výpovědi. Souvisejí s adaptací na sociální normy a se srovnáváním fungování jedince s požadavky společnosti. Často jde o sociální indikátory, jako je naplnění vývojových úkolů (založení rodiny, nalezení práce) (Havighurst, 1953), přizpůsobení se sociálním normám (akademické a pracovní výkony, socioekonomický status) (Ng, Feldman, 2014) nebo nepřítomnost jejich porušování (nepřítomnost rizikového chování) (Rönka, Pulkkinen, 1995). Soustředí se také na fyzické, kognitivní, afektivní a kreativní fungování člověka a jeho sociální vztahy (Schulz, Heckhausen, 1996) nebo dosahování zisků (vědomosti, energie, peníze) (Baltes, Staudinger, Lindenberger, 1998).

Výběr indikátorů sociální dimenze optimálního vývoje může narážet na několik problémů: (1) První skupina problémů souvisí obecně s vlastnostmi samotného vývojového procesu: každá zkoumaná charakteristika může být součástí většího cyklu – je prediktorem, ale zároveň i antecedentem dalších proměnných. (2) Především u sociálních charakteristik se objevuje problém nedostatečného počtu respondentů, kteří se vyznačují zkoumanou charakteristikou (např. u zkoumání nepřítomnosti rizikového chování lidí, kteří spáchali trestný čin). Příliš malý počet lidí v určité skupině tak znemožní zařazení sledované charakteristiky do zkoumání. (3) Kulturní specifika zvolených indikátorů mohou být výrazná opět především u sociální dimenze optimálního vývoje, která reflektuje způsob socializace: alkoholismus jako jeden z nejvýraznějších projevů nedostatečné sociální adaptace ve finských výzkumech (Pulkkinen, Nygren, Kokko, 2002) nebo stabilita pracovní kariéry v společnostech procházejících makrosociální změnou (Schaie, Elder, 2005).

Sociální aspekty optimálního vývoje se potýkají ještě s dalšími překážkami, které se u nich objevují mnohem častěji a výrazněji než u psychologických aspektů. Vzhledem k tomu, že dochází k srovnávání se sociální normou a požadavky, které jsou závislé na společnosti, optimální sociální fungování je závislé nejenom na konkrétní společnosti (kultuře), ale také na historickém období (Baltes, Carstensen, 2003).

CHARAKTERISTIKY SOCIÁLNÍ DIMENZE OPTIMÁLNÍHO VÝVOJE A JEJICH ZDROJE

Následující část se bude zabývat nejčastěji využívanými indikátory sociální dimenze optimálního vývoje a jejich zdroji. Patří sem charakteristiky jako objektivní zdraví, stabilita manželství (partnerství), stabilita kariéry, socioekonomický status a nepřítomnost rizikového chování (pro přehled viz Pulkkinen, Caspi, 2002). Vzhledem k tomu, že zdroje formující popsané oblasti jsou většinou zakotvené už v dětství a dospívání, pozornost bude věnována především výsledkům longitudinálních výzkumů.

Objektivní zdraví patří mezi často používané charakteristiky sociální dimenze optimálního vývoje. Je projevem dobré socializace a přizpůsobení se požadavkům společnosti, a to zejména v oblastech, které souvisí s dobrou životosprávou (alkoholismus, obezita). Na rozdíl od subjektivního zdraví, které je v psychologických výzkumech častěji využíváno, není založené na subjektivních výpovědích, ale na objektivních lékařských záznamech (Pulkkinen, Nygren, Kokko, 2002). Rozsáhlá longitudinální studie Scottish Mental Survey, která sleduje zdravotní stav dospělých lidí ve Velké Británii, poukazuje na úlohu intelektových schopností v dětství a následného vzdělání jako významných prediktorů pozdějšího zdravotního stavu. Výsledky tohoto výzkumu ukazují, že nadprůměrná úroveň kognitivních schopností v 11 letech významně snižovala pravděpodobnost hazardního užívání alkoholu (Leon et al., 2009) a riziko výskytu psychologického stresu (Gale et al., 2009). Především v souvislosti s vyšším vzděláním zvyšuje pravděpodobnost toho, že člověk se bude pohybovat v bezpečnějším pracovním prostředí (manuální pracovníci vs. kancelářské zaměstnání) (Deary et al., 2004). Celkově přispívá i k vyšší celkové délce života (Roberts et al., 2007).

Mezi významné zdroje přispívající k dobrému zdraví patří i temperamentové a osobnostní charakteristiky, které se rozvíjí už v raném dětství (v případě temperamentu). Finský longitudinální výzkum Jyväskylä Longitudinal Study of Social Development (JYLS) zkoumá emoční seberegulaci v dětství a její dopad na pozdější fungování jedince (Pulkkinen, 1992). Výsledky ukazují, že vysoká emoční sebekontrola v dětství má v dalším vývoji pozitivní vliv, v adolescenci například vede k nižší míře užívání návykových látek (Colder, Chassin, 1997). Temperamentové charakteristiky se ve výzkumech častěji zkoumají v kontextu maladaptivního chování, jako je např. vyhýbání se lékařskému ošetření nebo strach z nemocnic a lékařů (Pate et al., 1996). Longitudinální výzkumy sledující osobnostní rysy ve vztahu k objektivním charakteristikám zdraví (mortalita, délka života) poukazují na protektivní působení vysokých úrovní svědomitosti nebo extravertze, zatímco neuroticismus působí spíše jako rizikový faktor: zvyšuje riziko předčasného úmrtí nebo zdraví ohrožujícího chování (kouření, alkoholismus) (Mroczek, Spiro, Turiano, 2009; Roberts et al., 2007).

Sociální vztahy v průběhu celého života tvoří třetí zdroj dobrého zdraví. Ovlivňují především výskyt zdraví ohrožujícího chování (užívání návykových látek, rizikové sexuální chování, obezita). V této oblasti působí jako protektivní faktory (výchova zaměřená na dítě, vyšší socioekonomický status původní rodiny) (Huure, Aro, Rahkonen, 2003; Resnick et al., 1997), nebo jako rizikové faktory (špatné vztahy s vrstevníky) (Parkes et al., 2014).

Do druhé skupiny indikátorů optimálního sociálního fungování patří *manželská* (partnerská) *stabilita*. Zatímco při subjektivním hodnocení často zohledňujeme charakteristiky jako kvalita, spokojenost, přizpůsobení se nebo napětí (stres) v manželství, z objektivního hlediska jsou důležité informace o partnerské stabilitě. Ta je projevem trvalosti partnerského (manželského) vztahu. Mezi významné prediktory vysoké manželské stability patří vyšší úroveň kognitivních schopností v dětství, spojená s následným vyšším vzděláním (Holley Yabiku, Benin, 2006) a vysoká emoční seberegulace v dětství (Kinnunen, Pulkkinen, 2003). Rysy osobnosti jsou dokonce podle některých longitudinálních výzkumů lepšími prediktory než demografické charakteristiky jako věk, socioekonomický status nebo minulé partnerské vztahy (Bouchard, Lussier, Sabourin, 1999). Ke zvýšení manželské stability přispívají především rysy jako svědomitost a přívětivost; neuroticismus naopak zvyšuje riziko rozvodu (Karney, Bradbury, 1995; Roberts et al., 2007).

Stabilita kariéry je častou charakteristikou, která je ve výzkumech spojována s optimálním sociálním vývojem. Je projevem schopnosti udržet si zaměstnání dostateč-

nou dobu a souvisí s charakteristikami jako nekonfliktní vztahy na pracovišti, adaptivní řešení problémů v pracovní oblasti nebo konstruktivní způsob hledání zaměstnání (Caspi et al., 1998). Jejím protikladem je nestabilní kariéra, pro kterou je charakteristické časté střídání zaměstnání často i napříč různými profesemi a výskyt dlouhodobé nezaměstnanosti, které mohou být projevem nedostatečné sociální adaptace (Pulkkinen, Feldt, Kokko, 2006). Vyšší stabilita kariéry je spojena s nadprůměrnou úrovní inteligence v dětství (Caspi et al., 1998) – naopak nízká úroveň dětských kognitivních schopností, školní neúspěch a nízká motivace se významně podílejí na nestabilní kariéře a zvýšeném riziku dlouhodobé nezaměstnanosti (Frazer, 1997).

Výzkumníci v novozélandském longitudinálním výzkumu Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study sledovali temperamentové charakteristiky u tříletých dětí a zjistili jejich vliv na pracovní chování i v mladém dospělosti. Nejlepší výsledky (stabilní kariéra, dobré vztahy na pracovišti atd.) dosahovali lidé, kteří byli ve 3 letech dobře přizpůsobení, přátelští ve známých situacích, s emočně stabilními reakcemi (Newman et al., 1997). Naopak nízká emoční regulace v dětství zvyšuje riziko nestabilní kariéry (zprostředkovaně přes nízké vzdělání) a výskyt dlouhodobé nezaměstnanosti (Kokko, Pulkkinen, 2000a). Mezi další osobnostní charakteristiky, které ovlivňují stabilitu kariéry, patří rysy osobnosti. Metaanalýza longitudinálních studií ukázala, že na mnohých faktorech pracovní kariéry (např. věk při dosažení stabilní kariéry, objektivní pracovní úspěchy) se podílejí osobnostní rysy jako plachost v dětství nebo svědomitost (Roberts et al., 2007).

Kromě osobnostních charakteristik patří mezi významné zdroje stability kariéry i sociální vztahy v dětství a dospívání. Jde především o podporující původní rodinu: výchovu zaměřenou na dítě (Caspi et al., 1998) nebo vyšší socioekonomické postavení rodiny (Kokko, Pulkkinen, Lyyra, 2007), které vedou k stabilní kariéře a snižují riziko dlouhodobé nezaměstnanosti. Tyto zdroje mohou být oslabeny u rodin s jedním rodičem nebo v nestabilních rodinách, kde se partneři častěji střídají (Caspi et al., 1998).

Mezi další indikátory optimálního sociálního vývoje patří *socioekonomický status*. Obvykle obsahuje charakteristiky jako je výška dosaženého vzdělání a status povolání, zejména v zemích s velkými rozdíly v příjmech i výšku příjmů. Pro dosažení vysokého socioekonomického postavení (vysoké vzdělání, vysoký status povolání, vysoké příjmy) je podstatná původní rodina. Finanční situace, vzdělání rodičů a jejich zaměstnání se podílí na rozvoji dovedností a nadání jejich dětí. Takoví rodiče nejenom že mají vyšší požadavky (aspirace), ale zároveň mohou přímo ovlivnit budoucí postavení svých potomků zajištěním práce nebo využitím svých kontaktů. Dochází k tzv. Matthewovu efektu (bohatý bude bohatší, chudý bude chudší) (Damian et al., 2015).

Z osobnostních charakteristik v dětství a dospívání, které přispívají k vyššímu socioekonomickému statusu, jde především o úroveň kognitivních schopností, které ovlivňují následně dosaženou úroveň vzdělání (Pulkkinen, 1992), status povolání (Damian et al., 2015; Deary et al., 2004) i výši finančního ohodnocení (Fraser, 1997). Významnou úlohu hrají i osobnostní rysy v dětství a dospívání, a to především svědomitost, která predikuje zejména celkový akademický výkon. Její vliv zůstává významný i po kontrole úrovně obecné inteligence (Moffitt et al., 2011; Rosander, Bäckström, 2014).

Pro vymezení indikátorů sociální dimenze úspěšného fungování jsou velmi důležité pozitivní charakteristiky, jako jsou vysoké vzdělání, stabilní kariéra a partnerství a podobně. Zároveň je důležité mezi ně zahrnout i negativní projevy, respektive jejich nepřítomnost. Proto častou součástí bývají charakteristiky indikující absenci problémů v socializačním procesu, *nepřítomnost rizikového chování* jako alkoholismus,

předčasné rodičovství, trestná činnost (porušování zákonů) i méně závažné porušování pravidel. Mezi osobnostní charakteristiky, které ovlivňují úspěšnost nebo neúspěšnost socializačního procesu, patří nadprůměrné kognitivní schopnosti a celkový akademický úspěch v dětství: snižují pravděpodobnost projevu antisociálního chování (Gale et al., 2009) i riziko předčasného rodičovství (Rönka, Pulkkinen, 1998). Pokud jsou u dětí kognitivní schopnosti nižší, vedou především ve spojení s akademickým neúspěchem a nízkou školní motivací k maladaptivnímu sociálnímu fungování, jako jsou problémy s alkoholem nebo kriminalita (Fraser, 1997). I dětský temperament je často spojován s problémy v sociálním fungování. Nedostatečná emoční kontrola vede k problémům v chování, které se projevují vysokou impulzivitou, agresivitou, nebo naopak nadměrnou plachostí a ustrašeností (Rothbart, Bates, 2006). Vysoká regulace emocí naopak ulehčuje integraci do společnosti, akceptaci sociálních norem a zodpovědného chování (Kokkonen, Pulkkinen, 2001).

Sociální vztahy a jejich kvalita jsou pro přítomnost nebo nepřítomnost rizikového chování velmi podstatné. Především v oblasti rodiny může dojít k začarovanému kruhu, kdy rodiče přenášejí maladaptivní vzorce chování na své děti. U nich dochází často ke kumulaci rizikových charakteristik, jako jsou nízký práh negativních emocí, nízké vzdělání nebo předčasné rodičovství (Jaffee et al., 2001; Kalimo, Vuori, 1991). Podobně působí i špatné vrstevnické vztahy, které zvyšují riziko užívání návykových látek nebo delikvence (Ary et al., 1999). Navíc může být tento vztah vzájemný: sociální maladaptace může zpětně ovlivnit přijetí nebo odmítnutí dítěte jeho okolím (Newcomb, Bukovski, Pattee, 1993). Naopak dobré sociální vztahy v rodině a s vrstevníky působí jako protektivní faktory: snižují míru delikvence a agresivního chování (Kokko, Pulkkinen, 2000b), vedou k svědomitějšímu chování ve škole (Eamon, Altshuler, 2004) a k lepší sociální adaptaci obecně (Allen et al., 2005).

ZÁVĚR

Optimální vývoj je kromě psychologických a sociálních charakteristik ovlivňován i *makrosociálními faktory* – společností a historickým obdobím, ve kterých člověk žije. Poskytují širší rámec pro studium optimálního vývoje, protože jakákoli větší společenská změna se postupně projeví i na individuální rovině. V psychologických výzkumech však často nejsou zohledňovány (Titma, Tuma, 2005). U sociální dimenze jde především o společenské ovlivnění norem určujících „optimum“. Optimální sociální fungování je v podstatě projevem socializačního procesu, který je silně formován požadavky společnosti. Navíc, makrosociální změny se obvykle jako první projevují v sociálních oblastech života, změny u psychologických charakteristik mohou trvat až jednu celou generaci (Silbereisen, Pinquart, Tomasik, 2010).

V souvislosti s historií je pro optimální vývoj důležité období, ve kterém se člověk narodil. To určuje podmínky, ve kterých vyrůstal a které ovlivňovaly jeho světonázor (kohorta narození). Některé longitudinální výzkumy v měnících se společnostech popisují tzv. *kohortu vítězů*: jde většinou o mladé lidi, kterým společenská (makrosociální) změna přinesla víc zisků než ztrát (např. svobodné studium a cestování do zahraničí). Lidé z jiných věkových kohort (především ve vyšším věku) mohou být naopak znevýhodněni (ztráta sociálních jistot, snížení konkurenceschopnosti atd.) (Titma, Trapido, 2002).

Zkoumání optimálního vývoje může tedy narážet na mnoho problémů: nejednotné obsahové vymezení pojmů a terminologie i uplatňování konkrétních kritérií v jiných kulturních i společenských podmínkách. Sociální charakteristiky, na rozdíl od psychologické dimenze optimálního vývoje, navíc nehodnotí vývoj jako proces osobního růstu, ale spíše ho jednostranně posuzují jako proces přizpůsobení se společenským

a historickým požadavkům. Tato jednostrannost je u některých významných zdrojích kritiky (Pulkkinen, Caspi, 2002; Pulkkinen, Nygren, Kokko, 2002; Staudinger, Kunzmann, 2005).

LITERATURA

- Allen, J. P., Porter, M. R., McFarland, C. F., Marsh, P. A., McElhaney, K. B. (2005): The two facets of adolescents' success with peers: Adolescent popularity, social adaptation, and deviant behavior. *Child Development*, 68, 729-742.
- Ary, D. V., Duncan, T. E., Duncan, S. C., Hops, H. (1999): Adolescent problem behavior: the influence of parents and peers. *Behaviour Research and Therapy*, 37, 217-230.
- Baltes, M. M., Carstensen, L. L. (2003): The process of successful aging: Selection, optimization, and compensation. In: Staudinger, U. M., Lindenberger, U. (Eds.), *Understanding human development: Dialogues with lifespan psychology*. New York, Kluwer Academic Publishers, 81-104.
- Baltes, P. B., Baltes, M. M. (1990): Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. In: Baltes, P. B., Baltes, M. M. (Eds.), *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences*. New York, Cambridge University Press, 1-34.
- Baltes, P. B., Staudinger, U. M., Lindenberger, U. (1998): Life-span theory in developmental psychology. In: Damon, W. (Series Ed.), Lerner, R. M. (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (5th ed.). New York, Wiley, 1029-1143.
- Bouchard, G., Lussier, Y., Sabourin, S. (1999): Personality and marital adjustment: Utility of the Five-factor model of personality. *Journal of Marriage and Family*, 61, 651-660.
- Brandtstädter, J. (1998): Action perspectives on human development. In: Damon, W. (Series Ed.), Lerner, R. M. (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (5th Ed.). New York, Wiley, 807-863.
- Colder, C. R., Chassin, L. (1997): Affectivity and impulsivity: Temperament risk for adolescent alcohol involvement. *Psychology of Addictive Behaviors*, 11, 83-97.
- Damian, R. I., Su, R., Shanahan, M., Trautwein, U., Roberts, B. (2015): Can personality traits and intelligence compensate for background disadvantage? Predicting status attainment in adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109, 473-489.
- Deary, I. J., Whalley, L. J., Lemmon, H., Crawford, J. R., Starr, J. M. (2000): The stability of individual differences in mental ability from childhood to old age: Follow-up of the 1932 Scottish Mental Survey. *Intelligence*, 28, 49-55.
- Deary, I. J., Whiteman, M. C., Starr, J. M., Whalley, L. J., Fox, H. C. (2004): The impact of childhood intelligence on later life: Following up the Scottish Mental Surveys of 1932 and 1947. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 130-147.
- Eamon, M. K., Altshuler, S. J. (2004): Can we predict disruptive school behavior? *Children & Schools*, 26, 23-37.
- Ebner, N. C., Freund, A. M. (2007): Personality theories of successful aging. In: Blackburn, J. A., Dulmus, C. N. (Eds.), *Handbook of gerontology. Evidence-based approaches to theory, practice, and policy*. Hoboken, NJ, John Wiley & Sons, Inc., 87-116.
- Elder, G. H., Jr., Giele, J. Z. (2009): Life course studies: An evolving field. In: Elder, Jr., G. H., Giele, J. Z. (Eds.), *The craft of life course research*. New York, Guilford Publications, 1-24.
- Erikson, E. H. (1950/2002): *Dětství a společnost*. Praha, Argo.
- Fraser, M. W. (Ed.) (1997): *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective*. Washington, D. C., NASW Press.
- Freund, A. M., Riediger, M. (2003): Successful aging. In: Lerner, R. M., Easterbrooks, M. A., Mistry, J. (Eds.), *Handbook of psychology. Volume 6. Developmental psychology*. Hoboken, NJ, John Wiley & Sons, Inc., 601-628.
- Fromm, E. (1941/1993): *Strach ze svobody*. Praha, Naše vojsko.
- Gale, C. R., Hatch, S. L., Batty, D. G., Deary, I. J. (2009): Intelligence in childhood and risk of psychological distress in adulthood: The 1958 National Child Development Survey and the 1970 British Cohort Study. *Intelligence*, 37, 592-599.
- Havighurst, R. J. (1953): *Human development and education*. New York, Longmans.
- Heckhausen, J., Schulz, R. (1995): A lifespan theory of control. *Psychological Review* 102, 284-304.
- Heckhausen, J., Wrosch, C., Fleeson, W. (2000): Developmental regulation before and after a developmental deadline: The sample case of "biological clock" for childbearing. *Psychology and Aging*, 16, 400-413.

- Helson, R., Wink, P. (1987): Two conceptions of maturity examined in the findings of a longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 531-541.
- Holahan, C. K., Sears, R. R. (1995): *The gifted group in later maturity: The fifth volume in Terman Study*. Stanford, Stanford University Press.
- Holley, P., Yabiku, S., Benin, M. (2006): The relationship between intelligence and divorce. *Journal of Family Issues*, 27, 1723-1748.
- Huure, T., Aro, H., Rahkonen, O. (2003): Well-being and health behaviour by parental socioeconomic status. A follow-up study of adolescents aged 16 until age 32 years. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38, 249-255.
- Jaffee, S., Caspi, A., Moffitt, T. E., Belsky, J., Silva, P. (2001): Why are children born to teen mothers at risk for adverse outcomes in young adulthood? Results from a 20-year longitudinal study. *Development and Psychopathology*, 13, 377-397.
- Judge, T., Higgins, C., Thoresen, C., Barrick, M. (1999): The big five personality traits, general mental ability, and career success across the life span. *Personnel Psychology*, 52, 621-652.
- Kalimo, R., Vuori, J. (1991): Work factors and health: The predictive role of pre-employment experiences. *Journal of Occupational Psychology*, 64, 109-115.
- Karney, B. R., Bradbury, T. N. (1995): The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, methods, and research. *Psychological Bulletin*, 118, 3-34.
- Kokko, K., Pulkkinen, L. (2000a): Aggression in childhood and long-term unemployment in adulthood: A cycle of maladaptation and some protective factors. *Developmental Psychology*, 36, 463-472.
- Kokko, K., Pulkkinen, L. (2000b): Breaking the cycle of maladaptation. *Prevention & Treatment*, 3, 1-10.
- Kokkonen, M., Pulkkinen, L. (2001): Extraversion and neuroticism as antecedents of emotion regulation and dysregulation in adulthood. *European Journal of Personality*, 15, 407-424.
- Leon, D. A., Lawlor, D. A., Clark, H., Batty, G. D., Macintyre, S. (2009): The association of childhood intelligence with mortality risk from adolescence to middle age: Findings from the Aberdeen children in the 1950s cohort study. *Intelligence*, 37, 520-528.
- Lerner, R. M., Theokas, C., Jelicic, H. (2005): Youth as an active agents in their own positive development: A developmental systems theory. In: Greve, W., Rothermund, K., Wentura, D. (Eds.), *The adaptive Self: Personal continuity and intentional self-development*. Ashland, Hogrefe & Huber Publishers, 31-47.
- Magnusson, D., Bergman, L. R. (1990): A pattern approach in the study of pathways from childhood to adulthood. In: Robins, L. N., Rutter, M. (Eds.), *Straight and devious pathways from childhood to adulthood*. Cambridge: Cambridge University Press, 101-115.
- Marmot, M., Wilkinson, R. G. (Eds.) (1999): *Social determinants of health*. Oxford, Oxford University Press.
- Maslow, A. (1962/2014): *O psychologii bytí*. Praha, Portál.
- Moffitt, T. E., Arseneault, L., Belsky, D., Dickson, N., Hancox, R. J., Harrington, H. et al. (2011): A gradient of childhood self-control predicts health, wealth, and public safety. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 108, 2693-2698.
- Mroczek, D. K., Spiro, A., Turiano, N. (2009): Do health behaviors explain the effect of neuroticism on mortality? Longitudinal findings from the VA Normative Aging Study. *Journal of Research in Personality*, 43, 653-659.
- Newcomb, A. F., Bukowski, W. M., Pattee, L. (1993): Children's peer relations: A meta-analytic review of popular, rejected, neglected, controversial, and average sociometric status. *Psychological Bulletin*, 113, 99-128.
- Ng, T. W. H., Feldman, D. C. (2014): Subjective career success: A meta-analytic review. *Journal of Vocational Behavior*, 85, 169-179.
- Parkes, A., Waylen, A., Sayal, K., Heron, J., Henderson, M., Wight, D., Macleod, J. (2014): Which behavioral, emotional and school problems in middle-childhood predict early sexual behavior? *Journal of Youth and Adolescence*, 43, 507-527.
- Pate, J. T., Blount, R. L., Cohen, L. L., Smith, A. J. (1996): Childhood medical experience and temperament as predictors of adult functioning in medical situations. *Children's Health Care*, 25, 281-298.
- Petráčkova, V., Kraus, J. a kol. (1995): *Akademický slovník cizích slov. II. díl (L-Ž)*. Praha, Academia.
- Pulkkinen, L. (1992): Life-styles in personality development. *European Journal of Personality*, 6, 139-155.
- Pulkkinen, L. (2009): Personality – a resource or risk for successful development? *Scandinavian Journal of Psychology*, 50, 602-610.

- Pulkkinen, L., Caspi, A. (2002): Personality paths and successful development: An overview. In: Pulkkinen, L., Caspi, A. (Eds.), *Paths to successful development: Personality in the life course*. Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1-16.
- Pulkkinen, L., Nygren, H., Kokko, K. (2002): Successful development: Childhood antecedents of adaptive psychosocial functioning in adulthood. *Journal of Adult Development*, 9, 251-265.
- Resnick, M. D., Bearman, P. S., Blum, R. W., Bauman, K. E., Harris, K. M., Jones, J. et al. (1997): Protecting adolescents from harm. Findings from the National Longitudinal Study on Adolescent Health. *The Journal of the American Medical Association*, 278, 823-832.
- Roberts, B. W., Kuncel, N. R., Shiner, R., Caspi, A., Goldberg, L. R. (2007): The power of personality. The comparative validity of personality traits, socioeconomic status, and cognitive ability for predicting important life outcomes. *Perspectives on Psychological Science*, 2, 313-345.
- Rogers, C. (1989): *On becoming a person: a therapist's view of psychotherapy*. Boston, Houghton Mifflin Company.
- Rönkä, A., Pulkkinen, L. (1995): Accumulation of problems in social functioning in young adulthood: A developmental approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 381-391.
- Rosander, P., Bäckström, M. (2014): Personality traits measured at baseline can predict academic performance in upper secondary school three years later. *Scandinavian Journal of Psychology*, 55, 611-618.
- Rowe, J. W., Kahn, R. L. (1997): Successful aging. *The Gerontologist*, 37, 433-440.
- Ryff, C. D. (1991). Possible selves in adulthood and old age: A tale of shifting horizons. *Psychology and Aging*, 6, 286-295.
- Schulz, R., Heckhausen, J. (1996): A lifespan model of successful aging. *American Psychologist*, 51, 702-714.
- Schaie, K. W., Elder, G. H., Jr. (Eds.) (2005): *Historical influences on lives and aging*. New York, Springer Publishing.
- Silbereisen, R. K., Pinquart, M., Tomasik, M. J. (2010): Demands of social change and psychosocial adjustment: Results from the Jena study. In: Silbereisen, R. K., Chen X. (Eds.), *Social change and human development: Concept and results*. London, Sage, 125-147.
- Staudinger, U. M., Kunzmann, U. (2005): Positive adult personality development: Adjustment and/or growth? *European Psychologist*, 10, 320-329.
- Šolcová, I. (2011): Psychosociální aspekty stárnutí. *Československá psychologie*, 55, 152-166.
- Titma, M., Trapido, D. (2002): Prediction of success in post-communist societies: Evidence from Latvia and Estonia. *Society and Economy*, 24, 297-331.
- Titma, M., Tuma, N. B. (2005): Human agency in the transition from communism: Perspectives on the life course and aging. In: Schaie, K. W., Elder, G. (Eds.), *Historical influences on lives and aging*. New York, Springer Publishing, 108-143.

SOUHRN

Optimální vývoj je oblastí, která je spojena se stále systematictější výzkumem. I vzhledem ke své poměrně krátké historii je spojena s mnohými nejednotnými a nejasnými oblastmi, které jsou výzvou na teoretické i na empirické rovině. Mezi ně patří terminologická a částečně i obsahová nejednotnost konstruktu optimálního vývoje a jeho kulturní a historická závislost. Diskutována je často i vhodnost výběru kritérií optimálnosti, která jsou v mnohých výzkumech vymezena nedostatečně. Příspěvek se zabývá především sociální dimenzí optimálního vývoje a problémy, které souvisí zejména s adekvátním výběrem indikátorů (stabilita kariéry, socioekonomický status, nepřítomnost rizikového chování atd.). Mnohé z nich jsou kulturně specifické a ovlivněné efektem kohorty, co může ovlivnit především interpretaci výsledků longitudinálních výzkumů a mezikulturních srovnání.

INTERAKCE DĚTÍ S RODIČI A VÝVOJ RANÉ ČTENÁŘSKÉ GRAMOTNOSTI NA POČÁTKU ŠKOLNÍ DOCHÁZKY

MAGDALÉNA GORČÍKOVÁ

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

JIŘÍ ŠAFR

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Parent-child interaction and early literacy development in the beginning of the school

M. Gorčíková, J. Šafr

Objectives. The purpose of this study was to investigate the effects of selected social interaction indicators within pupil's family on early literacy development through the first grade.

Sample and methods. Longitudinal panel study with randomly selected 25 public elementary schools in the Central Bohemia and Prague. Dataset composed of 376 first-graders during the 2013/14 school year. One Minute Reading test was repeatedly given to children at the beginning and at the end of the first grade along with a semi-structured interview.

Hypotheses. Effects of sociocultural milieu particularly reading interaction within family on the child's reading ability at the beginning of the school year and on its change by the end of the year were assessed.

Statistical analysis. Differences in reading test scores have been examined by regression analyses for the first wave as well as for residualized change score by the second wave.

Results. At the beginning of the first school year, parental education, visiting kindergarten, (negatively), single motherhood, and active learning to read with parents at preschool years have sig-

nificant effects, while actual parent-child reading and communication about books are unimportant. The growth dynamics of early literacy level during the first school year is tremendous; children are four times effective readers at the end of first grade. But effects of home literacy interactions as well as other characteristics of the family on residualized change score after 8 months have vanished due to school instructions.

Study limitation. Measures of social interaction within the family have been obtained only from pupils testimonies. The research question is yet viewed only on the first two waves of longitudinal study. It is a relatively short period of time to explain the differences in growth curves of reading skills by sociocultural factors. These limits should be overcome with the third wave of panel survey among second graders.

key words:

social interaction,
learning to read,
reading test,
early literacy development

klíčová slova:

sociální interakce,
učení se čtení,
test čtení,
raná čtenářská gramotnost

ÚVOD

Děti jsou od narození obklopeny psaným a mluveným slovem, číst a psát tak začínají před začátkem povinné školní docházky, což se promítá do rozvoje řeči, porozumění i jejich vyjadřovacích schopností (Teale, Sulzby, 1986). V současných studiích rané

M. G., Institut sociologických studií FSV UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5; e-mail: magda.gorcikova@gmail.com

Studie byla podpořena grantem GA UK č. 1130313, text vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu Univerzity Karlovy č. 260 339, programu rozvoje výzkumné organizace RVO: 68378025 a programu AV Strategie 21.

gramotnosti převažují výzkumy osvojování si a rozvoje dovedností číst a psát u dětí školního věku, kdy je sledován především vývoj kognitivních schopností (percepce, paměť) a čtenářské dovednosti, resp. dekodování a porozumění textu (Kamil et al., 2000). Zejména osvojování si čtenářských dovedností je velmi diskutovanou oblastí, přičemž pozornost se zde zaměřuje na specifické schopnosti (tzv. fonetický přístup k dekodování textu) s důrazem na ústřední roli kognitivního rozvoje při čtení (Ziegler, Goswami, 2005). Vznikající gramotnost obsahuje vedle dovedností i znalostí a postoje, které zahrnují kromě vývojových předpokladů konvenční podoby čtení a psaní později vyučované ve škole také sociální kontext ne/záměrně přibližující, stimulující a kultivující jazykově-kognitivní proces vývoje dítěte (Sénéchal et al., 2001; Whitehurst, Lonigan, 2001). Kladení důrazu na čtení a psaní závisí na sociokulturním prostředí, v němž jsou tyto dovednosti praktikovány. Sociální význam gramotnosti podmiňuje dosažení u dítěte určité úrovně dovedností číst a psát (Street, 2001).

Děti a rodiče spolu navzájem interagují a kulturní prostředí, v němž se nacházejí, nabývá vnitřní podoby jedinečného vývojového systému. Sociologové hovoří o *habitu*, který odkazuje k rozdílným socializačním kontextům (Bourdieu, 1986; Lareau, 2003), antropologové o *vývojovém prostředí* (Harkness, Super, 2001) a vývojová psychologové o *bioekologickém systému* (Bronfenbrenner, Morris, 2006; Tudge, 2008). Bez ohledu na označení této konstelace shoda panuje v tom, že se jedná o dynamickou systémovou jednotku, která je neustále rekonstruována a do určité míry reprodukována prostřednictvím vnitřních i vnějších sociálních interakcí (Siraj, Mayo, 2014, s. 15). Žádný rodinný systém tak není totožný, dokonce ani přítomnost dvou sourozenců v jedné rodině nezaručuje stejné interakční vzorce chování mezi rodičem a dítětem.

Tento jazykově-kulturně kontextuální přístup nabízí možnost významně rozšířit pojetí gramotnosti vycházející z vědeckých poznatků z longitudinálních psycholinguistických výzkumů (Bornstein, Bradley, 2003; Wagner, 2009). Dítě se totiž v průběhu vývoje nemusí naučit všechny specifické jazykově-kognitivní dovednosti (viz fonematické povědomí), proto se nabízí perspektiva sledovat jeho schopnosti interagovat s (především domácím či školním) gramotnostním prostředím (Goodman, 1986; Strommen, Mates, 2000).

Rodiče významně formují schopnosti dítěte od narození, což ovlivňuje další vývoj v počátečních dovednostech čtení a psaní žáka již před příchodem do školy. Poslech, mluva, čtení a psaní zprostředkované v rodině tvoří společné prvky vznikající gramotnosti. Děti se snaží porozumět smyslu jazyka, který slyší ve svém okolí a učí se jím vyjádřit své vlastní myšlenky a pocity (Rogoff, 2003). Následně využívají tuto dovednost ještě s dalšími k pochopení a osvojení si základů čtení a psaní. Úroveň rané čtenářské gramotnosti v prvních dvou letech školní docházky se odvíjí od kvality interakce mezi dospělým a začínajícím čtenářem. Čtenářské interakce v rodinném prostředí spolu s předškolním vzděláváním jsou charakteristické bohatými čtenářskými a pisatelskými aktivitami, jednáním a praktikami směřujícím k obsahům a cílům vzdělávání. Někteří autoři hovoří v této souvislosti o intelektuálně podnětném *aktivním učení*, kdy dítě prostřednictvím interakce s ostatními, myšlenkami či objekty konstruuje nové porozumění (Hohmann, Weikart, 1995, s. 17).

Gramotnost proto chápeme epistemologicky v plurálu, nabývá v různých kontextech různých podob. Vývoj a rozvoj čtení a psaní je multiplikačně determinován různými *gramotnostními prostředími*, v němž se dítě v aktuálním čase a místě právě nachází (Wagner, 2009). Tento přístup vychází ze základního poznatku o pozorované vysoké korelaci gramotnosti rodičů a jejich dětí, což však samo o sobě neimplikuje přímou kauzalitu transmise. Je to spíše tak, že gramotnější rodiče poskytují dětem bo-

hatší podněty a příležitosti, které jim napomáhají při učení se čtenářským dovednostem (Stanovich, 2000). Tito rodiče obecně připisují velký význam gramotnosti. Rádi si s dětmi čtou už od útlého věku, poskytují svým potomkům více učebních pomůcek a předávají dětem postoje a hodnoty, které sami získali během habitualizace v dětství. Rodiče mají nezastupitelný vliv na dítě tím, že stimulují jeho kognitivní a verbální vývoj. Výzkumy poukazují na to, že zejména děti ze vzdělanějších rodin jsou vystaveny četnější komunikaci a častěji podněcovány k interakci. Příznačný je pro tento typ rodin dialog, což pak ústí nejen v bohatší slovní zásobu dětí (Hart, Risley, 1995; Hoff, 2003). Další badatelé opakovaně doložili měřitelný vliv domácího gramotnostního prostředí předškoláků na pozdější schopnost dosahovat lepších výsledků ve škole (Bornstein, Bradley, 2003; Marvin, Mirenda, 1993 aj.). Do gramotnostně bohatého rodinného prostředí zahrnujeme (a) dovednosti související se čtením a psaním (např. čtenářské zvyky dětí a rodičů), (b) jazyk a formu komunikace užívanou mezi členy rodiny, (c) příležitosti pro děti učit a rozvíjet se skrze gramotnostní aktivity a (d) očekávání rodičů ohledně dosažené gramotnostní úrovně jejich dětí (Bennet, Weigel, Martin, 2002).

Naším záměrem je propojit oblast psycholinguistiky a sociokulturní teorie. Sledujeme vývoj psycholinguistického ukazatele rané čtenářské gramotnosti žáků v průběhu první třídy v kontextu tří indikátorů gramotnostně bohatého a interakčně podnětného prostředí rodiny v podobě (a) čtení s dítětem, (b) vzájemné komunikace s dítětem o čteném a (c) učení se čtení s rodičem.

Cíle analýz, výzkumné otázky a hypotézy

V této stati si klademe otázku, zda a jak se liší čtenářská dovednost mezi dětmi na počátku školní docházky a v závislosti na jakých faktorech se mění v průběhu první třídy. V analýzách sledujeme dva hlavní cíle:

(1) Identifikovat při vstupu do první třídy počáteční rozdíly v rané gramotnosti – operacionalizované jako skóre v testu rychlého čtení izolovaných slov (*One Minute Reading – OMR*) – v závislosti na sociokulturním zázemí rodiny, s explicitním zhodnocením rozdílů podle toho, zda dochází k čtenářské interakci mezi rodičem a dítětem v předškolním věku. Dílčí výzkumné otázky, které si zde klademe, jsou: Jak velké existují mezi dětmi rozdíly v dovednosti číst? Do jaké míry jsou tyto rozdíly vysvětlitelné na základě vzdělání rodičů a neúplnosti rodiny (matka samoživitelka)? A ovlivňuje úroveň čtení u prvňáčka skutečnost, že dítě navštěvovalo mateřskou školku? Tím se dostáváme ke klíčovým otázkám ohledně role interakce v čtenářské socializaci: Lze difference v raných čtenářských dovednostech dětí nad rámec vzdělanostního kapitálu rodiny vysvětlit také na základě odlišné míry čtenářské socializace v rodině? Konkrétně nám půjde o to, zda rozdíly v testu OMR souvisí s tím, zda rodiče dítě v předškolním věku učili číst. A především pak o centrální otázku ohledně role interakce v čtenářské socializaci: Projevují se rozdíly podle toho, zda si s dítětem někdo z rodiny na počátku školní docházky čte?

(2) Zhodnotit dynamiku vývoje čtenářských dovedností (OMR) během prvního školního roku s ohledem na efekty rodinného zázemí. Díky longitudinálnímu hledisku (panelová data za první dvě vlny výzkumu) tak můžeme kromě odhadu počátečních rozdílů rovněž zkoumat kauzální mechanismy vývoje čtenářství. Konkrétně v analýze opakovaných pozorování (*repeated measures*) sledujeme nejprve velikost růstu schopnosti číst slova mezi počátkem a koncem první třídy a dále, co tuto změnu způsobuje – zde opět ověřujeme vliv rodinného zázemí zejména pak čtenářské interakce měřené na počátku první třídy (odrážející tak stav předškolní výchovy a rodinné čtenářské socializace).

Na základě výše uvedených teorií formulujeme tyto hypotézy.

(1) pro oblast zkoumající stav na počátku školní docházky:

H1.1: Ve výsledcích testu čtení existují na počátku školní docházky značné rozdíly. Děti tak přicházejí do školy vybaveny odlišnou ranou čtenářskou dovedností.

H1.2: V dovednosti číst se projevují rozdíly podle vzdělání rodičů: děti z vysokoškolských rodin dosahují vyšších skóre než děti z rodin s nízkým vzděláním (max. vyučení).

H1.3: Děti, které rodiče a příp. jiní příbuzní učili číst, dosahují *ceteris paribus* vyšších raných čtenářských dovedností.

H1.4: Lepší výsledky v testu čtení mají děti z rodin, kde si s nimi rodiče čtou a komunikují o tom, co děti čtou.

(2) pro oblast zkoumající změnu ve schopnosti číst od počátku do konce první třídy:

H2.1: S tím, jak rostou čtenářské schopnosti, dochází v průběhu prvního školního roku mezi dětmi ke snížení rozdílů v rychlém čtení (tj. nárůst průměrné úrovně OMR a zároveň pokles variance ke konci první třídy).

H2.2: Rychlejšího růstu dosahují děti ze vzdělanějších rodin.

H2.3: Rychlejšího růstu dosahují děti, jejichž rodiče je naučili číst v předškolním věku, tj. již uměly číst, než přišly do první třídy.

H2.4: Rychlejšího růstu dosahují děti z rodin, s nimiž rodiče čtou a povídají si o čteném.

METODA

Studie – použitá data

K zodpovězení výzkumných otázek využíváme data z prvních dvou etap panelového výzkumu rozvoje čtení a psaní na počátku školní docházky. Výběrový soubor tvoří žáci základních škol ve Středočeském kraji a v Praze, kteří nastoupili do 1. třídy ve školním roce 2013/14 (bez odkladu školní docházky) a jedná se o děti normálně se vyvíjející bez zrakových, řečových, motorických či behaviorálních poruch. Studie pojímá rozvoj čtenářských a pisatelských dovedností perspektivou psycholinguistiky, proto nevyhnutelným kritériem výběru žáků a žákyn bylo také monolingvní prostředí rodiny, v němž dítě vyrůstá.

Ke stanovení výběrového souboru byl využit vícestupňový stratifikovaný náhodný výběr, jednotlivá strata představují odlišné residenční území, resp. typ školy (venkov, města, Praha a její suburbánní zázemí). V rámci těchto strat bylo náhodně losováním vybráno celkem 25 veřejných základních škol. Sběr dat dosud proběhl ve dvou časových úsecích. První vlna v průběhu září a října 2013 reprezentuje děti v období přechodu z mateřské školy na první stupeň ZŠ. Žáci vedle testování kognitivních schopností během této etapy odpovídali na otázky v polostrukturovaném rozhovoru, jehož cílem bylo zjistit, z jakého sociokulturního prostředí do školy přicházejí. Specificky šlo o to zmapovat čtenářské aktivity s rodiči a formu vzájemné interakce v době nástupu do první třídy. Dvě otázky také zjišťovaly gramotnostní aktivity v předškolním období: zda dítě umělo číst (s rozlišením rozsahu na písmena a celá slova) a kdo ho to naučil. Vedle toho byl souběžně s písemným souhlasem rodičů k účasti dětí ve studii zaslán kraťoučkový dotazník, v němž rodiče uvedli informaci o svém vzdělání a rodinných poměrech. Druhá vlna již monitoruje výkon prvňáčků na konci prvního školního roku (květen – červen 2014). Průměrný věk dětí byl v první vlně šest a půl roku (SD 3,9 měsíců). V analýze pracujeme se souborem žáků, kteří odpověděli na test OMR v obou etapách, a zároveň u nich máme k dispozici platné odpovědi na otázky ohledně rodinného prostředí, celkem jde o 376 případů (z toho 56 % děvčat).

Operacionalizace a nástroje měření

Měřítka rané gramotnosti – Test rychlého čtení (OMR)

Výzkumný projekt využívá rozsáhlou testovou baterii s mnoha měřítka jazykově-kognitivního a raně gramotnostního osvojování si čtení a psaní (mj. izolace a skládání hlásek, porozumění čtenému, pasivní slovní zásoba, test čtení a psaní). V této stati se zaměřujeme pouze na čtení jakožto hlavní ukazatel rané gramotnosti a pro tento úkol byla využita existující česká verze *Testu rychlého čtení* (podle Caravolas, Volín, 2005). Tento test obsahuje na prvních třech pozicích pouze písmena (*a, i, u*), další slova byla vybrána na základě četnosti a fonologické struktury a byla uspořádána od jednoslabičných po tříslabičná. Děti byly požádány číst seznam 140 izolovaných slov co nejrychleji a hlavně nejpřesněji v limitu 60 sekund, vyslabikované a vyhláskované slovo se nepovažovalo za správně přečtené. Závisle proměnná byla zkonstruována jako suma správných odpovědí a pro snazší interpretaci v obou časových bodech byla dále standardizována na podíl přečtených slov z celku (nabývá tak hodnot 0–1). V první vlně děti přečetly v průměru 10 slov (SD 13,7), ve druhé již čtyřnásobek (41 slov; SD 13,0). Rozložení hodnot se posunulo od výrazného vychýlení doleva (Skew 2,9 a Kurt 12,0), kdy v první vlně 40 % dětí nepřečetlo více jak první 3 písmena (tj. nepřečetlo žádnou slabiku; 5 dětí nepřečetlo ani písmena) k rovnoměrnému rozložení (Skew 0,8 a Kurt 3,5), přičemž každé dítě přečetlo minimálně 10 slov, nejvyšší počet přečtených slov byl 96, což odpovídá 69 % z maxima testu. Rozdíl mezi začátkem a koncem prvního školního roku je 30,9 slov, resp. vyjádřeno podílem 0,22 (párový T-test: $t = -27,830$; $p < 0,001$).

Charakteristiky čtenářského klimatu a rodinného zázemí

Ve vzorku je celkově 44 % dětí z rodin s vysokoškolským a 45 % se středoškolským vzděláním rodičů (vyšší pro matku, resp. otce), zbylých 42 rodičů (11 %) jsou maximálně vyučení. Z hlediska potenciálního deficitu jazykově-kognitivní stimulace a možností čtenářských interakcí jsme sledovali i děti žijící pouze s matkou v domácnosti (7 % dětí) a chování do mateřské školky (12 dětí nechodilo do školky vůbec, 11 % ji navštěvovalo pouze jeden rok). V tomto článku používáme dichotomické indikátorové proměnné popisující čtenářské klima v rodině ve dvou časových bodech: zaprvé aktivní učení v předškolním období a zadruhé čtenářskou interakci na počátku první třídy (komunikace o čteném a čtení s rodiči). Než děti začaly chodit do školy, 83 % z nich neumělo číst, avšak 34 dětí (tj. 9 %) rodiče naučili číst alespoň některá slova (nikoliv pouze písmenka a podepsat se). Na počátku školní docházky si 37 % dětí čte s rodiči a zároveň si čte pro radost. 11 % rodičů si s dítětem povídá o tom, co dítě právě čte, a to za předpokladu, že čte rádo knihy/ časopisy ve volném čase a čte minimálně 3–4x týdně. Tímto vymezením eliminujeme běžné konverzace nad probíranou látkou ve škole a zároveň ty případy, kdy žáci musí číst a nebaví je to, či jde o nepravdivé začínající čtenáře (tj. čtou jen o víkendu a méně často).

Metody analýzy

Analytický postup se odvíjí od výše uvedených dvou sfér výzkumných otázek.

První oblast spjatá s identifikací počátečních rozdílů v čtenářské dovednosti je zkoumána na datech z první vlny, jde tedy o data průřezová. Využíváme zde lineární regresní model s korekcí výpočtu standardních chyb pro klastrovou strukturu dat za školy (viz dále). Pro druhou oblast otázek sledujících změnu čtenářských schopností využíváme panelová data za první a druhou vlnu výzkumu. Panelová data s opakovaným měřením indikátorů (*repeated measures*) se vyznačují tím, že jejich struktura

již z principu porušuje požadavek na nezávislost pozorování (*lack of independence*), neboť dosažené testové skóry z různých časových momentů jsou částečně homogenní v rámci jednoho případu, taktéž jejich chyby měření jsou korelovány. Jinými slovy, podobnost skóru z první a druhé vlny u jednoho žáka bude vyšší než mezi dvěma náhodně vybranými žáky. Z tohoto důvodu se při analýze panelových dat nepoužívají běžné korelace ani tradiční vícerozměrné metody regresních modelů pro spojená data (*pooled OLS*), resp. analýzy rozptylu, nýbrž metody zohledňující zmíněnou strukturu dat. Diskuse ohledně volby těchto metod je mimo rámec našeho textu. S ohledem na výzkumnou otázku jsme zvolili tradiční metodu pomocí residualizace skóru změny v závisle proměnné (Bohrnstedt, 1969, s. 118-119), neboť naším hlavním cílem je posoudit vliv rodinného interakčního zázemí, které se v podstatě během prvního školního roku nějak zásadněji nemění (resp. výzkum jeho změnu za tak krátkou dobu ani nemohl zachytit). Nejprve byla pomocí regresního modelu provedena predikce pro vlnu II. (Y_2) s využitím hodnoty skóru z vlny I. (Y_1). Residualizace spočívá v odečtení tohoto predikovaného skóru (Y_2') od hrubého ($Y_2 - Y_2'$). Teprve takto residualizovaný skór pro vlnu II. vstoupil jako nezávisle proměnná do regresní analýzy, čímž odstraňujeme provázanost mezi dvěma opakovanými měřeními závisle proměnné v čase, resp. vliv nezávisle proměnných měřených v první vlně (X_1) na Y_2 skrze Y_1 .

Dodejme, že v obou modelech používáme při výpočtu robustních standardních chyb (tzv. *Huber-White sandwich estimator*). Zohledňujeme tak skutečnost, že i individuální pozorování žáků jsou v rámci jednotlivých škol vzájemně větší měrou korelována (vč. chyb měření) než mezi náhodně vybranými žáky z různých škol. Všechny výše popsané analytické postupy provádíme pomocí statistického softwaru STATA 14.

VÝSLEDKY

Výsledky mnohorozměrné lineární regrese pro první vlnu jsou uvedeny v levém panelu tab. 1. Nižšího skóru v čtenářském testu dosahují v porovnání s dětmi vysokoškolsky vzdělaných rodičů děti z rodin s nízkým vzděláním (nejvýše ZŠ/VYU) i středoškoláků (u obou jde o malý rozdíl přibližně dvou procentních bodů). Obdobný negativní efekt má situace, kdy je v domácnosti pouze jeden rodič – matka samoživitelka. Statisticky významně horších výsledků v testu čtení také dosahují děti, které nenavštěvovaly mateřskou školkou.

Učení se čtení slov s dítětem před nástupem do školy je jediným významným indikátorem rodinného interakčního prostředí, který má vliv na výsledky v testu rychlého čtení na počátku školní docházky. Nejde o překvapivý výsledek. Ty děti, jež rodiče či jiní rodinní příslušníci a známí před začátkem školní docházky naučili číst (což platí pro 15 % předškoláků), dosahují ve srovnání s předškoláky, s nimiž se nikdo cíleně číst neučil, o 11 resp. 14 procentních bodů lepších výsledků. Nejlepších výsledků, v průměru o 20 p. b., dosahují ti školáci, kteří umí číst už od raného předškolního věku a zároveň tvrdí, že už v pozdním předškolním věku čtou a učí se sami. V našem výzkumu je deset takovýchto náruživých a nadaných čtenářů (3 % dětí). Nulové regresní koeficienty v případě povídání si s dítětem o čteném a čtení s dítětem ukazují, že tato forma interakcí, alespoň v té podobě jak byla měřena, k vyššímu výkonu v testu čtení zřejmě nepřispívá.¹ I tak je podíl vysvětlené variance modelu pro první vlnu poměrně vysoký (30 %). Naproti tomu varianci v residualizované změně stavu mezi první a druhou vlnou není na základě námi uvažovaných faktorů možné vůbec vysvětlit. Žádná z nezávisle proměnných totiž nemá vliv, dokonce F test platnosti modelu jako celku je zde statisticky nevýznamný.

¹ Dodejme, že jsme také ověřovali efekty dvojných interakcí mezi jednotlivými vysvětlujícími faktory, žádný z nich však nebyl statisticky ani věcně významný.

Tab. 1 Odhadnuté koeficienty, robustní standardní chyby, dosažená hladina významnosti z lineárně regresního modelu pro výsledky v testu rychlosti čtení na počátku školního roku a residualizovaná změna ke konci první třídy (vlna I. a II.).

	vlna I.			vlna II. (resd. změna)		
	b	se	p	b	se	p
děvčata	-0,004	0,007	0,593	-0,017	0,009	0,076
Mateřská školka (ref. >1rok)						
nechodil <1 rok	-0,027	0,012	0,036	0,009	0,022	0,693
chodil jen 1 rok	0,007	0,012	0,583	-0,014	0,018	0,433
Rodina (ref. úplná)						
sama matka	-0,024	0,008	0,006	-0,014	0,022	0,543
Vzdělání rodičů (ref. VŠ)						
ZŠ/VY	-0,018	0,010	0,073	0,013	0,013	0,312
SŠ	-0,017	0,009	0,087	0,005	0,010	0,623
Kdo naučil číst slova před ZŠ (ref. neuměl)						
naučil se sám	0,194	0,071	0,012	0,019	0,022	0,407
naučil někdo jiný než rodiče	0,139	0,031	0,000	0,007	0,021	0,727
naučili rodiče	0,105	0,022	0,000	-0,015	0,016	0,355
Povídá si o čteném (ref. nečte/s nikým)						
s rodiči	-0,006	0,013	0,661	0,014	0,016	0,364
S kým čte (ref. s nikým/s někým jiným/nečte rád)						
čte s rodiči	-0,001	0,012	0,936	-0,010	0,010	0,327
konstanta	0,065	0,013	0,000	0,010	0,012	0,409
F-test	18,660		1,000			
p (F-test)	0,000		0,4735			
R ²	0,299		0,022			
df	24,000		24,000			

Poznámky: lineární regresní modely s robustními standardními chybami upravenými pro shlukovou strukturu dat za školy. Počet případů N = 376, počet škol N = 25. Pro vlnu II. provedena residualizace skóru změny pomocí predikce na základě skóru z vlny I.

Zdroj: Čtení a psaní žáků ZŠ 2013-14; autoři.

Hypotézy pro oblast zkoumající stav na počátku školní docházky můžeme zčásti přijmout. Středočeské a pražské děti zjevně přicházejí do školy se značnými rozdíly v rané gramotnosti (H1.1). Výsledky ukazují na odlišnosti v rychlosti čtení podle vzdělání rodičů (H1.2), byť celkově se jedná jen o relativně menší náskok potomků vysokoškoláků. Dodejme, že negativní efekt na čtenářskou dovednost má také skutečnost, že dítě vyrůstá v neúplné rodině, kde je přítomna pouze matka a také to, že nenavštěvovalo mateřskou školku. Předpokládaný vliv vybraných indikátorů čtenářského interakčního prostředí rodiny – komunikace s dítětem o čteném a čtení s dítětem – na výsledky ve čtenářském testu na začátku první třídy nebyl podpořen (H1.4). Nicméně přijmout můžeme hypotézu H1.3, neboť ze všech sledovaných faktorů má nejvýznamnější vliv na úroveň čtení na počátku školní docházky to, zda dítě už umělo číst ještě před nástupem do formálního vzdělávání, což je z části nepochybně výsledkem rodinných interakcí (kauzálně v našich datech nelze oddělit vliv samotné schopnosti číst od skutečnosti, že tato schopnost byla vytvářena a stimulována rodinným prostředím). Hypotézu o celkovém snížení rozdílů mezi žáky v dovednosti číst od počátku do konce první třídy zamítnout nelze (H2.1), neboť krom toho, že v průběhu prvního školního roku průměrná úroveň schopnosti číst vzrostla bezmála o polovinu, došlo také k určitému poklesu variance, tj. rozdíly mezi dětmi se částečně snížily. Pokud jde ale o příčiny těchto změn, pak hypotézy zamítáme (H2.3, H2.3, H2.4), protože indikátory čtenářské interakce ani další faktory spjaté s rodinným prostředím nemají na změnu úrovně čtení během prvního roku školní docházky věcně ani statisticky významný vliv.

DISKUZE A ZÁVĚRY

V této stati jsme sledovali vliv sociokulturních faktorů spjatých s čtenářskými interakcemi v rodině na čtenářské dovednosti dětí na počátku školní docházky a jak se tyto dovednosti mění v průběhu první třídy. Zaznamenali jsme, že děti přicházejí do školy s rozdílnou úrovní rané gramotnosti v závislosti na vzdělání rodičů, kdy náskok mají děti vysokoškoláků a ty, které navštěvovaly mateřskou školku. Naopak nižšího výkonu v testu rychlého čtení slov dosahují děti z neúplných rodin, jež vychovává pouze matka. Ty přicházejí do školy z potenciálně deficitního jazykově-kognitivního gramotnostního prostředí vyznačujícího se nižší intenzitou a rozsahem interakcí podněcujících čtenářské dovednosti.

Ze sledovaných faktorů interakce v rodině zvyšuje čtenářskou dovednost na počátku první třídy pouze to, že předškoláka již někdo z rodiny naučil číst slova anebo se to naučil sám/a. U žáků, kteří tvrdí, že se číst naučili sami (3 %), předpokládáme, že jde o děti nadané, které si začaly osvojovat předčtenářské dovednosti v rodinném prostředí dlouho před nástupem do vzdělávacího systému, tedy i do školky. Námí zjištěná skutečnost, že společné čtení knih a povídání si o čteném mezi dítětem a rodičem na počátku školní docházky nemá na úroveň rychlého čtení slov vliv, není dost možná překvapivá. Vývoj gramotnosti je postupný proces a stimulace jejího rozvoje se může projevit pouze v delším časovém období. Prvních osm měsíců ve škole představuje příliš krátký časový úsek, během něhož se zatím efekty komunikace a čtení s dětmi zahájené v zásadě až po nástupu do školy neaktivovaly. Zahraniční studie ukazují, že vliv rodiny se objevuje až v okamžiku, kdy děti jsou již formálně seznámeny s pravidly rané gramotnosti a mají ze strany školy vytvořeny všechny předpoklady pro samostatné čtení a psaní, tj. přibližně od začátku 3. třídy. V této době se dítě stává svébytným čtenářem a samo si již volí mimoškolní čtenářské aktivity. Na konci první třídy se proto zřejmě ještě vlivy odlišného interakčního prostředí ani další charakte-

ristiky rodiny neprojevují, resp. během prvního roku oslabují. Všechny děti se totiž do nějaké míry musí na obsah vyučovaného (čtení a psaní ve škole) doma systematicky připravovat. Zdá se tedy, že školní výuka stírá v průběhu prvního roku rozdíly na základě rodinného prostředí, alespoň pokud jde o zde sledované rychlé čtení slov jakožto jednoho ze stěžejních raně gramotnostních ukazatelů. Zda tomu tak skutečně je, ukáže až další vlna panelové studie středočeských a pražských dětí realizovaná na konci druhé třídy.

OMEZENÍ STUDIE

V předložených výsledcích shledáváme dvě hlavní omezení. Předně jsme sledovali oblast raně gramotnosti čtení zatím jen během prvního školního roku a pouze jediným indikátorem rychlého čtení (OMR). Rozdíly mezi dětmi v rychlém čtení se v průběhu roku do značné míry dorovnaly, je ovšem otázkou, zdali totéž platí i pro jiné oblasti jazykově-kognitivního vývoje a rozvoje raně gramotnosti (zejm. u nejsilnějšího prediktoru pozdější gramotnosti – fonemického povědomí).

Zadruhé, údaje o sociální interakci v rodině byly získány pouze z výpovědi samotných dětí na počátku prvního školního roku, výzkumnou otázku jsme tak zatím mohli sledovat jenom na prvních dvou vlnách panelové studie. Tento problém by měla pomoci vyřešit třetí vlna výzkumu sledující opětovně sociokulturní prostředí ve druhé třídě a zejména pak dotazníkové šetření rodičů. Opakovaná měření by měla zjistit, jestli si rodiče s dětmi i ve druhé třídě stále čtou a povídají o přečteném, což by mělo zvýšit reliabilitu použitých indikátorů čtenářské interakce v rodině. Nyní lze pouze spekulovat, zda aktivity čtení s dítětem a komunikace o čteném nemohou být také pouze ze strany rodičů vynucené anebo neznamenají prostý fakt, že děti musí číst na základě zadání ze školy, což předpokládá rodičovský dohled. Ani v jednom případě by se nejednalo o validní indikátor čtenářské interakce, v níž je afektivní kvalita vztahu rodič – dítě zprostředkována kognitivním a emočním hodnocením ve vzájemném dialogu.

LITERATURA

- Bohrnstedt, G. W. (1969): Observations on the measurement of change. *Sociological Methodology*, 1, 113-133.
- Bornstein, M. H., Bradley, R. H. (2003): Socioeconomic status, parenting, and child development: An introduction. In: Bornstein, M. H., Bradley, R. H. (Eds.), *Socioeconomic status, parenting, and child development*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 1-10.
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York, Greenwood, 241-258.
- Bronfenbrenner, U., Morris, P. A. (2006): The bioecological model of human development. In: Damon, W., Lerner, R. M. (Eds.), *Handbook of child psychology*, Vol. 1: Theoretical models of human development. New York, Wiley, 793-828.
- Caravolas, M., Volin, J. (2005): Baterie diagnostických testů gramotnostních dovedností pro žáky 2. až 5. ročníků ZŠ. Praha, Institut pedagogicko-psychologického poradenství ČR.
- Goodman, Y. M. (1986): Children coming to know literacy. In: Teale, W. H., Sulzby, E. (Eds.), *Emergent literacy: Writing and reading*. Norwood, NJ, Ablex, 1-14.
- Harkness, S., Super, C. M. (2001): Culture and parenting. In: Bornstein, M. H. (Ed.), *Handbook of parenting*, 2nd ed. Hillsdale, NJ, Erlbaum, 253-280.
- Hart, B., Risley, T. R. (1995): Meaningful differences in the everyday experiences of young American children. Baltimore, MD, Brookes Publishing.
- Hoff, E. (2003): Causes and consequences of SES-related differences in parent-to-child speech. In: Bornstein, M. H., Bradley, R. H. (Eds.), *Socioeconomic status, parenting, and child development*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlba.
- Hohmann, M., Weikart, D. P. (1995): Educating young children: Active learning practices for preschool and child care programs. Ypsilanti, MI, High/Scope.

- Kamil, M. L., Mosenthal, P. B., Pearson, P. D., Barr, R. (2000): Handbook of Reading Research: Volume III. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Kymerley, K. B., Weigel, D. J., Martin, S. S. (2002): Children's acquisition of early literacy skills: examining family contributions. *Early Childhood Research Quarterly*, 17, 3, 295-317.
- Lareau, A. (2003): *Unequal childhoods: Class, race, and family life*. Berkeley and Los Angeles, California, University of California Press.
- MacGinitie, W. H., MacGinitie, R. K., Maria, K., Dreyer, L. G. (2000): *Gates-MacGinitie Reading Tests Forms S & T*, Fourth Edition. Riverside Publishing Company, Spring Lake Drive, Itasca.
- Marvin, C., Miranda, P. (1993): Home literacy experiences of preschoolers enrolled in Head Start and special education programs. *Journal of Early Intervention*, 17, 4, 351-367.
- Rogoff, B. (2003): *The cultural nature of human development*. New York, Oxford University Press.
- Sénéchal, M., LeFevre, J., Smith-Chant, B. L., Colton, K. (2001): On refining theoretical models of emergent literacy: The role of empirical evidence. *Journal of School Psychology*, 39, 439-460.
- Siraj, I., Mayo, A. (2014): Social class and educational inequality: The impact of parents and schools. Cambridge, Cambridge University Press. Forthcoming, 12-37.
- Stanovich, K. E. (2000): *Progress in understanding reading: Scientific foundations and new frontiers*. New York, Guilford Press.
- Street, B. V. (2001): The new literacy studies. In: Cushman, E., Kintgen, G. R., Kroll, B. M., Rose, M. (Eds.), *Literacy: A critical sourcebook*. Boston, St. Martin's Press, 430-442.
- Strommen, L. T., Mates, B. F. (2000): What readers do: Young children's ideas about the nature of reading. In: Robinson, M., McKenna, J., Wedman, J. (Eds.), *Issues and trends in literacy education* (2nd ed.). Boston, Allyn & Bacon, 200-212.
- Teale, W., Sulzby, E. (1986): *Emergent literacy: Writing and reading*. Norwood, NJ, Ablex.
- Tudge, J. R. H. (2008): *The everyday lives of young children: Culture, class, and child rearing in diverse societies*. New York, Cambridge University Press.
- Wagner, D. A. (2009): Literacy. In: Bornstein, M. (Ed.), *Handbook of cultural developmental science*. New York, Taylor & Francis, 161-173.
- Whitehurst, G. J., Lonigan, C. J. (2001): Emergent literacy: Development from pre-readers to readers. In: Neuman, S. B., Dickenson, D. K. (Eds.), *Handbook of early literacy research*. New York, Guilford Press, 11-29.
- Ziegler, J., Goswami, U. (2005): Reading acquisition, developmental dyslexia, and skilled reading across languages: A psycholinguistic grain size theory. *Psychological Bulletin*, 131, 1, 3-29.

SOUHRN

Cíle. Záměrem studie je určit vliv vybraných ukazatelů sociální interakce v rodinách školáků na ranou gramotnost dětí v průběhu prvního školního roku.

Vzorek a metodika. Do longitudinální panelové studie bylo náhodně vybráno 25 základních škol ve Středočeském kraji a v Praze. Výsledný analyzovaný soubor tvoří 376 žáků, kteří nastoupili do 1. třídy ve školním roce 2013/14. Na počátku a na konci 1. třídy bylo provedeno opakované měření rané gramotnosti (test rychlého čtení) spolu s polostrukturovaným rozhovorem.

Výzkumné otázky. Má čtení a komunikace rodičů s dětmi, resp. v předškolním období záměrné učení dětí číst vliv na čtenářskou dovednost na počátku a její změnu ke konci prvního školního roku? Tyto vztahy jsou posuzovány souběžně s vlivem vzdělání rodičů, rodinné situace (ne/úplná rodina) a navštěvováním mateřské školky. **Statistické analýzy.** Rozdíly ve výsledcích testu rychlého čtení byly zkoumány pomocí regresní analýzy, v případě změny v čase s korekcí pro panelová data pomocí residualizace skóre změny.

Výsledky. Vliv vzdělání rodičů, navštěvování školky, úplné rodiny a učení dětí číst v předškolním období na ranou čtenářskou gramotnost na počátku první třídy je významný, naopak efekt společného čtení a povídání si s rodiči o čteném je nulový. Celkově během školního roku došlo k velkému nárůstu čtenářské dovednosti, počet přečtených slov je na konci první třídy čtyřnásobný. Efekty čtenářské interakce v rodině a dalších sledovaných faktorů na rozdíly mezi žáky v dovednosti číst slova po 8 měsících školní výuky vymizely.

Limity studie. Údaje o sociální interakci v rodině byly dosud získány pouze z výpovědí dětí samotných. Výzkumná otázka je zatím sledována jen na prvních dvou vlnách panelové studie – počátku a konci 1. třídy, což je poměrně krátký časový úsek. Tyto limity by měla pomoci překonat data z další vlny výzkumu.

SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY DEMOKRACIE: TEORETICKÁ ANALÝZA A EMPIRICKÉ SONDY

MARTINA KLICPEROVÁ–BAKER

Psychologický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Social psychological foundations of democracy: Theoretical analysis and empirical probes

M. Klicperová-Baker

Democratic regimes are beneficial for optimal development of individuals as well of societies. They best promote self-actualization of their citizens, secure human rights, encourage economic prosperity; at the same time, they institutionalize peaceful conflict resolution within the country as well as with other democracies (Pax democratica). The article reviews theories of democratic character and social psychological prerequisites for democracy (especially psychological proximity of citizens) and informs about empirical studies dealing with the relationship between democracy and psychological attitudes. The research, which the author and her

collaborators conducted on civic culture, democratic mentality and post-totalitarian syndrome, is also briefly described; the results indicate the ratio of democratic non-democratic and anti-democratic tendencies among the citizens of the Czech Republic.

key words:

democracy,
democratic character,
post-communist syndrome,
psychology of democracy,
political psychology

klíčová slova:

demokracie,
demokratický charakter,
postkomunistický syndrom,
psychologie demokracie,
politická psychologie

DEMOKRACIE V PSYCHOLOGICKÉM VÝZKUMU

Mezi sociálními vědci panuje konsensus, že *demokratické režimy jsou nejvíce nakloněny jak veřejnému zájmu, tak optimálnímu vývoji jednotlivce*. Demokracie nejlépe zajišťují lidská práva, napomáhají sebeaktualizaci člověka, podporují ekonomickou prosperitu a zároveň institucionalizují mírové řešení konfliktů (např. Barber, 1984; Dahl, 1999). Tato zkušenost řadí demokracii k tématům, která jsou pro psychology nejen intelektuálně zajímavá, ale jejichž poznání je i vysoce společensky žádoucí vzhledem ke klíčovému významu demokracie pro jedince i pro společnost.

Oborem, který se soustřeďuje na vztah mezi politickým světem a psychologickým chováním a prožíváním je vedle sociální a komunitní psychologie především *politická psychologie*. Tato psychologická disciplína je ve skutečnosti mezioborem, který využívá rozsáhlého repertoáru i dalších humanitních a sociálních disciplín (a tak i metodologie a poznatků různých oborů od filozofie, sociologie, antropologie, psychohistorie po lingvistiku a pedagogiku). V rámci politické psychologie lze navíc mluvit o *psychologii demokracie*, která věnuje zvláštní pozornost demokratickému potenciálu obyvatel, demokratickému charakteru, občanskému chování a výchově k demokratičnosti.

M. K. B., Psychologický ústav AV ČR, v. v. i., Hybernská 8, 110 00 Praha 1; e-mail: klicperovabaker@gmail.com

Tato studie byla podpořena RVO: 68081740 a grantem "Psychosociální analýza nedemokratického charakteru v postkomunistické společnosti" uděleným Grantovou agenturou České republiky [15-11062S]. Studie je součástí výzkumného programu Akademie věd ČR Strategie AV21.

Politická psychologie je poměrně nový obor, její oficiální vznik bývá spojován s ustavením International Society for Political Psychology (ISPP) v roce 1978, společnosti, která začala pořádat výroční kongresy a vydávat svůj časopis. Přitom však má tato disciplína i své dlouhé neoficiální dějiny. Zejména pokud jí prisoudíme takové praotce a otce, jako jsou význační filosofové (na prvním místě Aristoteles) či průkopníci, jako byl např. politolog Lasswell, který bývá právem považován za zakladatele moderní politické psychologie. Rozhodující přínos měla pro tento obor také mocná vlna sociálních psychologů, kteří prováděli cca od 30. let 20. století pionýrské studie objevující převážně temná tajemství lidského charakteru. Jejich poznatky se v kontextu dramatických politických událostí (zejména 2. světové války) přímo vnucovaly k politickému výkladu: šlo zejména o studie frustrace a agrese Dollarda a Millera, Lewinovy studie autokratického a demokratického vůdcovství, Aschovy pokusy s konformitou, systematické studium autoritářské osobnosti Adorna a kol. a experimenty Milgrama a Zimbarda, které ukázaly moc autority a společenských rolí. V našich zemích lze považovat za otce politické psychologie T. G. Masaryka (Hoskovec, 1997).

PARADOXY DEMOKRACIE

Akumulovaná praktická zkušenost i odborné teoretické analýzy vedou k pozoruhodným paradoxům. K nejznámějším patří výrok Winstona Churchilla, který připouští, že demokracie je velice špatnou formou vlády, ale zároveň zdůrazňuje, že všechny ostatní režimy, které dosud byly vyzkoušeny, jsou ještě horší. M. Albrightová (citováno podle Perilez, 2000) dodává, že „zatímco demokracie je v delší časové perspektivě nejstabilnější formou vlády, z krátkodobého hlediska patří k těm nejkřehčím“. Je tedy třeba se na jedné straně smířit s problematickými slabiny tohoto režimu a zároveň úzkostlivě hlídat jeho stabilitu a pečovat o to, aby odchylky zůstaly v přijatelném rozmezí.

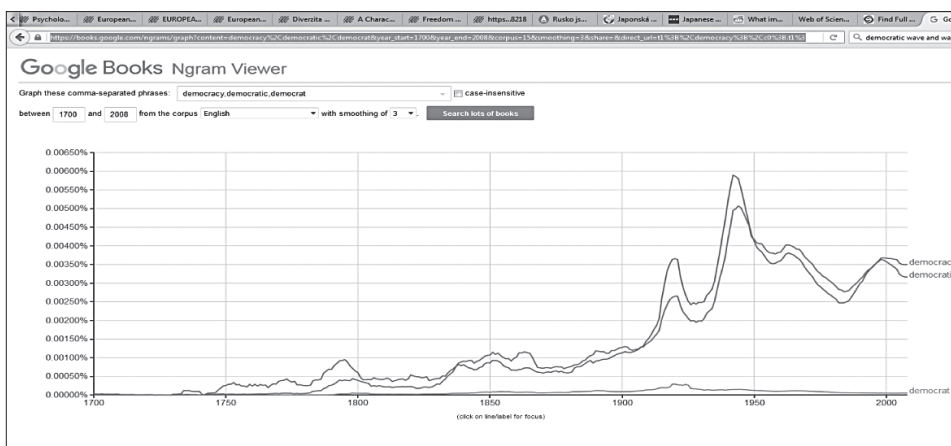
Pokud demokracie nejsou neustále podpírány občanskými ctnostmi, silnou občanskou společností, institucemi a mocí práva, mají přirozenou tendenci k regresi a ke „zpětnému sklouzávání“ (democratic backsliding, Bermeo, 2016). Zvrhají se do ne-liberálních forem demokracie (Zakaria, 1997), v extrémním případě do demokracie totalitní (Talmon, 1952, 1960), anebo dokonce přímo do totalitního státu. Ostatně již klasické práce Aristotela a Jamese Madisona varují před diktátem většiny. Z moderních dějin příklad Výmarské republiky, ale také naše poválečná zkušenost ze 40. let 20. století ukazují, jak snadno demokratické instituce nástup totality umožní.

Huntington (1991) názorně ilustruje, že pro mnohé země platí, že i když dosáhnou demokratického zřízení, mohou vzápětí snadno samy regredovat k autoritářství. Popsal tři hlavní demokratické vlny a následné demokratické „odlivy“, během nichž se počet i kvalita demokracií zase zmenšily.

- První demokratizační vlna následovala 1. světovou válku,
- druhá vlna následovala 2. světovou válku,
- třetí kulminovala v roce 1989.

Svým způsobem jsou tyto vlny reflektovány i diskursem – frekvencí výskytu slov demokracie a demokratický v anglické literatuře (viz obr. 1).

Snad *nejhlubším paradoxem demokracie je to, že její základní principy jsou ve vzájemném rozporu* (Klicperová-Baker a kol., 2007). Demokracie je založena na principech svobody a rovnosti. Bezbřehá svoboda ale brzy popře rovnost obyvatel, a naopak – zajištění důsledné politické a ekonomické rovnosti lidí nutně omezí jejich svobodu. Dalšími určujícími principy demokracie jsou lidská práva a práva jedince. V praxi ale dochází často ke vzájemným konfliktům mezi právem většiny,

Obr. 1 Frekvence výskytu slov democracy a democratic odráží hlavní demokratizační vlny, jak je vymežil Huntigton (Google Ngram viewer 2015)

právy menšin a právy jednotlivců. Podobně se snadno dostanou do sporu přání jednotlivců (a nezdědka i většiny) se zákony (a dokonce i ústředním zákonem, ústavou). Porovnejme tuto dynamiku rozporných zájmů a permanentních negociací se stabilitou a rigiditou totalitních režimů, které odchylkám důrazně předcházejí, potlačují je a programově likvidují.

KONFLIKT JAKO PODSTATA DEMOKRACIE

Lze tedy shrnout, že *demokracie má konflikty zakotveny přímo ve své podstatě*, neboť je založena na principech, které sotva mohou být ve stabilním souladu, a tak je třeba systém neustále aktivně vyvažovat. Demokracie se tak podobá živoucímu organismu obdařenému dynamickou homeostázou, který se také musí neustále vyrovnávat se změnami okolí a udržovat např. teplotu, vlhkost a pH v úzkém životodárném rozpětí, přičemž extrémní výkyv bývá fatální; na vyšší úrovni lze demokracii srovnat s dynamickou rovnováhou ekologických systémů.

Silné vnější podněty rovnováhu systému porušují a spouštějí zpětné vazby, které mohou ztracenou rovnováhu obnovit anebo systém vyčerpat. Příkladem porušování a znovunabývání rovnováhy v demokratickém systému je současná krize vzniklá silnou vlnou neevropských přistěhovalců. Práva většiny, menšin i jednotlivců se zesíleně střetávají a nově se prověřuje platnost zákonů, funkce demokratických institucí a v neposlední řadě psychologické postoje občanů.

PSYCHOLOGICKÉ A SOCIÁLNÍ PASTI

Nejen, že konflikty a rozpory jsou zabudovány do samé podstaty demokracie. Psychologové si navíc již před časem povšimli, že lidé nejsou sami od sebe vždycky disponováni k benevolentnímu bezkonfliktnímu soužití. Naopak: byly pozorovány četné fenomény, podle kterých je lidská psychika nastavena poněkud sobecky k protežování sebe sama. Např. základní atribuční chyba (Ross) vysvětluje mechanismus, podle kterého vlastní chybné chování omlouváme nepříznivou situací, zatímco chyby ostatních vysvětlujeme jejich špatnými osobnostními rysy (pokud jdeme někam pozdě, pohotově si své selhání zdůvodníme vnějším zaviněním, zatímco pozdní příchod druhého člověka máme tendenci vysvětlit spíše jeho negativními

vlastnostmi). Leon Festinger zase demonstroval teorii kognitivní disonance, jak snadno dokážeme své vlastní postoje dodatečně přizpůsobit našemu chování, abychom si zachovali tvář po nemorálním činu. Podobné psychologické sebezničující mechanismy byly popsány i v příbuzných disciplínách, např. v ekonomii a etologii. K nejnámějším pastem, do kterých lidstvo sama sebe vhání, je tzv. tragédie obecní pastviny (commons) popsaná etologem Hardinem (1968). Ta ukazuje, s jakou snadností dáváme přednost soukromé sobecké perspektivě před veřejným zájmem, s obecnými sebezničujícími důsledky.

Shrňme tedy: pokud je demokracie z definice založena na konfliktech a naše vlastní psychologické dispozice ještě apriorně ztěžují předcházení a řešení přirozených konfliktů, jak je tedy vůbec možné, že v demokraciích se konflikty v zásadě úspěšně řeší? Čím to je, že demokracii lze považovat za vcelku úspěšný systém řešení konfliktů? Jak je možné, že právě demokratické země se chovají podle pravidla *Pax democratica*, které má téměř sílu zákona? (Tj. skutečné demokracie se chovají mírně vůči vlastním občanům a ani navzájem na sebe neútočí, dokáží ovšem být agresivní vůči nedemokraciím). Oplývají snad demokracie nějakými zvláštními sociálně psychologickými předpoklady svých obyvatel?

SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÉ PŘEDPOKLADY DEMOKRACIÍ

Tak, jako psychologové odkrývají mechanismy, které nás strhávají do nesmiřitelných konfliktů, je velká pozornost věnována i sociálně psychologickým charakteristikám, které naše soužití usnadňují. Ovšem, lze si postesknout spolu s Greensteinem (1965), že větší pozornost na sebe strhávají jevy negativní než jevy pozitivní a že je např. ve větším povědomí autoritářská osobnost a škála F než osobnost demokratická a jí odpovídající diagnostika. Přesto, i jen pouhý výčet autorů, kteří významně přispěli k rozpoznání i těch pozitivních aspektů lidské povahy, které napomáhají demokracii, by byl úctyhodný.

Klíčovým tématem psychologie demokracie je *analýza demokratického charakteru*. Pokusy charakterizovat žádoucí vlastnosti občanů v demokratické společnosti sahají až do starořeckých povahopisů Aristotela a Platóna a jejich postřehu, že každé politice (režimu) nejlépe odpovídá jiný charakterový typ. Z modernějších pokusů se hodí zmínit především postřehy Hannah Arendtové, Bernarda Berelsona, Roberta Allana Dahla, Jürgena Habermase, Abrahama Maslowa, Margaret Meadové, Alexis de Tocquevilla či Woodrow Wilsona.

Kromě dílčích charakterových postřehů byly vytvořeny i komplexní charakterové črty. Harold D. Lasswell (1951) je autorem vlivného eseje *Demokratický charakter*. Zevedei Barbu (1956), čerpaje ze zkušenosti s nacistickou i komunistickou totalitou v rodném Rumunsku, analyzoval vzorce chování v demokracii a diktatuře. Také Michael B. Binford (1983) se pokusil o typologii demokratické politické osobnosti z holistického hlediska.

Obecně vzato, z dílčích i celostních psychologických analýz vyplývá, že demokratický charakter je tvořen souborem charakteristik, z nichž v popředí jsou především:

- tendence k nenásilí, toleranci, benevolenci a vřelosti, schopnost široce a pozitivně se identifikovat s ostatními;
- autonomie se zdravě silným egem, harmonicky integrovaným sebepojetím, pocitem emoční zakotvenosti a bezpečí;
- kognitivní otevřenost a schopnost tolerance k mnohoznačnosti spolu s kognitivní nezávislostí a kritickým uvažováním;
- myšlenková i sociální otevřenost, flexibilita a adaptivita;

- v oblasti morálního usuzování zaměření na obecné dobro, resp. principy, které mají všeobecnou zobecnitelnost; schopnost orientace na vícero morálních hodnot;
- participace, aktivita, schopnost přejít od zájmu a znalostí k rozhodnutí a k vlastní akci.

Uvedené dílčí psychologické charakteristiky lze systematičtěji uspořádat a vysvětlit i pomocí sociálně psychologických teorií širšího dosahu (Feierabend, Klicperová-Baker, 2015). Z tohoto hlediska se k vysvětlení demokratického charakteru nabízejí především klasická teorie frustrace → agrese a teorie sociální blízkosti. Zdá se, že na politologické rovině tyto sociálně psychologické teorie rezonují s mottem Francouzské revoluce Volnost, rovnost, bratrství, které tak daleko přesahuje svým významem politickou kulturu Francie (obr. 2).

Obr. 2 Volnost, rovnost a bratrství vyjadřují podstatné rysy demokracie (v praxi ještě doplněné vymáháním zákonnosti). Foto: David Henry © 2015, <http://www.davidhenry.com>
Otištěno se svolením autora.

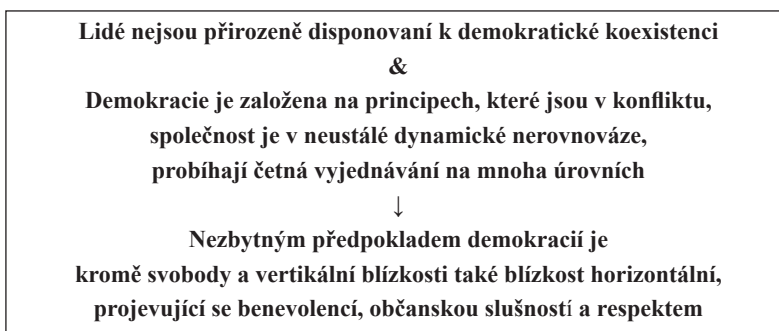
Liberté – svoboda, volnost – je stěžejním rysem demokratických společností, a to jak svoboda od útlaku, tak svoboda k uspokojování rozmanitých potřeb. Jestliže psychologická teorie frustrace → agrese všeobecně pomáhá vysvětlit vznik agresivního chování, potom pro demokracii by měla platit ve formě *nižší frustrace* → *nižší agrese*.

Egalité – rovnost je vlastně *vertikální blízkost*. Demokratická rovnost se vztahuje jak k politicko-právnímu postavení občanů, tak i k jejich ekonomickému statusu. V demokracii by neměly existovat neproniknutelné společenské přehrady či kasty. Občané si jsou rovni před zákonem, mají všeobecné volební právo a přinejmenším teoretickou možnost kandidovat v demokratickém volebním procesu. I ekonomické ukazatele, např. Gini index, potvrzují, že právě občané nejdemokratičtějších, zejména skandinávských zemí, jsou si ekonomicky nejrovnější.

Fraternité – bratrství vystihuje *blízkost v horizontálních vztazích* mezi lidmi, kteří mezi sebou nemají rodinná pouta. Tento prožitek blízkosti lze považovat za nejdůležitější sociálně psychologický předpoklad demokracie, za záruku její funkčnosti, a tím také za předpoklad demokratického míru (viz tab. 1). Tato blízkost se projevuje

v humanismu (naopak v kontrastu k humanismu je tzv. pseudospeciace, vnímání nepřítelů jako příslušníka odlišného živočišného druhu), v globalismu (sdílené starosti o obecné problémy lidstva), v občanské politické kultuře, občanském vlastenectví (konstituční patriotismus), v občanských ctnostech, zejména slušnosti (*civility* či *de-cency*), v benevolenci, která je základem mírového řešení konfliktů, přičemž nejde jen o benevolenci v přímých mezilidských vztazích, ale také o vztahy lidí k institucím a státu (např. placení daní), a naopak vztahy státu a institucí k občanům.

Tab. 1 Nepochybný význam benevolence, slušnosti a respektu pro demokracii

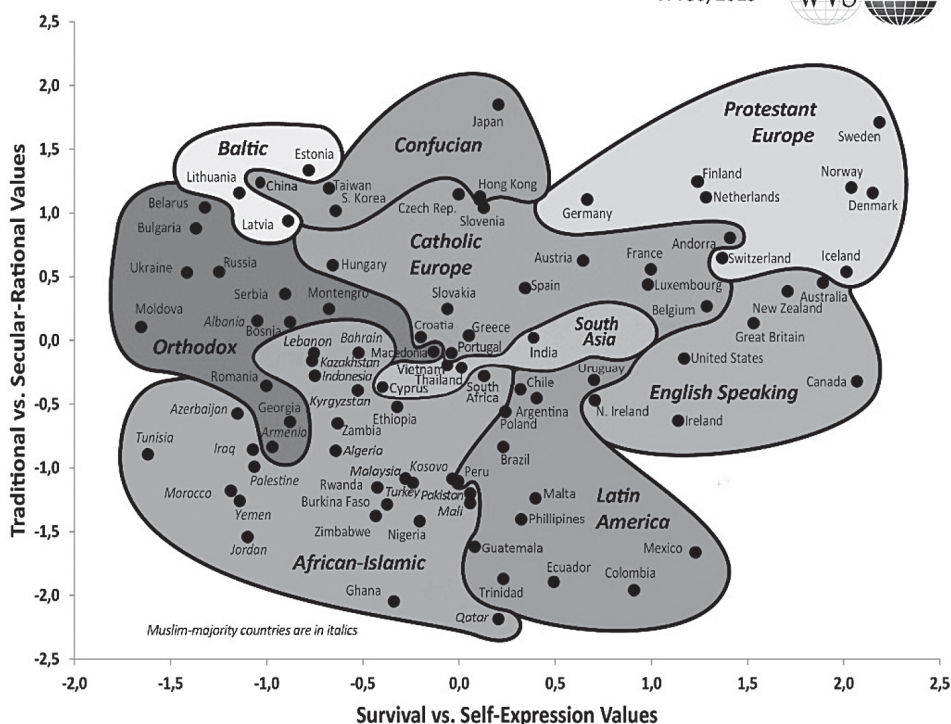
Benevolence a odpor k násilí je *modus operandi* demokracií. Demokratům je ve smyslu zřejmé, že nenásilím získávají všichni a násilím všichni ztrácejí. Ač jsou konflikty v demokraciích všudypřítomné, jedná se o hry s nenulovým součtem. Bez benevolence (občanské slušnosti, respektu) nelze demokracii zavést, rozvinout ani udržet. Právě benevolence je totiž nárazníkem, který rozhodujícím způsobem tlumí neustálé konflikty a je účinnou rovnováhou proti jinak spíše sobeckému zaměření jedinců. Význam slušnosti a benevolence pro nenásilné řešení konfliktů v našich nedávných dějinách vynikl např. během sametové revoluce 1989 a tzv. sametového rozvodu se Slovenskem v r. 1992.

EMPIRICKÉ MAPOVÁNÍ SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÝCH ASPEKTŮ DEMOKRATIČNOSTI

Teoretické analýzy by ovšem měly omezený smysl, kdyby zůstaly bez podpory empirického výzkumu. Uvedme alespoň tři převratné práce, které se demokratického charakteru dotýkají. Ač se jedná většinou o díla politologů, primárně vycházejí z psychologických postojů a docházejí k politicko-psychologickým konstrukcím:

Na prvním místě je třeba zmínit práce Ingleharta a Welzela a jejich spolupracovníků věnované lidskému rozvoji a založené na solidním průzkumu World Values Survey. Jejich studie diskutují a demonstrují vztah mezi osobními postoji občanů a demokracií (Inglehart, Welzel, 2003, 2005). Dokládají také souvislost mezi demokratičností země a ekonomickou úrovní, svobodou a vertikální i horizontální blízkostí, jak jsme je popsali v předešlém oddíle.

Sekulární/racionální hodnoty u nich vystihují mj. míru tolerance k alternativním životním stylům; sebe-vyjadřující hodnoty zahrnují vysokou míru důvěry, stoupající potřebu spoluúčasti na ekonomickém a politickém rozhodování, rovnost mezi pohlavími. Česká republika je podle jejich výsledků úrovní sekulárních a racionálních hodnot rovna nejrozvinutějším demokraciím, v rozvíjení hodnot sebevyjádření ale ještě zaostává (i když ovšem méně než většina ostatních postkomunistických zemí (viz obr. 3).

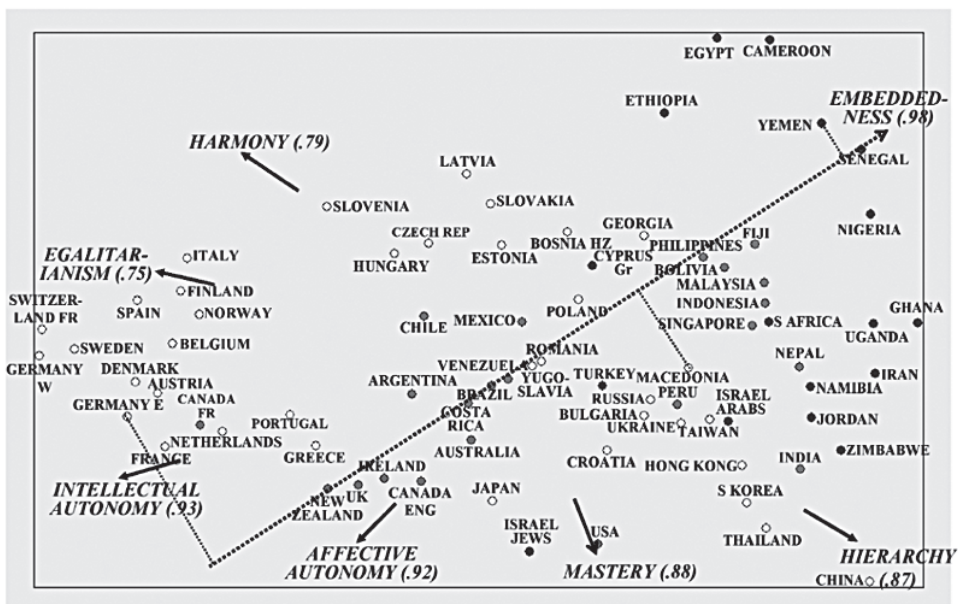

Obr. 3 Kulturní mapa Ingleharta a Welzela, poloha zemí a kulturních okruhů na základě vyjádřených postojů a hodnot¹ (<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>)

O mapování na základě postojů a hodnot se pokusil také psycholog S. Schwartz. Transkulturně zkoumal lidské hodnoty, vytvořil koherentní universální teorii hodnot a načrtl motivační kontinuum. I Schwartz provedl o dimenziální porovnání národů mezi sebou. Ve studii, která postihuje hodnoty na třech bipolárních dimenzích, umístil 76 národních skupin a porovnal je v sedmi kulturních orientacích: Autonomie vs. kolektivní zakořenění (Embeddedness), Hierarchie vs. Rovnostářství, Zvládnání (Mastery) vs. Harmonie. Obr. 4 ukazuje, že Česká republika se v tomto systému ocitá na střední hodnotě mezi Autonomií a Kolektivním zakořeněním (tj. napůl mezi kreativitou & hédonismem a tradicí & pořádkem); čeští respondenti se dále ocitají velmi vysoko na pólu Harmonie (akceptace světa jaký je, soužití s přírodou, mír) a také na pólu Rovnostářství (obsahem Rovnostářství je mj. rovnost a sociální spravedlnost, které zřejmě Čechy dobře vystihují; další charakteristiky Rovnostářství, jakými jsou odpovědnost a poctivost, se jeví pro český charakter prvoplánově jako méně výstižné).

Schwartzovy (Schwartz a kol. 2014) studie ukazují, že základní osobní hodnoty do značné míry určují klíčové politické hodnoty, neboť vysvětlují více variance než takové socio-demografické proměnné, jako je věk, vzdělání, pohlaví a příjem. Ovšem Schwartz má za to, že demokracii psychologicky podporuje především universalismus a self-direction spíše než benevolence (Schwartz, osobní sdělení, 2016).

¹ Otištěno se souhlasem World Values Survey Association.

Obr. 4 Schwartzova mapa národních skupin v kontextu kulturních orientací (Cplot map; Schwartz, 2014). Otištěno se svolením autora.

V tomto minimalistickém přehledu nesmí chybět také zmínka o studiích G. Almonda a S. Verby (1989), kteří zasvětili své dílo politické kultuře (civic culture), zejména tzv. občanské kultuře, tedy politické kultuře demokratické společnosti. Pojem občanské kultury vymezili jako směs kultury provinčním (parochial), poddanské (subject) a participativní. Empiricky pak prokázali odlišné vzorce politické angažovanosti v různých zemích. Tento jejich přístup nám dal podnět k převedení jejich teorie do originální dotazníkové metody a k empirickým sondám zaměřeným na politickou kulturu v Čechách (viz níže).

NAŠE SONDY DO DEMOKRATICKÉHO CHARAKTERU VE STŘEDNÍ EVROPĚ

Politická kultura a občanský ethos

Studie občanské kultury Almonda a Verby se staly inspirací týmu při San Diego State University, kde na začátku 90. let 20. století pod vedením politologa I. K. Feierabenda vznikl tým, který operacionalizoval teorii Almonda a Verby do nové metody k diagnostice občanské kultury (Feierabend, Hofstetter, Klicperová, Lautenschlager). Feierabend obohatil dosavadní složky občanské kultury (tedy dimenzi provinční, poddanskou a participativní) o novou, moderní dimenzi odcizenosti – alienace. Pak byla vytvořena matice, ve které byly tyto čtyři dimenze protnuty jednak kategoriemi politologickými (politický input = strany a aktivisté; politický output = zákony; jedinec jako jednotka politického systému a konečně politický systém jako celek), tak kategoriemi psychologickými (postojovými, které zahrnovaly kognitivní, afektivní a evaluativní prvky). Výsledná matice pak byla naplněna dotazníkovými položkami (viz zkrácená ukázka v tab. 2).

Tab. 2 Ukázka matice dotazníku politické kultury s příklady relevantních položek

	Dílčí typy politické kultury			
	Provinční kultura	Poddanská kultura	Participativní kultura	Odcizená kultura
Subjekt	O politice toho vím málo	Lidé by si měli hledět svého a nechat stát a vládu, aby dělali, co mají	Rád/a se angažuji v politice, třeba i účasti v pokojné demonstraci za něco, v co věřím	Nenávidím politiku, protože z lidí a ze společnosti vynáší na povrch to nejhorší
Politický systém	Nemám jasnou představu, jak posoudit, které politické systémy jsou dobré či špatné	Správný občan se nesnaží měnit politické uspořádání státu	Občan může být hrdý na vládu a stát, v němž se všichni mohou účastnit politického života	Když pomyslím na stát a vládu, tak buď dostanu zlost, anebo upadnu do deprese

Dotazník o 48 položkách byl administrován zprvu jen souborům amerických a středoevropských studentů. Tyto sondy ukazovaly, že v porevoluční době (jen několik let po sametové revoluci r. 1989) čeští studenti vycházeli spolehlivě jako představitelé té nejlepší (nejobčanštější) politické kultury se silným demokratickým duchem, ať byli srovnáváni se studenty z Kalifornie, Polska či Slovenska (Klicperová-Baker a kol. 1999). Američané a Poláci se tehdy ve srovnání s nimi jevíli trochu příliš odcizení (i když sofistikovaně) a studenti na Slovensku naopak projevovali vysokou míru pasivní kritičnosti vůči slovenské politice (data byla sbírána brzy po rozpadu Československa, v letech 1994-1996).

Dotazník občanské kultury byl v r. 2002 (Klicperová a kol. 2007) znovu použit v širším průzkumu, kde se srovnávaly národní soubory čtyř post-totalitních zemí, České republiky, Slovenské republiky, Bulharska a Běloruska (N = 3470 osob, 15 až 69 let). Q-faktorovou analýzou jsme získali čtyři hlavní středoevropské typy politické kultury. Byli jimi: Vzorní občané – občanská kultura (sofistikovaní, loajální, aktivní občané); Odcizení negativisté – neobčanská kultura (pesimističtí a pasivní); Poslušní provinciálové – neobčanská kultura (nesofistikovaní a poddajní); Rebelující nedemokraté – antidemokratická kultura (kritičtí, aktivní, nesofistikovaní, s absencí demokratického ducha). Představitelé občanské kultury (vzorného občanství) byli opět vysoce koncentrováni v České republice (ale také v Bělorusku, snad i proto, že zde mají občané ještě o demokracii zvláště velké iluze); jinde převažoval Odcizený negativismus (v Bulharsku a na Slovensku), či kombinace Kritičnosti s konformitou (také v Bulharsku a na Slovensku), Slepě poslušný provincialismus a Potenciální nedemokratické rebelantství (obé v Bělorusku).

Stejnému souboru jsme v r. 2002 administrovali také dotazník občanského etosu o 31 položkách zaměřený především na zjišťování tolerance k menšinám a rovnosti pohlaví, na poctivost a toleranci korupčního chování, pracovní morálku, paternalismus a konzumní chování. Výsledné Q-faktory pro celý mezinárodní soubor zahrnovaly: Závislý a po bezpečí toužící negativistický postkomunismus, Konzervativní křesťanské ctnosti, Tolerantní bonvivánský liberalismus a Riskantně hédonistický egoismus. Pro české respondenty byly nejvýznačnější Tolerantní bonvivánský liberalismus, Závislý a po bezpečí toužící negativistický postkomunismus, Konzervativní křesťanské ctnosti a specificky český faktor, Nekonfliktní asketismus.

Zajímavý je výsledek významných korelací mezi občanským étosem a politickou kulturou (tab. 3) pro celý soubor. Studie ukazuje významnou pozitivní korelaci mezi občanskou kulturou a hned dvěma typy občanského étosu: s občanskou kulturou koreluje velice silně nejen Ctnostný křesťanský konzervatismus, ale slaběji i Tolerantní bonvivánský liberalismus. Naopak Hédonistický riskující egoismus a Závislý a po bezpečí toužící negativistický postkomunismus je k vzornému občanství samozřejmě v opozici. Postkomunistická politická kultura charakterizovaná pasivitou, negativismem a odcizeností v politice zcela logicky korelovala s občanským étosem, který jsme označili jako Závislý a po bezpečí toužící negativistický postkomunismus.

Pro teorii demokracie pokládáme za významné především zjištění, že pozitivní vztah k prodemokratické občanské kultuře mají hned dva, částečně si odporující faktory občanského étosu: Konzervativní ctnosti (silný vztah) a Hédonistický liberalismus (slabší vztah). Konzervativní ctnosti jsou ale v pozitivním vztahu i k Apolitické poslušné provinciálnosti; to Tolerantní bonvivánský liberalismus jako by vytvářel proti nedemokratické občanské kultuře protilátky: koreluje negativně jak s Postkomunismem, Apolitickou poslušnou provinciálností, tak s Nedemokratickým rebelantstvím. Zdá se, že oba prodemokratické typy občanské morálky, jak Konzervativní křesťanské ctnosti, tak Tolerantní bonvivánský liberalismus jsou důležité nejen pro pěstování občanské politické kultury, ale také jako samozřejmá obrana proti nedemokratické politice.

Tab. 3 Významné korelace mezi různými typy politické kultury a občanské morálky

		POLITICKÁ KULTURA			
		Vzorné občanství	Post-komunismus	Apolitická poslušná provinciálnost	Nedemokratické rebelantství
M O R Á L K A	Ctnostní křesťanští konzervativci	0.50		0.17	
	Tolerantní bonvivánsští liberálové	0.12	-0.28	-0.33	- 0.11
	Závislí a po bezpečí toužící negativističtí postkomunisté	-0.31	0.41	0.10	
	Hédonističtí riskující egoisté	-0.44	-0.12	0.18	0.16

Fenomén postkomunistického syndromu

Analýzy politické kultury i občanské morálky opakovaně ukazují specifické symptomy, které lze interpretovat ve spojitosti se socializací v totalitní, komunistické společnosti, a proto jsme je začali označovat jako post-komunistický či post-totalitní syndrom (Klicperová, 1998; Klicperová, Feierabend, Hofstetter, 1997). Jedná se především o: a) specifickou pasivitu a naučenou bezmocnost (nebo naopak přebujelou dovednost zneužívat systém), delegaci odpovědnosti na paternalistický režim; b) nemorálnost, neúctu k zákonu, hulvátství, nedostatek respektu k druhým; c) nedostatek občanských ctností, soustředění se na uspokojování nižších potřeb, tolerance, či dokonce podpora korupce; d) kognitivní deficit ve smyslu černobílého myšlení, pre-

ference zjednodušených vizí, náchylnost k dogmatickému populismu a xenofobii; e) generalizovaná dysforie: nostalgické, nedůvěra, závist a také pesimistické očekávání, které se od r. 1996/97 začalo označovat jako „blbá nálada“. (Tento termín vyřkl sice zřejmě poprvé pan bankéř Kysilka, ale protože byl v médiích opakovan presidentem V. Havlem, byl nakonec přisouzen jemu – Špaček, osobní sdělení, 2014).

Demokratické mentality v Evropě

Jak rezonují naše studie občanské kultury a éthosu v současných světových průzkumech a jak jsou na tom Češi v porovnání s ostatními Evropany? Spolu se sociologicky zaměřeným kolegou J. Košťálem jsme se pokusili o sekundární analýzu demokratických (a nedemokratických) mentalit v evropských zemích (Klicperová-Baker, Košťál, 2015). Z datového souboru renomovaného výzkumu European Values Study (EVS) jsme vybrali položky, které se vztahují jak k politickému, tak občanskému a morálnímu chování a provedli jsme shlukovou analýzu. Ta zahrnuje N = 63.281 respondentů ze 44 zemí. Výsledkem bylo pět hlavních typů, mentalit. Každá z nich byla zastoupena v každé ze zkoumaných zemí, ale v jiném poměru.

Sekularizovaní demokraté. Nejtolerantnější, s velkým zájmem o politiku a politický aktivismus, svědomití voliči. Identifikují se s většími komunitami, často i celým lidstvem. Většina respondentů je ze Skandinávie.

Religiózní demokraté. Věřící z 96 %, 74 % jich věří v posmrtný život. Vyznačují se demokratickým duchem, ale nejsou politicky moc aktivní, částečně kvůli svému stáří. Jsou vcelku tolerantní. Nejčastěji se vyskytují v Irsku, Severním Irsku, Švýcarsku.

Nedemokratičtí skeptici. K náboženství jsou poněkud ambivalentní (46 % se hlásí k církvi, 56 % věří v Boha), jsou relativně tolerantní, zejména ke gayům, prostituci, potratům, ale méně k Romům. Jsou velice skeptičtí k demokracii, mají malý zájem o politiku a volby, zdá se, že volí ze všech skupin nejméně často. Málo se starají o lidi v sousedství, o nemocné, o lidstvo vůbec, o životní prostředí. Málo se organizují. Nejvíce přiznávají podvádění na daních. Vyskytují se zvláště často v post-komunistickém regionu. Tvoří většinu v Maďarsku, České republice a v pobaltských republikách.

Netolerantní chudí tradicionalisté. Jsou vůbec nejsilnější věřící skupinou (99 %) a politicky pasivní. Jedná se o tradicionalisty s předsudky proti modernímu životnímu stylu. Mají tendenci k podezřavosti vůči okolí. Projevují slabého demokratického ducha – upřednostňují vojenské a náboženské vůdce. Četní jsou zejména v Turecku, Rumunsku, na Severním Kypru, v Moldávii.

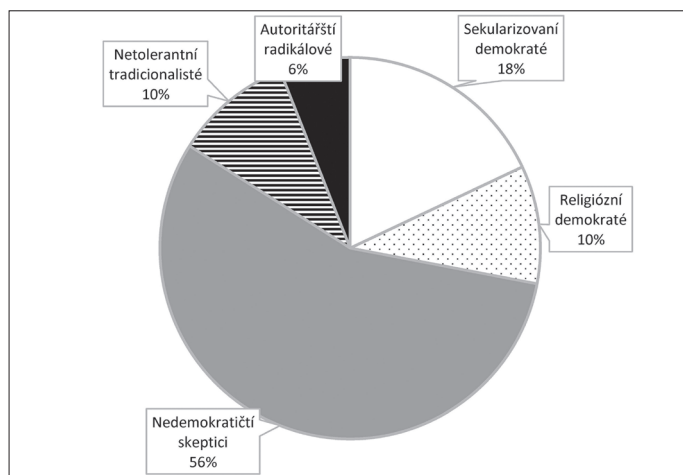
Autoritářští náboženská radikálové. Nábožensky založení (96 %), politicky aktivní, radikálně aktivističtí (častěji než jiné skupiny se uchylují ke stávkám, okupaci budov). Jsou nespokojeni s demokracií, upřednostňují silné, vojenské vůdce. Mívají silné předsudky, ale ne tak silné jako tradicionalisté. Silný výskyt byl zaznamenán v bývalé Jugoslávii.

V evropském průměru bylo pět uvedených mentalit zastoupeno následovně: Nejvíce bylo Netolerantních tradicionalistů, ti činili 26 % vzorku (váženo podle poměrného zastoupení národů), následovali Nedemokratičtí skeptici s 23 %, Religiózní demokraté činili 22 % a Sekularizovaní demokraté 16 %. Nejslaběji byli zastoupeni Autoritářští radikálové s 13 %.

V porovnání s evropským průměrem jsme u českého vzorku podle očekávání zjistili vyšší počet sekularizovaných demokratů a výrazně méně demokratů religiózních. Ohromující bylo vysoké procento Nedemokratických skeptiků, které jako by zosobňovalo výše diskutovanou nedemokratickou „blbou náladu“ a reziduální post-totalitní syndrom. Otázkou je, do jaké míry může být takto manifestovaný skepticizmus i určitou demonstrativní pózou.

Potěšující naopak je, že vysloveně antidemokratické mentality byly v ČR zastoupeny poměrně málo, což je mj. jistě i důsledek sekularizace a snad i odkaz masarykovského humanismu. Netolerantní tradicionalisté a Autoritářští radikálové byli zastoupeni pouhými zlomky četností celoevropských. (Pro srovnání, na Slovensku nám vyšel podíl Netolerantních tradicionalistů vysoký – 41 % a drtivá většina slovenských demokratů se charakterizovala jako religiózní, bylo jich na 25 % oproti jedinému procentu demokratů sekularizovaných.)

28 % demokratů (18 % sekularizovaných a 10 % religiózních) se může pro Českou republiku jevit jako nízké procento. Je třeba ale vzít v úvahu, že mezi elitami je tento podíl výrazně vyšší. Konkrétně, jak pro Českou republiku, tak pro Slovensko je zastoupení demokratů mezi elitami solidně většinové (Klicperová-Baker, Košťál, v tisku).

Graf 1 Evropské mentality – Česká republika

ZÁVĚREM

Demokracie jsou založeny na konfliktech a neustálém vyjednávání, což klade nároky na sociálně psychologické charakteristiky podstatné části obyvatel, zejména elit. Skutečnost, že tolik občanů žije ve funkčních a stabilních demokratických režimech, je svým způsobem také paradox. V této souvislosti jsou klasikům připisovány ironické výroky, jako „Nejlepším argumentem proti demokracii je pětiminutový rozhovor s průměrným voličem“ (přisuzováno W. Churchillovi) nebo „Demokracie je prostředek, který zajišťuje, že naše vláda nebude lepší, než si zasloužíme“ (přisuzováno G. B. Shawovi). S tónem těchto citátů souzní i karikatura V. Renčina² na str. 108. Ostatně, český politický humor už má své místo v odborné společensko-vědní literatuře. Právě na příkladu šibeničního humoru Čechů za druhé světové války bylo demonstrováno v Americkém sociologickém časopisu, že humor může být významným sociologickým jevem (Obrdlik, 1941).

Ze socio-psychologického hlediska je pro přežití demokracie v Čechách i jinde důležité, aby co nejvíce občanů mělo vlastnosti sekulárních či benevolentně religiózních demokratů, respektive aby ctnostný konzervatismus byl doplňován tolerantním bonvivánským liberalismem, jak jsme ho pozorovali v našich studiích. Tyto charakteristiky snad ani nemusejí v populaci převládat, pokud se jimi bude vyznačovat většina elit.

² Otištěno se souhlasem autora.

UŽÍVÁME DEMOKRACIE. ČLOVĚK NIKDY NEVÍ, JAK DLOUHO NĀM VYDRŽÍ. ADO

Akutním problémem moderní české společnosti se zdá být nedemokratická skepse. Je otázkou, jakou má tato skepse hloubku a do jaké míry jde jen o povrchní pózu. Lidé hluboce skeptičtí a naštvaní se stávají nejsnadnějším cílem dogmatických populistů. Je proto třeba tuto skepsi pozorně sledovat a dle možností kultivovat směrem k občanským ctnostem, kanalizovat ji tvořivým vyrovnáváním se s náročnými životními situacemi. Inteligentní politický humor je jedním z osvědčených českých receptů. Politická psychologie, resp. psychologie demokracie může k lepšímu poznání těchto jevů i ke kultivačnímu snažení přispět.

LITERATURA

- Almond, G. & Verba, S. (1989). *The Civic Culture*. London: Sage.
- Barber, B. R. (1984). *Strong democracy: Participatory democracy for a New Age*. London: University of California Press.
- Bermeo, N. (2016). On democratic backsliding. *Journal of Democracy*, 27, 5-19.
- Barbu, Z. (2002). *Democracy and dictatorship: Their psychology and patterns of life*. London: Routledge.
- Binford, M. B. (1983). The democratic political personality: Functions of attitudes and styles of reasoning. *Political Psychology*, 4, 663-684.
- Churchill, W. (1947): Hansard, House of Commons Daily Debates, 11. listopadu 1947.
- Dahl, R. (1999). *On democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Feierabend, I. K. & Klicperova-Baker, M. (2015). Freedom and psychological proximity as preconditions of nonviolence: the social psychology of democratic peace. *South African Journal of Psychology*, 45, 564-577.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Google Ngram viewer (2016). *Ngram Viewer graf pro slova demokracie, demokratický a demokrat*. [Vyhledáno na https://books.google.com/ngrams/graph?content=democracy%2Cdemocratic%2Cdemocrat&year_start=1700&year_end=2008&corpus=15&smoothing=3&share=&direct_url=t1%3B%2Cdemocracy%3B%2Cc0%3B.t1%3B%2Cdemocratic%3B%2Cc0%3B.t1%3B%2Cdemocrat%3B%2Cc0].
- Greenstein, F. I. (1965). Personality and political socialization: The theories of authoritarian and democratic character. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 361, 81-95.
- Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243-1248.
- Henry, D. (2015). Fotografie. [Vyhledáno na <http://www.davidphenry.com>].
- Hoskovec, J. (1997). T. G. Masaryk a politická psychologie. *Vesmír*, 76, 87.

- Huntington, S. P. (1991). *The third wave. Democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). Modernization, cultural change, and democracy. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2003). Political culture and democracy – Analyzing cross-level linkages. *Comparative Politics*, 36, 61-79.
- Klicperová, M. (1998). Is there a post-totalitarian syndrome? *Československá psychologie*, 42, 344-350.
- Klicperová-Baker, M., Feierabend, I. K., Hofstetter, C. R., Synak, B. & Ťažká, L. (1999). Ready for democracy? Czech democratic heritage and present day youth. In *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society*. Praha: Psychologický ústav AV ČR, 85-110.
- Klicperová, M., Feierabend, I. K. & Hofstetter, C. R. (1997). In the search for a post-communist syndrome. A theoretical framework and empirical assessment. *Journal of Social Community and Applied Psychology*, 7, 39-52.
- Klicperová-Baker, M., Feierabend, I. K., Kovacheva, S., Titarenko, L., Košťál, J., Hofstetter, C. R. (2007). *Demokratická kultura v České republice: Občanská kultura, ethos a vlastenectví ze srovnávacího pohledu*. Praha: Academia.
- Klicperová-Baker, M., Košťál, J. (2015). European sociopolitical mentalities: Identifying pro- and antidemocratic tendencies. Part I – Individual citizens' perspective. *European Societies* 17, 301-332.
- Klicperová-Baker, M., Košťál, J. (v tisku). Toward empirical assessment of European demos and public sphere: Comparing democratic value orientations of citizens and elites. In H. Sicakkan (Ed.) *Linking the European Union with the citizens evaluation of EU policies: aiming to create a democratic European Public Sphere*. Edgar Elgar Publishing.
- Lasswell, H. D. (1952). Democratic citizenship. In *Political writings of Harold D. Lasswell*. Glencoe: Free Press.
- Obrdlík, A. J. (1942). "Gallows humor": A sociological phenomenon. *American Journal of Sociology*, 47, 709-716.
- Perilez, J. (2000). Vast rally for democracy opens in a Polish castle. *New York Times*, 26. června 2000. [Vyhledáno na <http://www.nytimes.com/2000/06/26/world/vast-rally-for-democracy-opens-in-a-polish-castle.html>].
- Ross, L. (1977). The intuitive psychologist and his shortcomings: Distortions in the attribution process. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 10). New York: Academic Press, 174-214.
- Schwartz, S. H. (2014). National culture as value orientations: Consequences of value differences and cultural distance. In V. Ginsburgh and D. Throsby (Eds.), *Handbook of the economics of art and culture*, 2. (pp. 547-586). Amsterdam: Elsevier/North Holland.
- Schwartz, S. H., Caprara, G. V., Vecchione, M., Bain, P., Bianchi, G., Caprara, M. G. et al. (2014). Basic personal values underlie and give coherence to political values: A cross national study in 15 countries. *Political Behavior*, 36, 899-930.
- Talmon, J. L. (1952). *The origins of totalitarian democracy*. London: Swecker & Warburg.
- Zakaria, F. (1997). *The rise of illiberal democracy*. *Foreign Affairs*. [Vyhledáno na <https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy>].

SOUHRN

Demokratické režimy prospívají optimálnímu vývoji člověka a společnosti: nejlépe napomáhají sebeaktualizaci svých občanů, zajišťují lidská práva, podporují ekonomickou prosperitu a zároveň institucionalizují mírové řešení konfliktů uvnitř země i s ostatními demokraciemi (tzv. Pax democratica). Stať shrnuje teoretické poznatky o demokratickém charakteru a sociálně psychologických základech demokracie (zejména o sociálně psychologické proximitě občanů) a informuje o empirických studiích, které se zabývají vztahem mezi demokratičností režimu a psychologickými postoji obyvatel. Stručně je také zmíněn výzkum občanské kultury, demokratické mentality a post-totalitního syndromu, které provedla autorka se svými spolupracovníky, a jehož výsledky naznačují poměr výskytu demokratických, nedemokratických a antidemokratických tendencí u občanů České republiky.

PROSOCIÁLNÍ CHOVÁNÍ KE SPOLUŽÁKŮM: ROLE RODINY

LENKA KOLLEROVÁ, PAVLÍNA JANOŠOVÁ

Psychologický ústav AV ČR, v. v. i.

ABSTRACT

Prosocial behavior toward classmates:
The role of family

L. Kollerová, P. Janošová

Objectives. Past research has indicated that prosocial behavior as well as its links to family characteristics may differ in boys and girls. This study addressed whether family characteristics contribute to explanations of helping classmates (including defending victims of bullying) above and beyond the effect of gender. It also examined interactions between family characteristics and gender.

Sample and setting. The sample consisted of 512 elementary school students aged 11 to 13 years. Participants completed self-report and peer nomination measures during regular school hours. The data were collected at a single time point.

Hypotheses. We hypothesized that helping classmates would be predicted by gender, three family characteristics (parental education, family completeness, and parental support), and also by two-way interactions between these family characteristics and gender.

Statistical analysis. To verify these hypotheses, a multiple linear regression analysis of helping classmates was conducted.

Results. The model accounted for 16% of the variance in helping classmates; the vast majority of the explained variance could be accounted for by gender, with girls showing higher levels of helping than boys. Helping classmates was also positively predicted by parental support and marginally predicted by family completeness. Among girls, helping classmates was also marginally associated with parental education.

Study limitation. The results are limited by the cross-sectional design and the non-representativeness of the sample. In sum, they indicate that gender, but also family characteristics and interaction of these two facets play a role in prosocial behavior toward classmates.

key words:

adolescence,
family,
gender,
prosocial behavior,
peer relations

klíčová slova:

adolescence,
gender,
prosociální chování,
rodina,
vrstevnické vztahy

PROBLÉM

Otázka, co vede dospívající k tomu, aby pomáhali druhým, patří k tradičním otázkám vývojové psychologie. Tato otázka nabývá na palčivosti v kontextu vrstevnických vztahů ve škole, které se někdy mohou stát zdrojem velkého utrpení. Pomocí spolužákovi v nouzi, např. pokud se stane terčem šikany, zdaleka není mezi adolescenty ani jinými věkovými skupinami samozřejmostí. Takové jednání stojí úsilí a někdy přináší i riziko vlastního napadení nebo zhoršení pozice v kolektivu, zejména pokud zahrnuje činy, jako je postavení se tomu, kdo šikanuje. Pomáhání spolužákům může mít řadu

L. K., Psychologický ústav AV ČR, v. v. i., Hybernská 8, 110 00 Praha 1; e-mail: kollerova@praha.psu.cas.cz

Studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (č. grantu 15-00682S) a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68081740. Studie je součástí výzkumného programu Akademie věd ČR Strategie AV21.

dalších podob, k nimž v případě zastávání se obětí šikany patří především utěšování nebo povzbuzování (Salmivalli et al., 1996).

V situaci šikany mají adolescenti obecně pochopení pro to, že se málokdo zastane oběti veřejně postavením se agresorovi. Očekávají však, že někdo oběti pomůže tím, že ji utěší (DeSmet et al., 2014). Navzdory poněkud rezervovaným postojům adolescentů i rodičů (DeSmet et al., 2014) je vrstevnická pomoc v situaci šikany předmětem velkého zájmu pedagogů a psychologů, protože pomáhá zastavit šikanu, zmírnit ji a zmenšit její negativní dopad na psychiku obětí (Kärnä et al., 2010; Sainio et al., 2012). Zastávání se vyznačuje záměrem pomoci druhému člověku v nouzi, a proto ho lze považovat za prosociální chování (Gini et al., 2008). Lze předpokládat, že adolescenti, kteří pomáhají druhým v případě šikany, pomáhají druhým napříč různými situačními kontexty. Přesto byla prosociální stránka zastávání dosud málo rozpracována a bádání v oblasti prosociálního chování se rozvíjí do značné míry odděleně od bádání v oblasti zastávání se obětí šikany. Cílem tohoto výzkumu je přispět podobně jako některé další studie (např. Dijkstra, Lindenberg, Veenstra, 2007; Gasser, Keller, 2009; Gini et al., 2008) k překonání této umělé oddělenosti a propojit teoretická východiska i metody obou zmíněných větví výzkumu. Tato studie se proto zaměřuje na širší konstrukt, než jakým je zastávání se obětí šikany, a to na konstrukt pomáhání spolužákům.

Literatura o zastávání se obětí šikany naznačuje, že pomáhání spolužákům je podmíněno mnoha individuálními i skupinovými faktory. K těm hlavním patří vedle empatie (např. Caravita, Di Blasio, Salmivalli, 2009), morální motivace (např. Kollerová, Janošová, Říčan, 2015) a sociální self-efficacy (např. Gini et al., 2008) i proměnné, jako je postavení mezi vrstevníky (např. Pöyhönen, Juvonen, Salmivalli, 2010) a celkový třídní kontext (Kärnä et al., 2010). Méně prozkoumána byla otázka, jakou roli hraje v pomáhání spolužákům rodina.

V tomto ohledu lze čerpat z literatury zaměřené na prosociální chování obecně. Ukazuje se, že toto chování je ovlivňováno různými rodinnými charakteristikami, které se vztahují ke způsobu výchovy dítěte (Eisenberg, Fabes, Spinrad, 2006). Pozitivní rodičovská výchova podporuje u dětí vývoj sociálních a emočních kompetencí i prosociálního chování k vrstevníkům (Healy, Sanders, Iyer, 2015). Důležitá úloha vztahu mezi dítětem a rodičem pro rozvoj prosociálního chování dítěte byla potvrzena i rozsáhlým longitudinálním výzkumem dvojčat, který provedli Knafo a Plomin (2006). V tomto výzkumu se ukázalo, že vyšší míra prosociálního chování dětí se vztahovala k vyšší míře pozitivního a nižší míře negativního přístupu rodičů k dítěti. Zdá se, že prosociální chování je podmíněno nejen vztahem rodič – dítě a pozitivním rodičovským přístupem, ale i celkovou rodinnou resiliencí (Orte et al., 2015). V souladu s tímto výsledkem se ukázalo, že celková míra negativních interakcí v rodinách snižuje budoucí prosociální chování dětí a dospívajících (Wright et al., 2009). Méně pozornosti bylo věnováno roli vnímané rodičovské opory. Ukazuje se, že opora, kterou dospívající vnímají od svých rodičů, by mohla patřit k silným rodinným prediktorem prosociálního chování adolescentů (Lai, Siu, Shek, 2015).

K významným faktorům z hlediska pomáhání druhým mohou patřit i formálnější charakteristiky rodiny, které souvisejí s její funkčností, jako je úplnost rodiny nebo socioekonomický status rodičů. Tyto otázky sledovalo jen několik málo výzkumů a jejich výsledky byly smíšené. V jedné studii bylo zjištěno, že dospívající (zejména chlapi) z neúplných rodin se méně zapojují do dobrovolnictví než dospívající z úplných rodin (Lichter, Shanahan, Gardner, 2002), ale ve výzkumu autorů Bot a kol. (2011) se žádná souvislost mezi úplností rodiny a prosociálním chováním neobjevila. Vzhledem k tomu, že prosociální chování mimo jiné souvisí s celkovou mírou sociál-

ní opory, které se dostává rodičům, i s kvalitou prostředí, v kterém rodina žije (King et al., 2005), je otázkou, zda a do jaké míry se do prosociálního chování může promítat i socioekonomický status rodičů. Bot a kol. (2011) uvádějí, že vzdělání rodičů a jejich příjmy (dvě zásadní složky socioekonomického statusu) souvisejí s potížemi v prosociálním chování, nicméně pouze u chlapců. Naproti tomu jiná studie ukázala, že chudoba rodiny se promítá negativněji do budoucího prosociálního chování dívek (Lichter et al., 2002). Dosavadní výsledky poukazují na potřebu dalšího zkoumání těchto otázek.

K tradičním korelátům prosociálního chování k vrstevníkům patří pohlaví; ženy se jeví jako prosociálněji orientované než muži (Caprara, Alessandri, Eisenberg, 2012; Eisenberg et al., 2014). Není jasné, v které fázi vývoje se tento rozdíl objevuje, ale byl doložen už kolem šestého roku (Malti et al., 2009). Rozdíl je patrný i při obrácení optiky sledováním potíží v prosociálním chování. Více potíží v dané oblasti mají chlapci než dívky (Bot et al., 2011). Nápadná převaha dívek platí i pro zastávání se obětí šikany (Salmivalli et al., 1996), jak potvrdila i česká studie zastávání (Kollerová et al., 2015), která vycházela z analýz stejného výběrového souboru jako tato studie širšího konstruktů prosociálního chování. Zdá se, že některé vztahy rodinných charakteristik a prosociálního chování jsou jiné u chlapců a dívek. Jak už bylo výše uvedeno, u chlapců a dívek se někdy objevují rozdílné vztahy mezi prosociálním chováním a rodinnými charakteristikami (Bot et al., 2011; Lichter et al., 2002). V návaznosti na tyto výsledky sledujeme roli rodiny v pomáhání spolužákům s ohledem na pohlaví. Pohlaví jednak zařazujeme jako kontrolní proměnnou, a jednak ho sledujeme v interakci s rodinnými charakteristikami.

Struktuře rodiny a rodinným vztahům z hlediska psychosociálního vývoje je pozornost věnována i u nás (např. Trampotová, Lacinová, 2015; Horská, Lacinová, 2015). Na souvislost mezi tím, jak se adolescenti chovají k vrstevníkům, a tím, jaká je kvalita jejich vztahů s rodiči poukázala v českém kontextu např. práce autorů Csémy a kol. (2014), ale nepodařilo se nám najít českou studii z posledních let, která by přímo sledovala vztah rodiny a prosociálního chování.

Tento výzkum má dva cíle. Prvním je ověřit, zda tři rodinné charakteristiky: vzdělání rodičů, úplnost rodiny a rodičovská opora přispívají k vysvětlení pomáhání spolužákům nad rámec informačního přínosu pohlaví. Druhým je zjistit, zda nad rámec informačního přínosu všech uvedených faktorů hraje v pomáhání druhým roli i souhra rodinných charakteristik a pohlaví, to znamená, zda se navíc objeví i nějaké vztahy mezi rodinnými charakteristikami a pomáháním spolužákům, které by byly jiné u chlapců a dívek.

METODA

Výzkumný soubor

Výzkum sledoval rané adolescenty ve věku 11 až 13 let. Soubor byl utvořen na základě příležitostného výběru. Do vzorku bylo zařazeno 25 šestých tříd z 6 škol v Praze a 6 škol v Českých Budějovicích. Výzkumu se mohli zúčastnit žáci, jejichž rodiče udělili písemný informovaný souhlas. Míra účasti činila 85 % žáků navštěvujících vybrané třídy. Výběrový soubor tvořilo celkem 512 žáků (269 chlapců a 243 dívek).

Administrace dotazníků proběhla skupinově v průběhu vyučování. Řídila se standardizovaným postupem a prováděli ji vyškolení psychologové spolu s asistenty. Vyšetření proběhlo v každé třídě jednorázově a trvalo dvě na sebe navazující vyučovací hodiny.

Nástroje měření

Pomáhání druhým bylo měřeno pomocí průměru skóru tří položek z české adaptace metody vrstevnických nominací (Kollerová et al., 2015) původně vytvořené autory Coie a Dodge (1988). Položky byly zaměřené na pomáhání v širším slova smyslu („*Kdo ve vaší třídě nejčastěji zastane toho, komu ostatní ubližují?*“) a podporu/povzbuzování („*Kdo umí nejlíp podpořit, anebo povzbudit ty, kteří to potřebují?*“). S ohledem na potřebu minimalizovat nežádoucí vliv sociální desirability byl v položce zaměřené na zastávání se namísto pojmu „šikanují“ použit pojem „ubližují“. Žákům byla předložena definice ubližování, která splňovala dvě hlavní kritéria šikany: opakovanost a asymetrii sil. V každé z položek žáci nominovali libovolný počet žáků své třídy, kteří odpovídají uvedeným charakteristikám. Skór žáka v jednotlivé položce byl vypočítán jako součet nominací, které žák v položce obdržel, vydělený počtem žáků udělujících nominace. Celkový skór prosociality dosahoval vysoké vnitřní konzistence (Cronbachovo $\alpha = 0,84$).

Pohlaví bylo kódováno jako 0 pro chlapce a 1 pro dívky.

Vzdělání rodičů bylo počítáno jako průměr nejvyššího dosaženého vzdělání matky a otce. Žáci uváděli nejvyšší dosažené vzdělání na čtyřbodové škále: *základní* (1); *vyučení/vyučena* (2); *středoškolské s maturitou* (3); *vysokoškolské* (4). Tato škála byla doplněna i možností „nevím“.

Úplnost rodiny byla měřena jako binární proměnná, v níž neúplná rodina byla kódována 0 a úplná rodina 1. Tato proměnná byla vytvořena na základě čtyř položek, v nichž respondenti zaškrtovali, zda s nimi u nich doma bydlí *vlastní matka*, *nevlastní matka*, *otec* a *nevlastní otec*. Mezi úplné byly zařazeny rodiny, v nichž žije s dotázaným žákem jak matka/nevlastní matka, tak otec/nevlastní otec.

Rodičovská opora byla zjišťována pomocí škály rodičovské opory ze standardního sebeposuzovacího dotazníku sociální opory CASSS (Malecki, Demaray, Elliott, 2000). Dotazník i jeho jednotlivé škály mají výborné psychometrické charakteristiky. Ve zvolené dvanáctipoložkové škále respondenti uvádějí, jak často vnímají od svých rodičů oporu (např. *Moji rodiče mě chápou*). Svě odpovědi zaškrtoávají na šestibodové Likertově škále v rozmezí od 1 (*Nikdy*) do 6 (*Vždy*). Celkový skór škály byl stanoven jako průměr skóru všech položek. Vnitřní konzistence české verze škály byla vysoká (Cronbachovo $\alpha = 0,89$).

VÝSLEDKY

Deskriptivní a korelační analýza

Popisné charakteristiky proměnných (průměry, standardní odchylky, minima a maxima) spolu s Pearsonovými korelačními koeficienty jsou uvedeny v tab. 1.

Korelační analýza ukázala, že pomáhání druhým pozitivně korelovalo s pohlavím a rodičovskou oporou. Mezi proměnnými, které budou do lineární regresní analýzy zadány jako nezávislé proměnné, se objevil pouze jeden vztah, a to pozitivní korelace mezi vzděláním rodičů a rodičovskou oporou.

Centrování dat a předběžná analýza

Do regresní analýzy bylo možné zařadit 385 z původních 512 případů. Důvodem byl především vysoký podíl chybějících hodnot u vzdělání rodičů (25 %). Tento podíl překročil doporučenou hranici pro nahrazování analytickými metodami, proto nebyly případy s chybějícími hodnotami do regresní analýzy zařazeny. Hodnoty každé z ne-

Tab.1 Výsledky deskriptivní a korelační analýzy

Proměnná	1.	2.	3.	4.	M	SD	Min	Max	N
1. Pomáhání spolužákům					0,12	0,12	0,00	0,84	512
2. Pohlaví (0 = chlapec; 1 = dívka)	0,34***				0,47	0,50	0	1	512
3. Vzdělání rodičů	0,07	-0,04			3,13	0,70	1,00	4,00	386
4. Úplnost rodiny (0 = ne; 1 = ano)	0,08	0,06	0,08		0,83	0,37	0	1	510
5. Rodičovská opora	0,11*	-0,03	0,18***	0,03	4,76	0,81	1,33	6,00	512

Poznámka: *** $p < 0,001$; * $p < 0,05$

závisle proměnných byly před regresní analýzou centrovány odečtením průměru dané nezávisle proměnné.

K ověření dvou výzkumných otázek byla zvolena vícenásobná lineární regresní analýza pomáhání druhým, do níž byly jako nezávislé proměnné zadány: pohlaví, vzdělání rodičů, úplnost rodiny, rodičovská opora a interakce vzdělání rodičů a pohlaví. Na základě předběžné analýzy byla do modelu zahrnuta pouze tato interakce. V předběžné analýze byl vytvořen počáteční model, do něhož byly zahrnuty všechny tři dvoucestné interakce rodinných charakteristik a pohlaví. Poté z něj byly metodou zpětného vyřazování postupně eliminovány nesignifikantní interakce. Interakce vzdělání rodičů a pohlaví dosáhla jako jediná statistické signifikance.

Regresní analýza

Vícenásobná lineární regresní analýza ukázala, že zvolený model zahrnující pohlaví, vzdělání rodičů, úplnost rodiny, rodičovskou oporu a interakci vzdělání rodičů a pohlaví vysvětloval 16 % variance pomáhání druhým ($R^2 = 0,16$; $F(5, 379) = 14,46$; $p < 0,001$). Tab. 2 shrnuje získané standardizované regresní koeficienty.

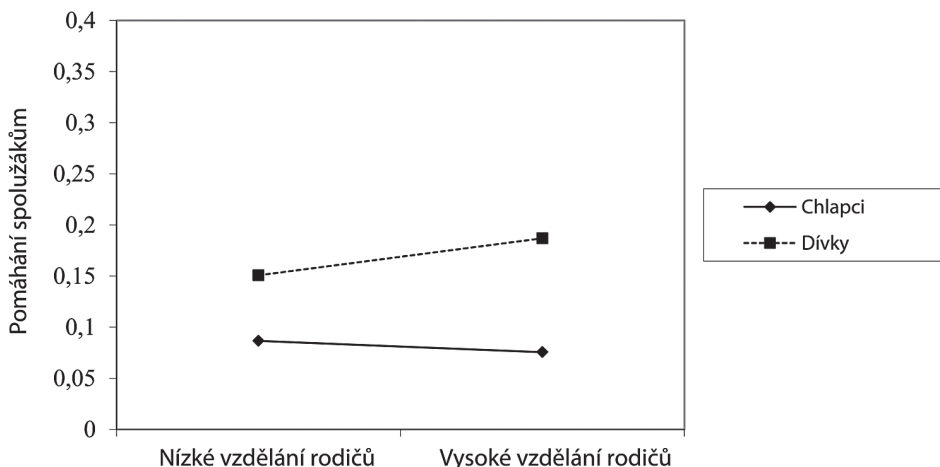
Tab. 2 Výsledky regresní analýzy pomáhání spolužákům

Nezávisle proměnné	R^2	β	t	p
Pohlaví (-0,47 = chlapi; 0,53 = dívky)		0,36	7,59	0,000
Vzdělání rodičů		0,05	1,06	0,292
Úplnost rodiny (-0,84 = ne; 0,16 = ano)		0,08	1,78	0,075
Rodičovská opora		0,09	1,98	0,048
Vzdělání rodičů \times pohlaví		0,10	2,07	0,039
	0,16***			

Jak je vidět v tab. 2, pomáhání druhým bylo pozitivně predikováno pohlavím ($\beta = 0,36$; $p < 0,001$), rodičovskou oporou ($\beta = 0,09$; $p < 0,05$) a interakcí vzdělání rodičů a pohlaví ($\beta = 0,10$; $p < 0,05$). Objevil se i pozitivní marginálně signifikantní efekt úplnosti rodiny ($\beta = 0,08$; $p = 0,075$). Hlavní efekt vzdělání rodičů nebyl signifikantní ($p > 0,05$). Všechny nalezené efekty s výjimkou středně silného efektu pohlaví byly slabé.

Pro lepší porozumění nalezenému moderačnímu efektu pohlaví na vztah mezi vzděláním rodičů a pomáháním druhým byly analyzovány jednotlivé gradienty pro chlapce a dívky při kontrole ostatních nezávislých proměnných. Zatímco regresní ko-

eficient vzdělání rodičů u chlapců nebyl signifikantní ($\beta = -0,06; p > 0,05$), marginálně signifikantní regresní koeficient vzdělání rodičů u dívek ($\beta = 0,14; p = 0,068$) vypovídal o slabém pozitivním vztahu mezi vzděláním rodičů a pomáháním druhým (obr. 1).

Obr. 1 Moderační efekt pohlaví na vztah mezi vzděláním rodičů a pomáháním spolužákům
Poznámka: Regresní přímky zobrazují pomáhání druhým jako funkci vzdělání rodičů u chlapců a dívek při průměrných hodnotách všech ostatních nezávislých proměnných.

DISKUSE

Výzkum naznačuje, že u raných adolescentů rodinné charakteristiky přispívají k vysvětlení pomáhání spolužákům nad rámec efektu pohlaví, nicméně velmi málo. Vyšší míra pomáhání spolužákům byla zjištěna u dívek a dále souvisela s rodičovskou oporou a marginálně signifikantně také s úplností rodiny. U dívek se vyšší prosociální chování navíc vztahovalo i k vyššímu vzdělání rodičů.

Jako nejsilnější prediktor pomáhání spolužákům se v naší studii ukázalo pohlaví. Dívky pomáhaly spolužákům více než chlapci. Tento výsledek je v souladu s nálezy jiných studií (např. Caprara et al., 2012; Eisenberg et al., 2014; Malti et al., 2009; Salmivalli et al., 1996). Mezipohlavní rozdíly mohou být důsledkem řady biologických a sociálních faktorů, z nichž zřejmě největší váha bývá přikládána rozdílům v genderové socializaci (Caprara et al., 2012). Zatímco od dívek je očekáváno, že budou pomáhat druhým a pečovat o ně (Salmivalli et al., 1996), od chlapců je naopak očekáváno, že budou méně prosociální, resp. že svou prosocialitu nebudou dávat najevo (Naylor et al., 2006). V souladu s těmito nálezy se ukazuje, že pomáhání spolužákům je samotnými dětmi vnímáno jednak jako prosociální chování, a jednak jako součást dívčí role (Dijkstra et al., 2007). Ve výsledcích týkajících se mezipohlavních rozdílů v pomáhání tak hraje velkou roli konkrétní definice a způsob měření pomáhání (Janošová, 2011). Jak upozornila Menesini a kol. (1997), převaha dívek mezi zastánci může být do značné míry důsledkem toho, že jako součást zastávání je chápáno i utěšování či povzbuzování. Dívky pravděpodobně často projevují soucit s obětí, ale aktivně se postaví agresorovi přibližně stejně často jako chlapci (Hawkins, Pepler, Craig, 2001).

Jako statisticky významný, ale relativně slabý prediktor pomáhání druhým se ukázala rodičovská opora. Vyšší rodičovská opora souvisí s vyšším pomáháním druhým. Na základě literatury předpokládáme, že rodičovská opora dospívajícím poskytuje jednak dobrý vzor, a jednak zázemí pro rozvoj potřebných emočních a sociálních kom-

petencí (Eisenberg et al., 2006; Healy et al., 2015; Lai et al., 2015). Lze předpokládat, že součástí tohoto zázemí může být i hodnotová a morální orientace rodičů na péči o druhé. Na význam rodičovské sociální opory pro psychosociální vývoj v českém kontextu poukázala např. Koutná a kol. (2014). Vzhledem k průřezovému charakteru naší studie ale nelze vyloučit, že vztah mezi rodičovskou oporou a pomáháním druhým je opačný nebo obousměrný. Je možné, že vyšší prosociální chování vyvolává v rodičích sklon poskytovat vyšší oporu, která zahrnuje i ocenění a chválení. Studie autorů Newton a kol. (2014) s příznačným názvem: *Do sensitive parents foster kind children, or vice versa?* poukázala na obousměrnou povahu vztahu mezi mateřskou oporou a prosociálním chováním. Přestože mezi rodičovskou oporou a široce pojatým prosociálním chováním byla prokázána relativně úzká souvislost (Lai et al., 2015), námi nalezený vztah mezi rodičovskou oporou a pomáháním spolužákům byl slabý. Tento rozpor naznačuje, že pomáhání spolužákům lze chápat jako specifické prosociální chování, které je zřejmě více než jiné druhy prosociálního chování podmíněno širším kontextem (např. normami třídy) a konkrétní situací (např. přítomností přátel). Vzhledem k tomu, že pomáhání spolužákům s sebou často přináší riziko, žáci při svém rozhodování, zda pomoci, či ne, zřejmě do velké míry zohledňují konkrétní třídní a situační kontext (DeSmet et al., 2014; Pöyhönen et al., 2010; Salmivalli, 2010).

V analýze byl zaznamenán i marginálně signifikantní slabý efekt úplnosti rodiny. Přestože tento výsledek nebyl statisticky významný, poukazuje na potřebu věnovat pozornost i formálním charakteristikám rodinného soužití, které souvisejí s funkčností rodiny. Jak ukázala jiná česká studie, úplnost rodiny se vztahuje např. k životní spokojenosti dětí, a to i nad rámec kvality rodinné komunikace (Hodačová a kol., 2015). Budoucí výzkum by mohl sledovat i otázku, zda a jak se úplnost rodiny promítá do pomáhání spolužákům.

Více otázek než odpovědí vyvolává i poslední důležitý výsledek této studie, a to, že u dívek se vyšší pomáhání spolužákům vztahovalo k vyššímu vzdělání rodičů. Nalezený interaktivní efekt mezi vzděláním rodičů a pohlavím byl slabý, nicméně významně přispíval k vysvětlení pomáhání druhým. Výsledek se vzdáleně podobá nálezu longitudinální studie autorů Lichter a kol. (2002), která odhalila negativní vliv chudoby rodiny na prosociální chování pouze u dívek, nikoliv u chlapců. V důsledku průřezového charakteru našich dat můžeme o příčině námi nalezeného efektu jen spekulovat. Považujeme za možné, že vzdělanější rodiče vytvářejí zázemí vhodnější pro rozvoj prosociálního chování, nicméně tento vliv se projevuje jen u dívek, protože u chlapců je inhibován velkým vrstevnickým tlakem na skrývání prosociality (Naylor et al., 2006). Ověření a vysvětlení vztahu mezi vzděláním rodičů a pomáháním spolužákům s ohledem na pohlaví zůstává úkolem pro další výzkum. Naše výsledky ale v souladu s dřívějšími studiemi autorů Bot a kol. (2011) a autorů Lichter a kol. (2002) poukazují na důležitost zkoumání role socioekonomického statusu rodičů v prosociálním chování dětí a dospívajících.

Vedle nereprezentativnosti výběrového souboru a průřezového designu studie je platnost výsledků tohoto výzkumu omezena ve dvou směrech. V první řadě je možné, že zjištěná malá role rodinných charakteristik může být důsledkem toho, že jsme opominuli nějaké relevantní charakteristiky rodinného zázemí. Mohlo by se jednat především o konkrétní očekávání rodičů. Zastávání se obětí šikany závisí u dětí i dospívajících částečně na tom, co od nich v podobných situacích očekávají jejich rodiče (Pozzoli, Gini, 2012; Rigby, Johnson, 2006). Další výzkum by mohl vedle obecných charakteristik rodinného zázemí zahrnout i očekávání či hodnoty rodičů, které se přímo týkají pomáhání druhým. Dalším omezením výzkumu je skutečnost, že rozdíl v prosociálním chování chlapců a dívek by mohl být ve skutečnosti menší. Tento

výzkum, podobně jako většina podobných studií, totiž vychází z tradičního vymezení prosociálního chování, které lépe odpovídá prosociálnímu chování typickému pro dívky (Espinosa, Kovářik, 2015; Menesini et al., 1997).

Vzhledem k průřezovému charakteru dat lze pro praxi načrtnout jen drobné náměty ke zvážení. Chceme-li mezi adolescenty podporovat pomáhání spolužákům, měli bychom mít na mysli, že charakteristiky rodiny se v něm pravděpodobně promítají jen velmi málo. Svým způsobem to otevírá prostor pro pedagogické úsilí a může představovat i výhodu u žáků s nedostatečným rodinným zázemím. Zároveň bychom měli brát v úvahu důležitou roli pohlaví. U dívek je pomáhání spolužákům v podobě, jak jej v současné době chápeme, běžnější než u chlapců. Zdá se, že role někoho, kdo pomáhá druhým, je bližší tradiční genderové roli dívek než chlapců. Přijmeme-li myšlenku, že chlapci jsou pod silným vrstevnickým tlakem, aby skrývali svou prosocialitu (Naylor et al., 2006), nabízí se několik podnětů pro pedagogickou praxi. Sbližování světa prosociality a chlapecké genderové role tím, že se z pozice dospělých snažíme tuto roli rozšiřovat o péči o druhé, by se mělo dít s mírou a ohledem na rezervovaný postoj dospívajících chlapců k prosocialitě a emocionálnímu patosu (Kollerová, Janošová, Říčan, 2014). Současně je možné rozšiřovat naše pojetí prosociálního chování tak, aby lépe odpovídalo chování typickému pro chlapce. Zdá se například užitečné přikládat větší důležitost i méně nápadným projevům pomáhání, jakým může být např. snaha rozptýlit spolužáka, který je v nouzi.

ZÁVĚR

Studie dokládá, že u raných adolescentů přispívají rodinné charakteristiky k porozumění pomáhání spolužákům jen v menší míře. Je možné, že pomáhání spolužákům je méně závislé na charakteristikách rodiny než jiné typy prosociálního chování. Vzhledem k nereprezentativnosti výběrového souboru je ale tento nálezný potřebou ověřit dalšími studiemi, nejlépe longitudinálního charakteru. Úkolem pro další výzkum je také zhodnotit roli rodiny v pomáhání spolužákům v kontextu širšího spektra individuálních i skupinových charakteristik.

LITERATURA

- Bot, M., de Leeuw den Bouter, B. J. E., Adriaanse, M. C. (2011): Prevalence of psychosocial problems in Dutch children aged 8–12 years and its association with risk factors and quality of life. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 20, 357-365.
- Caprara, G. V., Alessandri, G., Eisenberg, N. (2012): Prosociality: The contribution of traits, values, and self-efficacy beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 1289-1303.
- Caravita, S. C. S., Di Blasio, P., Salmivalli, C. (2009): Unique and interactive effects of empathy and social status on involvement in bullying. *Social Development*, 18, 140-163.
- Coie, J. D., Dodge, K. A. (1988): Multiple sources of data on social behavior and social status in the school: A cross-age comparison. *Child Development*, 59, 815-829.
- Csémy, L., Hrachovinová, T., Čáp, P., Starostová, O. (2014): Agresivní chování dospívajících: prevalence a analýza vlivu faktorů z oblasti rodiny, vrstevnických vztahů a školy. *Československá psychologie*, 58, 242-253.
- DeSmet, A., Veldeman, C., Poels, K., Bastiaensens, S., Van Cleemput, K., Vandebosch, H., De Bourdeaudhuij, I. (2014): Determinants of self-reported bystander behavior in cyberbullying incidents amongst adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 17, 207-215.
- Dijkstra, J. K., Lindenberg, S., Veenstra, R. (2007): Same-gender and cross-gender peer acceptance and peer rejection and their relation to bullying and helping among preadolescents: Comparing predictions from gender-homophily and goal-framing approaches. *Developmental Psychology*, 43, 1377-1389.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Spinrad, T. L. (2006): Prosocial behavior. In: Eisenberg, N. (Vol. Ed.), Damon, W., Lerner, M.

- (Series Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (6th Ed.). New York, NY, Wiley, 646-718.
- Eisenberg, N., Hofer, C., Sulik, M. J., Liew, J. (2014): The development of prosocial moral reasoning and a prosocial orientation in young adulthood: Concurrent and longitudinal correlates. *Developmental Psychology*, 50, 58-70.
- Espinosa, M. P., Kovářík, J. (2015): Prosocial behavior and gender. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 9, 88.
- Gasser, L., Keller, M. (2009): Are the competent the morally good? Perspective taking and moral motivation of children involved in bullying. *Social Development*, 18, 798-816.
- Gini, G., Albiero, P., Benelli, B., Altoè, G. (2008): Determinants of adolescents' active defending and passive bystanding behavior in bullying. *Journal of Adolescence*, 31, 93-105.
- Hawkins, L. D., Pepler, D. J., Craig, W. M. (2001): Naturalistic observations of peer interventions in bullying. *Social Development*, 10, 512-527.
- Healy, K., Sanders, M., Iyer, A. (2015): Facilitative parenting and children's social, emotional and behavioral adjustment. *Journal of Child and Family Studies*, 24, 1762-1779.
- Hodačová, L., Čermáková, E., Šmejkalová, J., Hlaváčková, E., Kalman, M. (2015): Vztah rodiny a životní spokojenosti dětí. *Československá psychologie*, 59, 315-326.
- Horská, E., Lacinová, L. (2015): Rozvodové postoje mladých dospělých: souvislost s rodičovským konfliktem, kooperací a vztahem k otci. *Československá psychologie*, 59, 105-114.
- Janošová, P. (2011): Gender jako klíč ke školní šikaně. In: Adamík Šimegová, M., Kováčová, B. (Eds.), *Kognitivné, emocionálne a morálne aspekty školského šikanovania a ich využitie v prevencii šikanovania na základnej škole*. Trnava, Pedagogická fakulta, TU, 31-40.
- Kärnä, A., Voeten, M., Poskiparta, E., Salmivalli, C. (2010): Vulnerable children in varying classroom contexts: Bystanders' behaviors moderate the effects of risk factors on victimization. *Merrill-Palmer Quarterly*, 56, 261-282.
- King, G., McDougall, J., DeWit, D., Hong, S., Miller, L., Offord, D., Meyer, K., LaPorta, J. (2005): Pathways to children's academic performance and prosocial behaviour: Roles of physical health status, environmental, family, and child factors. *International Journal of Disability, Development and Education*, 52, 313-344.
- Knafo, A., Plomin, R. (2006): Parental discipline and affection and children's prosocial behavior: Genetic and environmental links. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 147-164.
- Kollerová, L., Janošová, P., Říčan, P. (2014): Good and evil at school: Bullying and moral evaluation in early adolescence. *Journal of Moral Education*, 43, 18-31.
- Kollerová, L., Janošová, P., Říčan, P. (2015): Moral motivation in defending classmates victimized by bullying. *European Journal of Developmental Psychology*, 12, 297-309.
- Koutná, V., Blatný, M., Kepák, T., Jelínek, M., Blažková, T. (2014): Sociální opora dětí a adolescentů po léčbě onkologického onemocnění v porovnání s dětmi a adolescenty z běžné populace. *Československá psychologie*, 58, 326-339.
- Lai, F. Y., Siu, A. H., Shek, D. L. (2015): Individual and social predictors of prosocial behavior among Chinese adolescents in Hong Kong. *Frontiers In Pediatrics*, 3, 39.
- Lichter, D. T., Shanahan, M. J., Gardner, E. L. (2002): Helping others? The effects of childhood poverty and family instability on prosocial behavior. *Youth and Society*, 34, 89-119.
- Malecki, C. K., Demaray, M. K., Elliott, S. N. (2000): The Child and Adolescent Social Support Scale. DeKalb, Northern Illinois University.
- Malti, T., Gummerum, M., Keller, M., Buchmann, M. (2009): Children's moral motivation, sympathy, and prosocial behavior. *Child Development*, 80, 442-460.
- Menesini, E., Eslea, P. K., Genta, M. L., Gianetti, E., Fonzi, A., Costabile, A. (1997): Cross-national comparison of children's attitudes towards bully/victim problems in school. *Aggressive Behavior*, 23, 245-257.
- Naylor, P., Cowie, H., Cossin, F., de Bettencourt, R., Lemme, F. (2006): Teachers' and pupils' definitions of bullying. *The British Journal of Educational Psychology*, 76, 553-576.
- Newton, E. K., Laible, D., Carlo, G., Steele, J. S., McGinley, M. (2014): Do sensitive parents foster kind children, or vice versa? Bidirectional influences between children's prosocial behavior and parental sensitivity. *Developmental Psychology*, 50, 1808-1816.
- Orte, C., Ballester, L., March, M. X., Oliver, J. L., Pascual, B., Gomila, M. A. (2015): Development of prosocial behaviour in children after the improvement of family competences. *Journal of Children's Services*, 10, 161-172.

- Pöyhönen, V., Juvonen, J., Salmivalli, C. (2010): What does it take to stand up for the victim of bullying? The interplay between personal and social factors. *Merrill-Palmer Quarterly*, 56, 143-163.
- Pozzoli, T., Gini, G. (2012): Why do bystanders of bullying help or not? A multidimensional model. *The Journal of Early Adolescence*, 33, 315-340.
- Rigby, K., Johnson, B. (2006): Expressed readiness of Australian schoolchildren to act as bystanders in support of children who are being bullied. *Educational Psychology*, 26, 425-440.
- Sainio, M., Veenstra, R., Huitsing, G., Salmivalli, C. (2012): Same- and other-sex victimization: Are the risk factors similar? *Aggressive Behavior* 38, 442-455.
- Salmivalli, C. (2010): Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 15, 112-120.
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K., Kaukiainen, A. (1996): Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Trampotová, O., Lacinová, L. (2015): Vtahování dětí do konfliktu mezi rodiči: porovnání a kritické zhodnocení současných koncepcí. *Československá psychologie*, 59, 57-70.
- Wright, R., Lindsay, J., Duku, E., Burgos, G., Krygsman, A., Esposto, Ch. (2009): After-school programs as a prosocial setting for bonding between peers. *Child and Youth Services*, 31, 74-91.

SOUHRN

Cíle. Dosavadní výzkum naznačuje, že míra prosociálního chování i vztah tohoto chování k charakteristikám rodiny mohou být jiné u chlapců a dívek. Tato studie sleduje, zda vybrané rodinné charakteristiky přispívají k vysvětlení pomáhání spolužákům (zahrnujícího i zastávání se obětí šikany) nad rámec efektu pohlaví. Zabývá se i interakcí rodinných charakteristik a pohlaví.

Metoda. Výzkumný soubor tvořilo 512 žáků základních škol ve věku 11 až 13 let. Účastníci výzkumu vyplnili v rámci běžné školní výuky několik diagnostických metod využívajících sebezposouzení a vrstevnické nominace. Data byla získána v jednom časovém bodě.

Hypotézy. Cílem analýz bylo ověřit, zda je pomáhání spolužákům predikováno pohlavím, třemi rodinnými charakteristikami (vzděláním rodičů, úplností rodiny a rodičovskou oporou) a dvoucestnými interakcemi těchto charakteristik a pohlaví.

Statistická analýza. K ověření těchto hypotéz byla použita vícenásobná lineární regresní analýza.

Výsledky. Analýza ukázala, že na základě těchto proměnných lze vysvětlit 16 % variance pomáhání spolužákům, přičemž převážnou část z této vysvětlené variance bylo možné přičíst roli pohlaví. Dívky vykazují vyšší míru pomáhání spolužákům než chlapci. Pomáhání spolužákům dále souvisí s rodičovskou oporou a marginálně i s úplností rodiny. U dívek se vyšší pomáhání spolužákům marginálně vztahuje i k vyššímu vzdělání rodičů.

Limity. Výsledky jsou omezeny průřezovým charakterem studie a nereprezentativností souboru. Celkově dokládají, že v prosociálním chování ke spolužákům hraje roli pohlaví, ale i rodinné charakteristiky a souhra těchto dvou oblastí.

Akademie věd ČR si klade za cíl profilovat se v budoucnu jako instituce, jejímž posláním je špičkový výzkum zaměřený na problémy a výzvy, kterým čelí současná společnost. V této souvislosti bylo definováno deset výzkumných okruhů, na které se výzkum v rámci Strategie AV21 zaměří. Jedním z výzkumných okruhů je **Společnost a komunikace**.

V rámci výzkumných okruhů byly vypracovány výzkumné programy, jež jsou dále rozpracovány do jednotlivých výzkumných témat. Stati otištěné v tomto zvláštním čísle spadají do výzkumného programu *Formy a funkce komunikace*. Program se zaměřuje na zkoumání sociálních, kulturních a psychologických funkcí komunikace, na podmínky porozumění mezi jednotlivci i sociálními skupinami a na zdroje komunikačních selhání. Předmětem výzkumu bude vývoj forem komunikace a jejich role ve vytváření, udržování a narušování společenských struktur, úloha komunikace v utváření osobnosti a její podíl na vzniku osobnostních poruch, možnosti formální analýzy a modelování procesů, v nichž dochází k porozumění jazykovým promluvám a k osvojování jazyka, a komunikativní funkce umění. Každé z šesti výzkumných témat je koncipováno jako báze pro badatelskou spolupráci zástupců různých disciplín a akademických pracovišť. Uveřejněné stati vznikly v rámci tématu 2.

1. Formy, nástroje a rizika veřejné komunikace

2. Role komunikace a sociální interakce ve vývoji osobnosti

Předmětem výzkumu bude komunikace a další typy sociálních interakcí jako faktory, které stimulují, nebo naopak limitují optimální vývoj lidské osobnosti a naplnění jejího potenciálu. Pozornost bude věnována i normativní funkci a historické podmíněnosti samotného pojmu optimálního vývoje a lidského potenciálu. Složení badatelského týmu umožní integraci psychologického, sociologického, filosofického a historického přístupu.

3. Historické podoby a proměny komunikace

4. Struktury komunikace, jazyka a myšlení

5. Věda jako forma komunikace

6. Umění jako forma komunikace